МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

СЕЛІВАНОВА – ЗЕРКАЛЬ ІРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 94(438):329 «1990 – 2000»(043.3)

СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК ПОЛЬЩІ: ЗМІНИ 1990 - х - 2000 - х РОКІВ.

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник:
Падалка Сергій Семенович,
доктор історичних наук,
професор

Київ - 2016

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ 8

1.1. Історіографія дослідження 8

1.2. Джерельна основа дослідження 18

РОЗДІЛ 2. СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК ПОЛЬЩІ В УМОВАХ ПОСТКОМУНІЗМУ ТА ІНТЕГРАЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (1989–2003 р.р.) 22

2.1. Особливості аграрної політики Польщі 22

2.2. Розвиток правових передумов адаптації сільського господарства до вимог ЄС 40

2.3. Характер «пробудження» сільської економіки 57

2.4. Фермерство як організаційна основа сільського розвитку 77

2.5. Наслідки децентралізації для сільських територій 90

РОЗДІЛ 3. СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК ПОЛЬЩІ У ВИМІРІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ГЛОБАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЙ (2004–2014 рр.) 110

3.1. Політика інноваційного сільського розвитку, її особливості та інституційне забезпечення 110

3.2. Аграрні ринки в конкурентних умовах 141

3.3. Екокультурний і соціальний розвиток сільських територій 160

ВИСНОВКИ 182

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 190

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена складністю інтеграції України до структур Європейського Союзу, необхідністю освоєння теорії і практики європейських інтеграційних процесів. У цьому вимірі особливо важливим для України становить вивчення польського інтеграційного досвіду. Крім того, постійно зростала роль Польщі у відстоюванні національних інтересів України. Польща стала першою державою в Центральній Європі, котра звільнилася від комуністичного минулого і почала не просто активно, але й успішно проводити політичні і економічні реформи. Головна причина успішного розвитку Польщі полягала в тому, що полякам вдалося створити у своїй батьківщині можливості для реалізації особистих інтересів і інтересів нації. Патріотизм поляків черговий раз став дієвим чинником реального розвитку. Польща пишається тим, що їй вдалося стати єдиною країною в ЄС, яка в світову кризу показала економічне зростання. Виник певний «польський феномен» економічної стабільності, оснований на зваженій державній політиці, розвитку малого і середнього бізнесу, житті населення за власний кошт. Польща, як постсоціалістична країна, яка маючи подібні до українських проблем у сільському господарстві, успішно провела реформи та інтенсивно розвиває сільськогосподарську інфраструктуру.

Сільське господарство завжди відігравало велику роль у соціально-економічному й політичному житті Польщі. Воно було своєрідним фундаментом для багатьох інших галузей польської економіки, тому ситуація у сільському господарстві залишалась важливим критерієм успіху євроінтеграції. Для українського суспільства, яке незворотно обрало шлях євроінтегарції, актуальним залишається формування усталеного уявлення про можливі шляхи просування в цьому напрямку. Корисним може бути аналіз досвіду євроінтеграції Польщі, яка успішно пройшла даний шлях, залишалась схожою за соціально-економічним потенціалом з Україною.

Ключовим завданням для Польщі стала активізація сільського середовища як невід'ємного елементу урівноваженого розвитку села. Була обрана багатонапрямкова модель розвитку. Польща – одна з країн Європи, в якій сільське господарство займало провідне місце в економіці. Галузь характеризувалась тим, що після вступу до ЄС, більшість господарств вдалося зберегти традиційні методи виробництва. Польща залишалася значним виробником багатьох видів сільгосппродукції. Аналіз аграрного досвіду Польщі є актуальним і необхідним в силу схожості процесів, що протікали протягом досліджуваних років в Україні. Розвиток Польщі зумовлювали такі чинники як вихід з соціалістичного табору, перебування у статусі країни з транзитною економікою. Схожість зумовлювалася відповідністю кліматичних, природніх умов.

Дослідження зазначеного аспекту має важливе наукове значення і з тієї точки зору, що вітчизняними науковцями мало розроблялось окремих питань досвіду європейської інтеграції, функціонування системи ЄС, окремих ділянок співпраці країн-членів в рамках співдружності. Щодо вивчення досвіду польської євроінтеграції, соціально-економічних змін в селі Польщі, то тут залишалася певна прогалина, яку і мало заповнити дане дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук». Тему дисертації затверджено Вченою радою національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 29 листопада 2013 р. (протокол №8.).

Мета роботи полягає у комплексному й системному аналізі особливостей сільського розвитку Польщі у 1990–2000-і роки.

Відповідно до мети визначено такі дослідницькі **завдання**:

1) з'ясувати стан наукового вивчення теми, рівень та повноту її джерельної бази, конкретні методологічні прийоми, вирішення окреслених завдань;

2) охарактеризувати особливості аграрної політики та розвиток правових передумов адаптації сільського господарства Польщі до вимог Європейського Союзу;
3) висвітлити зміни в сільській економіці протягом 1989–2003 рр.;
4) розкрити особливості та узагальнити дійсний характер розвитку фермерства, як провідного організаційного напряму виробництва;
5) виявити наслідки політики децентралізації для польського села;
6) дослідити особливості змін у сільському розвитку Польщі після здобуття членства в ЄС та за умов глобальних трансформацій (2004–2014 рр.).

Об'єктом дослідження є сільський розвиток як чинник суспільно-політичних, соціально-економічних перетворень Польщі.

Предметом дослідження є внутрішньо і зовнішньополітичний, правовий, управлінський, інфраструктурний вимір розвитку сільського господарства, зміни в традиційних і новітніх формах розвитку польського села.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені предметом наукового пошуку та охоплюють період кінець 1980-х – 2000-х років. Нижня межа (1989 р.) окреслена початком активної політичної і економічної трансформацій, що проявлявся у переході від автоританого комуністичного режиму до демократичної системи державного управління західного типу, виступом Л. Бальцеровича (вересень 1989 р.) на слуханнях у Сеймі, який започаткував дискусію про необхідність створення Агентства сільськогосподарського ринку. Верхня хронологічна межа (2014 р.) пов'язана з появою тенденції до вирівнювання росту сільського господарства після економічного сповільнення двох попередніх років та завершенням першого десятиріччя членства Польщі в ЄС.

Географічні межі охоплюють державні кордони Польської Республіки та простір Європейського Союзу.

Метод дослідження. В основу дисертаційної роботи покладено методологічні засади, пов'язані з принципами історизму та об'єктивності, застосування яких дозволило неупереджено реконструювати низку подій і явищ в їх історичному вимірі. Методи дослідження зумовлені характером його мети і завдань. Для їх реалізації авторкою був використаний методологічний інструментарій, важливе місце в якому належало спеціальним методам історичного пізнання (проблемному, порівняльно-історичному, ретроспективному). Проблемний метод застосовувався при розробці структури дослідження. Порівняльно-історичний метод став у нагоді при аналізі джерельної основи дослідження. Звернення до ретроспективного і діахронного методів дало можливість відтворити послідовність та взаємообумовленість двох періодів у сільському розвитку, пов'язаних з підготовкою та інтеграцією Польщі до ЄС.

Наукова новизна результатів дисертації полягає у постановці та дослідженні актуальної теми, яка досі не набула всебічного висвітлення в історичній науці.

Вперше:

- сільський розвиток Польщі став предметом спеціального дослідження, в якому на теоретичному рівні розглянуті такі його складові як сільське господарство і соціально-економічна інфраструктура села;
- визначено та науково обґрунтовано хронологічні рамки і суть етапів сільського розвитку в умовах посткомунізму, євроінтеграції та членства Польщі в ЄС;
- розглянуто новітні пріоритети соціально-економічного розвитку сільських територій Польщі.

Поглиблено:

- розуміння місця і ролі сільського господарства Польщі в національній європейській та світовій економіці;
- підходи до аналізу чинників економічного зростання, інноваційних ідей соціально-економічного розвитку села.

Набули подальшого розвитку питання розмаїття ресурсів новітньої місцевої економіки; «праці на самого себе» як визначального чинника зайнятості на селі, факторів економічного зростання.

Вдосконалено: методику історичного аналізу шляхом адаптації ідей та підходів до феноменів розвитку сільських територій. Доведено, що пошук інноваційних ідей для їх розвитку залишався і залишається злободенною проблемою.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки та узагальнення, які містяться в ній, суттєво розширюють сучасні знання з історії Польщі, історії ЄС, економічної історії, історії сільського господарства. Результати дослідження можуть застосовуватися при написанні узагальнюючих праць, навчальних посібників і підручників для середньої та вищої школи з історії Польщі та історії міжнародних відносин, а також розробці програм, лекційних та спеціальних курсів із зазначених дисциплін. Отримані результати можуть застосовуватись у практичному вирішенні завдань, пов'язаних із євроінтеграцією України та розбудови шляхів польсько-українського економічного співробітництва.

Апробація результатів дослідження. Основні положення праці були предметом обговорення на засіданні кафедри історії і археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Результати дослідження оприлюднено на п'яти Міжнародних і Всеукраїнських науково-практичних конференціях:

Публікації. За матеріалами дослідження автором опубліковано шість статей у фахових виданнях, зокрема одна з них – у закордонному виданні.

Структура дисертації зумовлена метою, завданнями та проблемно-хронологічним методом дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (496 айменувань). Загальний обсяг дисертації становить 236 сторінок, з яких основного тексту 190 сторінок.

РОЗДІЛ 1.
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Історіографія проблеми сільського розвитку Польщі кінця 1980-х – 2000-х років розпочала своє становлення одночасно із самими соціально-економічними і суспільно-політичними перетвореннями, що наступили в країні після розпаду комуністичної системи. Протягом означеного періоду був напрацьований вагомий обсяг наукової літератури. З тим, аби досягти певної структурованості даного огляду нами було прийнято класифікацію, за якою даний доробок було поділено на два основні масиви: згідно з приналежністю до національно-державних наукових шкіл; за хронологічно - тематичним принципом.

Польська історична наука підходила до вивчення суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку Польщі в період посткомунізму як до одного з найбільш значимих наукових завдань. Перші наукові розвідки польських дослідників, присвячені вивченню широкого кола посткомуністичного розвитку, в тому числі змін у її сільському розвитку, з'явилися вже наприкінці 1980-х років. Слід зазначити, що для праць даного періоду був властивим критичний і об'єктивний аналіз подій і явищ. Досить повно досліджувалися ті суперечності, що виникали в діяльності органів влади, політичних інститутів, окремих політиків тощо. Дотично об'єкт дослідження польськими дослідниками розглядався в узагальнюючих працях, присвячених соціально-політичним процесам, переходу від авторитаризму до політичного плюралізму і демократії. З числа таких синтетичних робіт виокремимо доробки В. Рашковського, Я. Карпінського, А. Дудека, М. Тимошовського, Я. Кеневича, Є. Хольцера [96, 127, 129, 190]. В них події та явища новітньої доби розглядались з позицій сучасних методологічних підходів. Дані дослідження стали

результатом тривалої систематизації значного масиву фактологічного матеріалу, вивчення широкого кола історичних джерел, залучення статистичного матеріалу тощо. Зміни у сільському розвитку у дослідженнях, присвячених соціально-політичним процесам, розглядались під кутом зору прагнення польського народу до утвердження національної державності, радикальних політичних і економічних перетворень.

Перетворення в сільських територіях Польщі розглядались також у монографічних роботах, виконаних у науково-популярному жанрі. Передусім це роботи відомих науковців польського походження Н. Дейвіса, П. Вандича [68, 88]. Автори, охоплюючи реалії розвитку Польщі від найдавніших часів, звертали увагу на перетвореннях 1990–2000-х років, намагалися простежити тяглість процесів, подій і явищ, що мали місце в сільській економіці, ринкових, земельних відносинах.

В 2000-і роки інтерес польських істориків до модернізацій них процесів почав зростати і в силу потрапляння Польщі у нові політичні і економічні реалії – вступом до ЄС. З'явились нові комунікативні можливості, розширювались дослідницькі методики. Дані принципи визначали якісно новий етап у польській історіографії. Проблеми суспільно-політичного і соціально-економічного життя Польщі все ширше і критичніше переосмислювалися у різножанровій науковій продукції. Окремі елементи аграрної політики Польщі розглядалися в роботах, присвячених суспільно-політичному розвитку. Таким підходом позначені роботи П. Байора, М. Кулеша, Р. Зіємби [123, 232, 430]. Визначальною рисою означених праць була їх аналітична критичність, авторська неупередженість, аналіз усього комплексу проблем, які переживало польське суспільство.

Комплексним підходом до вивчення процесу трансформаційних змін у внутрішньоекономічній сфері Польщі відзначалися роботи З. Блока, А. Чубинського, А. Пачковського, Е. Топольского [59, 171, 206, 219]. Перетворення у сільському господарстві втори розглядають як результат і водночас важлива складова трансформаційних процесів в країні.

Після 2004 р. активізувались дослідження процесу європейської трансформації. З'являлися роботи, які містили загальні висновки про позитивні і негативні наслідки членства в ЄС для Польської держави, були спеціальними, присвяченими змінам у сільському розвитку. Варто відзначити, що значна частка наукових досліджень виконувалась у жанрі агроісторичних досліджень. Вони опирались на солідну джерельну базу і стосувалися процесів, що протікали в сільськогосподарському виробництві, соціально-побутовій сфері сільських територій.

Низку процесів, що протікали в польському сільському господарстві, на основі сільськогосподарського перепису 2010 р. аналізували співробітники Інституту сільського господарства, продовольства і економіки: В. Єзв'як, В. Михна, З. Мірковська. В роботі [454] автори, використовуючи суму даних для підготовки прогнозів розвитку села, детально проаналізували зміни в цінах на сільськогосподарську продукцію та засоби виробництва, середньому рівні зарплати, структурі посівів, врожайності тощо.

Протягом 1990–2000-х років в Польщі постійно зростав інтерес до різних проблем сільського господарства з боку аграрних економістів. Підготовлена робота Р. Жчесни [491] присвячувалася аналізу просторової структури польського сільського господарства на початку 1990-х років. Автор ставив завдання дати відповідь на такі питання: якими були підсумки попереднього розвитку сільського господарства?; які зміни на селі відбувалися внаслідок реструктуризації?; наскільки сільськогосподарське виробництво в цілому по країні і окремих регіонах відповідає потребам населення?; якою має бути кінцева модель сільського господарства, а також максимально поінформувати суспільство про зміни, що протікали на селі?

Певною репрезентативністю та інформаційною насиченістю вирізнялись роботи, підготовлені в Україні у рамках двосторонньої праці. Авторами їх найчастіше були аналітики і експерти неурядових організацій, агентств тощо. В 2003 р. побачила світ одна з таких публікацій [178], підготовлена за підтримки польсько-американсько-української ініціативи по

співпраці (ПАУСІ) на виконання проекту «Використання польського досвіду для формування громадської думки в Східній Україні щодо євроінтеграційних процесів», де подана широка палітра встановлення та розвитку відносин між Польщею і ЄС, досягнень щодо відповідності стандартам ЄС.

В Польщі було підготовлено шизку публікацій, у яких аналізувався досвід підготовки Польщі до вступу в ЄС. Авторами публікації вступали аналітики та менеджери, які працювали в різних органах євроінтегарції, Міністерствах Польщі. В 2002 р. було підготовлене колективне видання [453], за фінансової підтримки Комітету з питань євроінтеграції в рамках «малих грантів 2002 року, у якому подавалися джерела та форми зовнішньої допомоги для Польщі, еволюція напрямків реалізації програми Phare, аналізувалась ефективність заходів щодо розвитку ринку землі, маркетингових операцій з сільськогосподарською продукцією, змін в сільській інфраструктурі, створення сільськогосподарської консультативної служби, коригування контролю за якістю продукції тощо.

Авторами публікацій часто виступали керівники науково-дослідницьких проектів, які стосувались реформування різних сфер сільського господарства. В 1999 р. опублікував роботу Є. Банскі [56], який очолював проект з впровадження реформ в проблемних регіонах Польщі. Беручи за основу власні матеріали та статистику сільськогосподарського перепису 1996 р., автор проаналізував еволюцію змін в сільському господарстві у вимірі регіонів, які були віднесені до проблемних. Дане дослідження мало практичне значення, оскільки його положення широко використовувалося при розробці планів і стратегій розвитку сільських територій.

У 1999 р. побачила світ робота Р. Жчесни, виконана у жанрі географії і продуктивних сил Польщі [492]. Автор зробив спробу представити зміни, які відбулися в просторовій структурі сільського господарства і харчової економіки в 1988–1996 рр. Користуючись матеріалами

сільськогосподарських переписів, що проводились відповідно в 1988 і 1996 рр., автор намагався усунути ті суперечності, які мала наукова література, в тому числі у з'ясуванні причин і наслідків змін у сільському господарстві окремих регіонів. Автор розглянув зміни у землекористуванні, у відносинах власності, зайнятості на селі, урожайності окремих культур, продуктивності худоби. Цінність роботи і в тому, що автор з'ясував економічні причини змін у посівних площах окремих культур, поголів'ї худоби, а також наслідки виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції. Автор мовою цифр зробив спробу неупереджено презентувати ті зміни, що відбувалися у польському сільському господарстві, з врахуванням того факту, що в сформованому «інформаційному шумі» навколо змін, були представлені різні погляди і думки, часто суперечливі. Метою даного дослідження автор бачив у спробі змінити уявлення на ті зміни, які вже відбулися, в результаті реструктуризації й переходу до ринку, адміністративної реформи.

Дослідження процесів сільського розвитку Польщі в добу посткомунізму та інтеграції до ЄС неможливо без врахування напрацювань польських вчених, які тривалий час працювали в органах державної влади та управління і мали формат наукових монографій. Зокрема, йдеться про праці Г. Колодко – відомого польського фінансиста, А. Куклінскі – економіста [132, 297].

Розвиток української полоністики відбувався поступово, по мірі утвердження тенденції необхідності інтелектуального переосмислення поглядів на тих, хто живе поряд, усвідомлення власного місця на політичній арені Європи і світу. Вітчизняна історіографія включає в себе значну за обсягом літературу, в якій безпосередньо чи опосередковано розглянуто проблему сільського розвитку Польщі. Знаковою подією 2000-х років у студіюванні проблеми стало напрацювання теоретичних, методологічних передумов для об'єктивного відтворення її різних аспектів. У цьому сегменті робіт вигідно позиціонується історіографічний доробок Л. Алексієвець [227].

Дане дослідження стало першим у вітчизняній полоністиці, де зроблено спробу комплексно проаналізувати становлення історіографії суспільно-політичних змін у Польщі після розпаду соціалістичної системи. Автор статті, досліджуючи на широкому історіографічному і фактологічному матеріалі провідні тенденції розвитку знань з історії політичних процесів у постсоціалістичній Польщі, подає аналіз праць, опублікованих польськими, українськими і російськими дослідниками, визначає позитивні набутки, а також окреслює і прогалини, що залишалися і представляли наукову важливість продовження дослідницької роботи.

Об'єкт роботи фрагментарно знаходив висвітлення у працях загального характеру, у яких розглядались суспільно-політичні процеси у Польщі. Це роботи підручникового формату, в яких у стислих нарисах висвітлювалися основні напрямки аграрної політики Польщі, загальні тенденції сільського розвитку, інтеграційні процеси. В Україні вивчення історії слов'янських народів залишалося важливою ділянкою навчального процесу у вищих навчальних закладах історичного профілю. Склалась добра традиція підготовки підручників та посібників. Фундаментальністю вирізнялись підручники В. Ярового, А. Чернія, В. Чернія, Є. Пукача, М. Кріля [126, 139, 216, 223]. Першим в українській історіографії синтезом історії Польщі стала узагальнююча праця львівських науковців Л. Зашкільняка, М. Крикуна [120]. На основі фахового опрацювання багатьох нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової думки, автори провели комплексний аналіз політичного розвитку Польщі в історичній ретроспективі, в т.ч. і новітній період. Характерно, що процес сільського розвитку дослідники аналізували у вимірі європейської інтеграції Польщі, зовнішньо-, внутрішньополітичних перетворень тощо. Окремі аспекти політико-правових передумов інтеграції Польщі до ЄС розглядались у фундаментальних роботах С. Віднянського [76, 128].

Вітчизняними фахівцями започатковані дослідження проблем змін в організації європейської моделі сільського господарства, та місця в ній

заходів у галузі сільського господарства з підготовки до вступу в ЄС країн-претендентів. У цьому плані піонерським було дослідження Л. Сіріченко [376], у якому відображена процедура вступу Польщі до ЄС, показано місце і роль її сільського господарства в організації агровиробництва у ЄС, з'ясовано деякі елементи економіко-екологічного та суспільного чинника агросфери співдружності.

Проблеми сільського розвитку Польщі знайшли відображення у роботах, які найчисельніше були представлені в історіографії і присвячувались інтеграції Польщі до ЄС. З поміж робіт українських істориків у висвітленні цієї проблеми варто виділити дослідження Л. Алексієвець, В. Гевко, Р. Стрільчука, О. Білянського, Н. Чорної [46, 235, 344, 381]. Зауважимо, що праці зазначених авторів, підготовлені на ґрунтовній джерельній основі, подавали широку палітру історичних передумов інтеграції Польщі, нормативно-правового забезпечення інтеграції, налагодження та здійснення відносин з європейськими структурами тощо.

Вагомий сегмент української полоністики представляють роботи виконані фахівцями, що представляли такі напрями як політологія, етнодержавознавство, етнологія тощо. Державно-політичний розвиток посткомуністичних країн знаходився серед дослідницьких пріоритетів вітчизняних політологів. У цьому контексті заслуговують на увагу роботи С. Бочарова, Г. Зеленько, С. і О. Антонюків, І. Поліщука, В. Струтинського [65, 121, 229, 327, 346]. Вітчизняними політологами сільський розвиток Польщі розглядався у взаємозв'язку з проблемами ходу модернізації політичної, економічної, соціально сфер у контексті вимог ЄС, трансформації громадсько думки, інституційно-правового механізму забезпечення інтеграції до вимог аграрної політики ЄС. В монографії С. Бочарова зроблена спроба з'ясувати такі малодосліджені аспекти європейської інтеграції Польщі як взаємозв'язок між процесами євроінтеграції і європеїзації Польської держави; специфічні риси партнерських відносин між Польщею і ЄС, поступальність та спадковість процесу євроінтеграції тощо. Автор з'ясував

низку обставин переговорного процесу за тематичною сферою «сільське господарство», набуття досвіду лобіювання власних інтересів на аграрних і світових ринках, інтеграції окремих аграрних ринків Польщі та груп виробників до нових умов. Політолог Г. Зеленько у широкому аспекті реалізації стратегії «політичної модернізації» Польщі з'ясувала низку обставин, в тому числі традиційних агроекономічних, які сприяли даному процесу.

В роботах Т. Зінчука, М. Зубець, Б. Панасюка, Е. Крупінського аналізувався процес наднаціонального регулювання, що визначався спільною аграрною політикою ЄС, наслідки втілення концепції багатофункціональності, сталості та стабільності сільського розвитку, яка реалізовувалася в межах євроспільноти [280, 285, 296]. До окремої групи праць авторства аграрних економістів слід віднести ті, у яких розглядалися зміни в економічному потенціалі сільського господарства Польщі. В Україні були опубліковані праці, в яких розкривались стартові умови трансформацій у окремих регіонів тощо. Вітчизняні аграрні економісти у контексті переосмислення економічних змін в Україні 1990–2000-х років звертались до досвіду Польщі в її адаптації у сферах власності та зовнішньоекономічних відноси, механізмах переходу до соціально орієнтованої ринково економіки, досліджувались зміни в грошово-кредитних відносинах тощо. В роботах С. Чеботаря [380] було зроблено ґрунтовний аналіз стратегій приватизацій у польському сільському господарстві, структурних змін, пов'язаних з деконцентрацією виробництва та політики вільного ціноутворення. Вітчизняними фахівцями глибоко опрацьовувався польський досвід державної підтримки сільськогосподарського виробництва. З поміж таких робіт варто виділити дослідження М. Кропивко, В. Власова, М. Онищука, О. Овсяннікова, М. Ващука [246, 252, 253, 295].

Окремий блок агроекономічних публікацій стосувався формування сільськогосподарських ринків та розвитку зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією. В цьому контексті вигідно

позиціонувалися роботи С. Кваші, М. Карпенко, Н. Горін, Т. Осташко [82, 290, 291, 321]. Досліджуючи сільськогосподарський аспект приєднання Польщі до ЄС, Н. Горін розглянула широке коло торгово-економічних проблем, які розв'язувались на даному етапі розвитку: інвестування виробництва, введення квот на продукцію, інструмент компенсацій, застосування митних тарифів тощо. В даному дослідженні подана загальна характеристика сільського господарства Польщі, порівняно з країнами Центральної і Східної Європи, окреслено місце галузі на світовому продовольчому ринку.

Окремий блок агроекономічних публікацій становлять ті, у яких досліджувались проблеми екологічного чинника сільгоспвиробництва Польщі. Мета даних видань – сформувати наукове підґрунтя економічних поглядів на проблеми екологізації сільського господарства, здійснити системний аналіз основних тенденцій становлення і розвитку екологічного виробництва. В роботах О. Дудара, О. Гуцуленко, М. Зубця, О. Письменської [268, 271, 284, 326] розглядались окремі аспекти реалізації однієї з складових Спільної аграрної політики ЄС – забезпечення екологічно чистого виробництва, з'ясовані природні, економічні, політичні, виробничі передумови розвитку даного виду виробництва. Автори подають динаміку зростання чисельності таких господарств, площ угідь, що задіювались у дане агровиробництво, їх місце у сільському господарстві Польщі тощо.

Наступну агроекономічну групу робіт представляли дослідження, у яких розглядалися соціальні аспекти розвитку сільських територій Польщі, аналізувалися агрополітичні рішення Польщі і органів ЄС. Вони різнопланові, виконані вченими, що займалися розв'язанням близьких і водночас відмінними науковими проблемами. Роботи: Л. Українець, М. Лесів присвячувались ролі сільського підприємства у розвитку сільських територій; І. Графової – сільському туризму; А. Ключник, А. Гоцелюк – розвитку сільських територій [267, 292, 350].

Науково-пізнавальний інтерес у контексті теми представляли також праці російських науковців. Серед робіт загального характеру вирізнялася колективна монографія [214], яка містила цінні концептуальні викладки суспільно-політичного розвитку Польщі після розпаду комуністичної системи. Протягом 1990–2000-х років російські дослідники підготували низку робіт різного формату присвячених таким питанням, як стратегії економічного і політичного розвитку країн Центральної Європи, політичні зміни у Європейському Союзі. Результати входження до ЄС країн Центральної Європи у контексті унормування земельних відносин, фінансової підтримки, торгівлі сільгосппродукцією, розглянуті у виданні «Аграрна реформа в країнах Центрально-Східної Європи і Росії (1990–2000)» [45]. Попри високий науковий рівень даної роботи, визначальною її рисою була категорична оцінка «східного розширення» ЄС, та перекіс в оцінках больових місць у трансформаційних перетвореннях країн-претендентів, у тому числі і Польщі.

Для досліджень Л. Ликошіної, С. Глінкіної, Б. Філіппової [261, 304, 351] властивим було охоплення широкого кола проблем: вивченню піддавались різні аспекти суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку окремих країн. В них переважали оціночні судженні, на які мали вплив загальні дискусії, що тривали в російській історіографії, стосовно перспектив розвитку Польщі в єдиному європейському просторі та пошуку союзників у новій геополітичній ситуації.

Огляд історіографії та іншої літератури свідчить, що серед перелічених праць відсутні комплексні дослідження проблеми сільського розвитку впродовж 1990–2000-х років, коли Польща пройшла практично два етапи у своєму розвитку. Це слугувало мотиваційним чинником для обрання теми дисертаційного дослідження та прагнення всебільшого осмислення змін у сусідній, дружній країні.

1.2. Джерельна основа дослідження

Для вирішення поставлених у роботі завдань були опрацьовані дані, що містяться у документальних джерелах. Серед них можна виокремити найбільш вагомі традиційні і нові групи джерел. Використані джерела класифіковано згідно із загальноприйнятим принципом розподілу за походженням. Представлена сукупність архівних матеріалів та опублікованих документів умовно поділялася на такі групи: нормативно-правові документи вищих органів державної влади Республіки Польща та Україна; офіційні документи органів ЄС: Європейської Ради, Ради Європейського Союзу; Європейської комісії, Європейського парламенту, Економічного комітету, Соціального комітету; договори, угоди, підписані Польщею і ЄС у ході переговорів; документи суспільно-політичного характеру; статистичні джерела; матеріали періодичних видань та преси; аналітичні праці політичних діячів Польщі і ЄС; опубліковані спогади та мемуари польських і європейських політиків, інтернет-ресурси.

Важливе значення для підготовки дисертаційної роботи мало використання неопублікованих матеріалів, що містяться у фондах Відомчого державного архіву Міністерства закордонних справ України. Інформація, що стосувалася проблем сільського розвитку, пов’язаних з інтеграцією Польщі до ЄС, а також співробітництвом з європейськими державами, в тому числі і Україною, міститься у документах фонду 1 (опис 4,5 - документи з основної діяльності) архіву. У першу чергу це матеріали таких справ: «Довідки по країнах» (№ 7031, №7033, №7034, №7356, №7357, №7359, №8292, №8425, №8467): «Польща» (№7528), «Сільське господарство. Загальне» (№10104, №10420, №10581). Деякі проблеми двосторонніх агроекономічних відносин розглядались на основі аналізу договірно-правової бази. Динаміка співробітництва Польщі з ЄС, Польщі і України відображена у напрацюваннях зовнішньополітичних відомств та органів ЄС – численні

нормативно-правові документи, представлені деклараціями, договорами, угодами, меморандумами керівників, урядів, міністерств.

Матеріали Центрального державного архіву вищих органів державної влади і управління України (ЦДАВО Укр.) акумулювали інформацію про діяльність Європейського Союзу, яку одержували органи державної влади України від представницьких органів ЄС. Окремі фрагменти агрополітики Польщі і Європейського Союзу нами реконструювались на основі матеріалів засідань Ради Міністрів закордонних справ ЄС, звітів, заяв, директив, доповідних записок, які надходили до Служби з міжнародних питань і Канцелярії Президента України, відкладалися у фонді 5233 (опис 1).

Суттєво сприяли з'ясуванню окремих аспектів адаптації сільського господарства Польщі до вимог ЄС, особливостей аграрних політик міжнародно-правові акти, а саме: двосторонні договори між Польщею та Євросоюзом, а також між Польською державою та окремими європейськими країнами – членами ЄС. Перед усім, тут варто відзначити угоди, які створювали правову основу інтеграції: Європейську угоду та Акцесійний договір. Договір про Європейський Союз. В цьому аспекті використовувались збірки документів опубліковані окремими книгами [19, 28]. Значний науковий інтерес для дослідження становили такі документи, як «Біла книга», «Порядок денний – 2000». Розкрити низку аспектів відносин у аграрній сфері Євросоюзу і Польщі сприяли документи, прийняття яких обумовлювалось необхідністю здійснення розширення ЄС на Схід [5, 259, 407, 447, 455]. Первинний об'єктивний матеріал, який віддзеркалює низку аспектів сільського розвитку в умовах інтеграції Польщі до ЄС містили законодавчі та нормативні акти Польщі, документи видих виконавчих органів влади і місцевих регіональних органів влади, що були пов'язані з євроінтеграцією [50, 224, 243, 420]. Торкалися вони здебільшого реалізації програм і окремих проектів, що стосувалися розвитку окремих виробничих напрямів, груп виробників, інфраструктури сільських територій тощо.

З'ясувати низку аспектів формування аграрної політики в умовах інтеграції до ЄС та трансформацій протягом 2004–2014 рр. сприяла така джерельна група як статті, виступи, спогади державних і політичних діячів Польщі, ЄС. Особливе місце в процесі узагальнення польського досвіду інтеграції займали спогади Л. Бальцеровича, Г. Колодко, Л. Міллера, Р. Проді [53, 132, 154, 329].

Інформативною насиченістю позначена ще одна група джерел – статистичні збірники і довідники. На їх основі досліджувалась загальна динаміка розвитку окремих ринків сільгосппродукції та деякі інфраструктурні особливості функціонування сільських територій. Дозволили відтворити зміни в чисельності сільгосппідприємств, сільському населенні, зайнятості, безробітті, обсягах капіталовкладень видання ЦСУ Польщі. У них також подавались дані про розвиток сільського господарства за окремі періоди, в тому числі і довготривалі, фіксувались наслідки процесів, що були визначальними у розвитку галузі. Збірники присвячувались 1990–2000-м роках, 1998–2009 рр. Збірник присвячений 1990–1993 рр. стосувався змін у сільському господарстві, що відбувались до змін вартості грошей (фіксували трансформації у цінах на засоби виробництва тощо) [266, 270, 468, 476, 477]. Цінним джерелом були матеріали із сільськогосподарських переписів (PSR 1996, PSR 2002 і PSR 2013) [164]. У них робився табличний аналіз площ сільгоспугідь, цін на сільгосппродукцію, зайнятості тощо.

Матеріали періодичних видань дозволили розглянути ряд актуальних питань Євро інтеграції Польщі, а також з'ясувати низку обставин реалізації політики інноваційного сільського розвитку, розбудови аграрних ринків, етнокультурного і соціального розвитку сільських територій. Нами використовувались періодичні видання ЄС Польщі і України, які спеціалізувалися на аграрній тематиці чи на суспільно-політичних та соціально-економічних проблемах. Домінуючими виданнями, які акумулювали науковий інтерес до проблематики європейської інтеграції

були: “Journal of Common Market Studies”, “Journal of European Integration”, “West European Politics”. Серед польських спеціалізованих видань вирізнялись: “Studia Europejskie”, “Wspolnoty Europejskie”, “Monitor Integracji Europejskiej”, “Nowe Zycie Cospodarcze”.

Окремо виділимо таке польське видання, що публікувалось російською мовою: «Панорама польских реформ: экономический квартальный журнал». Значна частина матеріалів черпалася з журналів України: «Віче», «Економіка України», «Український історичний журнал», «Політика і час». Суттєво послуговувались видання аграрного профілю: «Економіка АПК», «Вісник аграрної науки», «Пропозиція», які містили рубрики, що присвячувались економіці сільського господарства зарубіжних країн. Публікації даних видань сприяли реконструкції проблеми досвіду виконання Польщею програм із вступу до ЄС, змін у аграрний ринках, екологічно-економічних, соціально-побутових особливостей розвитку сільських територій. Змістовна інформація з досліджуваної теми подавалась у газетах: «Gazeta Wyborcza», «Monitor Polski», «Дзеркало тижня», «Голос України», «Урядовий кур’єр».

Наступна група джерел – це матеріали Інтернет-сайтів. Потребу використання інформаційних ресурсів мережі Інтернет було обумовлено сучасним характером проблематики дослідження, так як серед позитивних моментів використання даного джерела є його оперативність. Для дослідження найбільшу цінність становлять україномовні і англомовні офіційні сайти Європейського Союзу: «Офіційний сайт представництва України в ЄС», «Офіс офіційних публікацій Європейських співтовариств». Вони стали тим джерелом, що дає доступ до інформації, яку не можна зазвичай отримати іншим шляхом.

Таким чином, джерельна база цієї проблеми цілком достовірна й різноманітна, що надає можливість успішного вирішення завдань поставлених у дослідженні.

РОЗДІЛ 2.
СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК ПОЛЬЩІ В УМОВАХ ПОСТКОМУНІЗМУ ТА ІНТЕГРАЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (1989–2003 р.р.)

2.1. Особливості аграрної політики Польщі

На рубежі 1980 – 1990 – х років саме завдяки позитивним перетворенням у політичній сфері, Польщі вдалося досягти динамічної стабільності і підвищити свою привабливість в очах іноземних інвесторів, ставши у цьому відношенні одним із лідерів серед посткомуністичних держав [121, с. 167]. Великий вплив на хід цих реформ мали національні традиції компромісу і легітимної передачі влади, а також етнічна однорідність суспільства, що полегшувала його консолідацію та мобілізацію на здійснення радикальних реформ [121, с. 73]. За визнанням європейських експертів польські реформи були успішні передусім через суб'єктивний чинник – за них відповідали окремі люди: Л. Бальцерович – за економіку, Є. Регульський – за децантралізацію. Реформи опирались на серйозне експертне середовище.

Політичні передумови для початку ринкових реформ складались максимально сприятливо. Останній комуністичний уряд М. Раковського зробив польським реформаторам царський подарунок, розморозивши влітку 1989 р. ціни і, відповідно, прийнявши відповідальність за цей непопулярний крок [121, с. 66]. Наприкінці 1980-х років ситуація в Польщі була безнадійною і погрожувала загальним економічним колапсом. Інфляція складала 539,6%, приріст ВВП – 14,9%, а зовнішній борг 42,3 млрд. дол. США (64,8% ВВП) [155, с. 99].

У вересні 1989 р. Л. Бальцерович виступали на слуханнях у Сеймі так окреслив принципи майбутнього реформування сільського господарства: «Сільське господарство є частиною економіки, і потрібно дивитися на економіку як на єдине ціле». Очоливши Міністерство фінансів, він створив

департамент сільського господарства, який і розробив концепцію діяльності Агенції сільськогосподарського ринку. В міністерстві переважала думка, що проблема нестабільності сільськогосподарських цін не могла бути розв'язана безпосереднім установленням мінімальних цін, вищих, ніж ринкові, а лише опосередковано – через інтервенційні закупки [53, с. 101]. Політика «шокової терапії» в повній мірі була поширена і на сільське господарство. Аграрний розділ програми Л. Бальцеровича передбачав: виділення капіталовкладень для агропромислового комплексу пропорційно його внеску в національний доход; поступове нарощення промислового потенціалу по виробництву засобів виробництва для сільського господарства і харчової промисловості; підтримку мінімальних закупівельних цін на основні види сільгосппродукції на рівні, який забезпечував граничний рівень затрат на їх виробництво і збереження парітетів доходів селян і доходів зайнятих в інших галузях народного господарства; поступовий перевід всіх галузей продовольчого комплексу на ринкові відносини, а ціни на засоби виробництва і на його продукцію мали визначатися попитом і пропозицією на ринку. Крім того, програмою передбачалася практично повна приватизація державних і кооперативних сільськогосподарських підприємств, а також заохочення приватних і державних капіталовкладень у сферу послуг на селі і дрібну харчову промисловість, що мало сприяти зміні аграрної інфраструктури і підвищення ефективності господарювання [45, с. 87–88].

Стабілізаційна програма (план Бальцеровича), що втілювалась разом з заходами по звільненню цін на агропродукцію (1989 р.) мали позитивний вплив на сільське господарство. Корисне на той час формування індексу ножиць цін призвело до короткотривалого для значного приросту прибутків галузі. Діаметрально ситуація змінилась вже в 1990 р. Лібералізація цін, що охопила всі галузі, спричинила стрімке зростання відсотків по кредитах та вимивання оборотних засобів. Зважаючи на протести аграріїв, уряд в 1990 р. відкрив дві пільгові кредитні лінії на закупівлю мінеральних добрив і засобів

захисту рослин. Вони мали ситуативний характер, так званого «гасіння пожежі» тому й ефективність виявилась малопомітною.

В умовах «шокової терапії» були створено принципово нове, ринкове господарське середовище на селі. По мірі розвитку ринкових відносин, дане внутрішнє середовище почало справляти все більший вплив на формування процесів і тенденцій як у самому сільгоспвиробництві, так і в системі соціально-економічних відносин на селі. В 1990 р. уряд Польщі змінив ставлення до дрібних нетоварних господарств. Була припинення практика їх витіснення. Очевидно, що уряд враховував небажані соціальні наслідки зростання безробіття на селі. Деякі пом'якшення стосувалися і фінансово-кредитної сфери господарювання: були відновлені деякі види дотацій, особливо на оборотні засоби. В 1992 р. селяни одержали доступ до низькопроцентних кредитів на закупівлю кормів, пального, мінеральних добрив, засобів захисту рослин. Було відновлено часткове дотування виробництва тваринницької продукції. Селянам надавалися пільгові кредити для придбання та освоєння землі. Дані заходи були тимчасовим і не принесли пожвавлення сільськогосподарського виробництва, оскільки суперечили логіці ринкових перетворень. В 1990 р. було ліквідовані всі обмеження у зовнішній торгівлі. У 1992 р. під тиском селян відбулося часткове повернення до протекціоністської політики в торгівлі сільгосппродукцією, що суттєво «пом'якшило» конкуренцію між вітчизняними і іноземними виробниками на внутрішньому ринку. Польщею було використано практично всі засоби захисту внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, зокрема, були підвищені митні збори на імпорт з 10% в 1991 р. до 20-30% в 1992–1993 рр. Крім того було заборонено імпорт спирту і введено контингентірування імпорту алкогольних і тютюнових виробів [45, с. 90].

Дещо пізніше була введена система компенсаційних зборів, які урівнювали на внутрішньому ринку польських і зарубіжних виробників. Цими зборами обкладалися товари, що ввозилися в Польщу в кількостях і на умовах, що створювали небезпеку збитків для внутрішнього

товаровиробника. Водночас в Польщі діяла також і пряма державна дотоція для встановлення мінімальних гарантованих цін на пшеницю, жито і молоко. Створення в 1990 р. Агентства сільськогосподарського ринку було направлено на регулювання ринку засобами інтервенційних закупівель і експортно-імпортних операцій. Через Агентство здійснювалось фінансування закупок зерна і доплат за пальне. Підтримка індивідуального виробника відбувалося через фонди, покликаних сприяти розвитку різних сфер діяльності селянства, а також удосконалення відносин власності. До них відносились: Фонд структурної перебудови і ліквідації заборгованості сільського господарства, Фонд структурної перебудови молочного господарства; Фонд структурної перебудови і модернізації селянських господарств. В 1992 р. було створено Агентство сільськогосподарської власності Державного казначейства, на яке покладалося регулювання питань функціонування державної власності в сільському господарстві. Головною сферою діяльності Агентства стало реформування держгоспів. З 1990 р. діяв і великий неурядовий фонд – Європейський фонд розвитку пального села.

Передумовою аграрних перетворень стали суспільно-політичні трансформації кінця 1980-х – початку 1990-х років. Кардинальні суспільно-політичні перетворення започаткували ухвали «круглого столу», який проходив у лютому–квітні 1989 р., за участю представників правлячої політичної коаліції «Солідарності», Загальнопольської угоди профспілок та римо-католицької церкви. 19 липня 1989 р. Національні збори обрали прем’єр-міністром представника опозиції Т. Мазовецького, який сформував уряд. Вперше у післявоєнній історії Польщі почав діяти уряд, який мав підтримку практично всіх верств населення. Діяльність нової влади була спрямована на проведення радикальних реформ. Економічна програма уряду передбачила перехід до ринкової економіки, відміну дотацій на виробництво продуктів харчування, зміцнення злотого, забезпечення рівності всіх секторів господарства, проведення приватизації. Водночас держава зберігала найважливіші економічні та адміністративні важелі. Відмінною рисою

економічної політики стало використання жорстких монетарно-фінансових інструментів, відомих як «шокова терапія». Суть цієї політики зводилась до різкого скорочення обігової грошової маси, встановлення високих відсотків кредитних ставок, обмеження пільг, росту прибутків підприємств та населення. Одним з досягнень польських реформаторів було швидке реагування на власні промахи, що дозволяло уникати кризових ситуацій. Значна увага приділялась законодавчому забезпеченню реформ. В основу системної трансформації були покладені кардинальні перетворення відносин власності. Специфікою польської приватизації стало використання різних її форм і методів, її соціальну спрямованість. Перетворення відбувалися в стислий термін, без принципових змін стратегічного курсу, за одностайності політичних сил.

Поляки усвідомлено вважали, що рівень заробітної плати – це комплексний показник досконалості суспільства, його загальної культури, яка у свою чергу визначається свободою самовираження національної свідомості. Вони зрозуміли просту міжнародну істину: країна, яка перепродує чуже – стає колонією; країна, яка виготовляє своє – може бути господарем й рівноправним партнером, поступово стаючи в ряд цивілізованих націй.

Початок 1990-х років минав в атмосфері суцільних страйків і протестів селян, які вимагали державного втручання та фінансової допомоги. Незаможна держава, яка ледь-ледь піднялась після військового стану, не мала змоги виконати навіть частини цих вимог. Під тиском сільських протестів йшли уряди у відставку (Бєлецького, Ольшевського та Сухоцької).

Певну стабільність приніс тільки прихід до влади у 1993 р. посткомуністів (Союзу демократичної лівиці та Польської народної партії). У ході виступів селяни вимагали гарантованих мінімальних цін на сільгосппродукти, низького відсотка по кредитах. Першими страйкували працівники держгоспів. Влітку 1990 р. відбулися гострі конфлікти селян і поліції (у Млаві). В березні 1991 р. Незалежною самоуправляючою

профспілкою індивідуальних господарств селян «Солідарність» були організовані акції, спрямовані на блокування автодоріг по всій країні. Проведені урядом зустрічі з активістами дещо зняв напругу. Причиною даних акції стала відсутність прозорої стратегії розвитку сільського господарства, а також розпорошеність у діях Міністерства сільського господарства і розвитку села. Дотування та вкладання коштів у сільське господарство мало і внутрішньополітичну складову. Польська селянська партія, яка була зацікавлена у проселянських рішеннях, залишалась традиційним коаліційним партнером як лівих, так і правоцентристських сил. Даний політичний симбіоз посприяв успішності переговорів про вступ до ЄС та виборюванню преференцій для свого села.

На інтеграційні процеси вплинула також й так звана ініціатива колишнього міністра сільського господарства Г. Яновського щодо списання боргів з радгоспів (1992 р.) із їх наступною приватизацією.

Програму уряду Т. Мазовецького підтримувало 82% опитуваних поляків. Уряду вдалося переконати більшість суспільства у тому, що альтернативи ринковим реформам немає. Але «шокова терапія» негативно відбилась на житті широких суспільних прошарків населення, виявилась надзвичайно болючою. Суспільство швидко розчарувалося в реформах. Уряд Т. Мазовецького змушений був подати у відставку.

Польська економічна програма впроваджувалася в складних політичних умовах. Часті виборчі кампанії давали змогу проявам популізму з необґрунтованими надіями і відповідно позначалися на дії осіб, залучених до економічної діяльності. Це виявилось у відновленні вимог щодо підвищення заробітної плати і в зменшенні схильності державних підприємств схвалювати важкі реструктуризаційні вирішення. Через сильні і досить агресивні профспілки, часті вибори і фрагментарну партсистему в Польщі було набагато важче середовище для економічних реформ, ніж в Угорщині та Чехії [54, с. 358].

Аграрна політика, що проводилась у Польщі на ранніх етапах (1990–1993 рр.), в цілому відзначилась малоефективністю. Це виражалося у встановленні високих відсоткових ставок за кредитами, існуванні серйозних порушень балансу торгівлі у сільському господарстві, незахищеності від конкуренції з боку субсидійованого експорту країн Європейського союзу як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Усе це призвело до істотного зниження доходів сільського населення порівняно з міським (здатність попередньої політики паритету доходів). Крім того, модернізація сільського господарства ототожнювалося з руйнуванням сільського кооперативного руху, що призвело до послаблення пропозиції товарів сільського господарства [380, с. 10].

Зміна правлячої еліти в 1993 р. викликала в деяких прошарках польського суспільства певну нервову реакцію. Прихід до влади лівих сил, політичні опоненти намагалися поєднати у суспільній свідомості з можливою втратою довір’я Заходу і пустими прилавками магазинів. Водночас цього не сталося. Економікою в уряді займався перший віце - прем'єр Г. Колодко. Йому вдалося заспокоїти бурі в суспільстві, які були підняті політикою Л. Бальцеровича [143, с. 39].

Реалії життя заставили поляків шукати вихід зі складної економічної проблеми. У 1994–1997 рр. була успішно реалізована програма градуалістичних реформ першого віце-прем’єра Г. Колодко «Стратегія для Польщі», яка радикально відрізнялась від «шокової терапії». Ця друга хвиля реформ являла собою політку, спрямовану на поступове створення необхідних інститутів, зростання державного втручання в економіку, більш справедливий розподіл доходів. В ході її проведення були значно покращені основні макроекономічні показники. Хоча через пролонгованість економічних процесів не можна виключати, що деякі з отриманих позитивних результатів були наслідками проведення попередніх реформ. Узагалі з часом була знята гострота проблеми щодо темпів ринкових реформ. Після досягнення певної макростабілізації настала черга реформ, які за

своєю природою мали бути лише поступовими і обережними. Із набуттям досвіду у посткомуністичному суспільстві все більше поширювалося розуміння тривалості процесу становлення ринкової економіки [444]. Програма «Стратегія для Польщі» проголошувала рівність державної і приватної власності. Була проведена комерціалізація держпідприємств. Крім того, програма серед пріоритетів поставила завдання пом'якшення та зниження суспільних втрат від реформ.

В 1995 р. Я. Куронь, як політик нової хвилі, так відобразив бачення перспектив Польщі: «Щоби не загрузнути у багні застою і регресу, ми повинні припинити політику компромісів між нашими претензіями і потребами розвитку країни, у конфлікті між свободою та безпекою. Натомість маємо великі можливості, аби підтримати загальне переконання про першочерговість соціальних прав, перетворюючи їх із сировини вимог до уряду в продукт закінченої співпраці» [80, с. 27].

Таким чином, польське керівництво часів президенства Леха Валенси витримало надзвичайний пресинг з боку населення, проте проявило витримку і волю, не звернувши з шляху реформ. Програвши на виборах 1995 р., Л. Валенса залишив спадок – започатковані реформи і курс на євроінтеграцію.

Після обрання Президентом Польщі О. Квасьнєвского, аграрна політика почала набувати стратегічних цілей та завдань, шукались засоби досягнення соціального компромісу в питаннях форм і масштабів державного інтервенціоналізму. Було розроблено пакт про сільське господарство, який включав три напрями політики: розвиток високотоварних господарств; створення на селі умов зайнятості, не пов'язаної з сільським господарством; розв'язання складних соціальних проблем села [143, с. 38]. Президент був переконаним в тому, що майбутнє польського села пов'язане з інтеграцією до європейських структур. Прагнення поляків до інтеграції підкреслювалося у його зверненні до Європейської колегії в Натомін, виголошення 6 листопада 1996 р.: «Трансформація Польщі, що розпочалась після історичного прориву

у 1989 році, складається не тільки з реформування економіки, але і з формування відкритості нашої країни перед усім світом. Відкритість є історичною традицією Польщі. Участь у природному процесі інтеграції нашого континенту є частиною нашого розуміння польського суверенітету. Для нас перспектива Європейської інтеграції є історичним покликанням. Ми думаємо не тільки про ті здобутки, які отримаємо від вступу в ЄС. Ми також усвідомлюємо, що маємо виконувати обов'язки, котрі будуть покладені на нас як на країну, яка приймає участь в уніфікації континенту» [449].

Етап інтеграції став однорідним не лише за характером розвитку, але і за визначенням результатів. Склалося чотири чітко окреслених періоди. В 1989–1993 рр. (період «шоку без терапії») відбувалося по більшій мірі невдала політика стабілізації, ігнорування побудови інститутів ринкової економіки, форсована лібералізація торгівлі, а також деякий функцій держави. Через багато в чому неадекватну урядову політику масовим стало безробіття, постійно зростала величина дефіциту бюджету та інфляції. Період здійснення «Стратегія для Польщі» (1994–1997 рр.) завершився зміцненням економічних інститутів, зростанням економіки. Польщі вдалося на цьому етапі скомбінувати політику системних реформ і політику розвитку, зорієнтовану на нагромадження і ефективне розміщення капіталу.

Період 1998–2001 рр. став періодом «переохолодження» польської економіки. Темпи росту ВВП скоротились. Такі результати стали наслідком доктринерського підходу до фінансової політики. Часто в догоду політичній кон'юнктурі безпідставно піднімались соціальні видатки. При чому це робилося на шкоду економічному розвитку. Звеличення політичних інструментів здебільшого призводило до послаблення уваги до економічного зростання. В 2002–2004 рр. Польщі вдалося повернутися до швидкого росту. Ключову роль тут відіграли два фактори: реорганізація державних фінансів і вступ до ЄС. Таким чином успіх польських реформ протягом 1989–2004 рр. складався з низки злетів і падінь. Польщі вдалося знаходити на кожному етапі вихід з ситуації. Вона мусила здійснювати структурні реформи,

застосовувати ефективні антикорупційні засоби і адекватну макроекономічну політику [424].

Уряд Є. Бузека розробив програму реструктуризації сільського господарства, яка мала задачу змінити аграрну структуру і забезпечити перехід частини аграрників в неаграрне виробництво з вигодою для села і сільського господарство. Зміни стосувалися сфери обслуговували, маркетингової, фінансової, податкової діяльності [315, с. 19]. Важливим елементом перетворень стала широка підтримка народу, а також рішучість політичної влади не лише розпочати реформи, але і довести їх до кінця. Свою роль відіграли і збережена в суспільстві повага до приватно власності, і живі носії традицій приватного підприємництва.

На шляху реформ польське суспільство виявляло такі риси, як «рефлексивність» (осмислюючи своє становище), схильність порівняння, нетерпеливість до очікування змін на краще. Можна стверджувати, що польське суспільно рішуче розпочало ломку власних ментальних стереотипів та пристосовувалось до нової об’єктивної реальності. Їм довелося частково змінити політичну свідомість, змістити її з політичного романтизму в бік політичного прагматизму. Розбудова громадянського суспільства змінила уявлення про романтичність візії єдності польської нації. Наступ соціального прагматизму часто породжував у частини поляків романтичність настроїв та ідеалів.

Змінювалося і суспільне сприйняття сільського господарства. Аналітики, які долучалися до розробки агрополітичних програм небезпідставно підкреслювали окремішність сільського господарства у народному господарстві. Часто називали його «особливою зоною», «європейським реліктом сільського господарства селянського типу». В цілому у Польщі віддавалась перевага сільськогосподарській політиці, яка враховувала передусім європейський досвід, зокрема Данії, де невеликі господарства спільно з ефективним виробництвом місцевих підприємств з

широким асортиментом послуг виробляли продовольства у кілька разів більше, ніж потрібно було для власного споживання [137, с. 221–222].

Галузь продовжувала відігравати традиційну роль. Дані тенденції відрізняли її від інших, більш розвинутих країн ЄС, які переорієнтувались на новітні види господарської діяльності, набагато прибутковіші за фермерство.

Темпи аграрних перетворень залежали від цивілізаційного вибору Польщі. Відкинувши соціалізм, як систему, що не могла прилаштуватись до ліберальних умов розвитку, Польща вимушена була адаптуватися до нових умов. Аби не стати на шлях примітивного капіталізму, довелося пройти нелегкий процес обдумувань рішень. Даним шляхом не можна було слідувати за правилами. Траєкторія польських реформ – це глибоко диференційована сітка фактів, явищ, підходів і оцінок цінностей, де прогрес, регрес, успіхи і прорахунки створювали емпіричну картину трансформацій [297, с. 13].

Польща виявилась чи не єдиною посткомуністичною країною, де комуністична монополія на організацію життя суспільства, з усім її ідейно-пропагандистським апаратом, службою безпеки і кадровою номенклатурою, так і не змогла здолати переконаності громадян у тому, що Бог – живий, любов до Батьківщини не кримінал, а приватна власність має бути звичайним атрибутом діяльності працюючої людини [80, с. 23]. Посткомуністичні зміни полягали передусім у відмові від ідеї реформувати стару систему шляхом підвищення конкурентоздатності економіки, надати більшої людяності «реальному соціалізму» тощо. Польща відмовилась реформувати те, що ледь могло бути реформовано і стала на шлях побудови нової системи, у формі капіталістичної ринкової економіки. До 1989 р. в Польщі малий та середній бізнес був майже в підпіллі, і він міг працювати тільки тому, що природній хист до підприємництва у поляків був сильнішим за режим [241, с. 16].

Сільське господарство Польщі, яке не пережило колективізації (як українське село), виявилось більш сприйнятливим до реформ у формах власності і господарювання. Галузь практично склала підвалину для

розбудови ринкової економіки. В цілому народне господарство Польщі характеризувалось високим ступенем концентрації й монополізації виробництва, що ускладнювало розвиток конкуренції. Крім того, економіка була значно ізольованою від світового ринку і характеризувалась слабким розвитком експорту. На початку 1990-х років один зайнятий в сільському господарстві «харчував» дев'ять осіб, тоді як в ЄС таке співвідношення становило 1:38 [61, с. 74]. Країна вважалася самозабезпеченою продовольством (крім зерна), а по ряду товарів була експортером, в основному виробленими приватними господарствами, кооперативами і держгоспами.

В Польщі реформування відносин власності в сільському господарстві принципово відрізнялись від інших посткомуністичних країн. Тут зміни у формах власності, по-перше, не набули реституційного і реприватизаційного характеру, по-друге, зміни зачіпали лише державний сектор, а не колективний, і по-третє, мали регіональні, а не загальнодержавні відмінності і охоплювали лише 45% сільського господарства країни [375, с. 7]. В ході приватизації Польща уникла такого пострадянського явища, як адміністративний «хопок» червоних директорів.

Зміни в сільському господарстві в своїй основі базувалися на демократизації посттоталітарного суспільства, в основі якої знаходились підвищення рівня активності громадян, свобод і підприємництва. Вагому роль у цьому плані відігравали неурядові організації. Їх діяльність переважно скеровувалась на захист інтересів та свободи передусім економічно активних громадян, в тому числі від адміністративного і економічного тиску з боку влади або фінансово-промислових груп. На середину 1990-х років неурядові організації виконували функцію врівноваження інтересів органів влади та великого бізнесу в суспільному вимірі. Крім того, вони брали участь у передачі польського досвіду реформ країнам ЄС. До їх основних функцій належало: сприяння інтеграції країни до ЄС, навчально-освітня діяльність, громадський контроль за діяльністю влади [64, с. 15]. Стратегія розвитку

сільського господарства Польщі враховувала геополітичні цивілізаційні тенденції. Галузь розглядалась рушійною силою життя нації. Визначальною складовою економіки сільськогосподарського виробництва стало зайняте сільське населення.

Початок економічного зростання в 1992 р. підірвали популярність градуалістських пояснень причин постсоціалістичної рецесії. Прибічники даної концепції пов'язували масштаби і тривалість падіння виробництва у Польщі в 1989–1992 рр. з надмірно жорсткою фінансовою і грошовою політикою та стверджували про необхідність більш м'яких і повільніших перетворень. Динамічний характер розвитку вивів з моди твердження, які зв'язували падіння виробництва з «шоковою терапією». Польський досвід задав виражену константу, що період 3–4 роки необхідний при адекватній економічній політиці для виходу з постсоціалістичної рецесії [495].

Системні перетворення в Польщі принципово змінили роль держави в господарському житті країни. Воно у все меншій мірі виступало в ролі суб'єкта господарської діяльності, переорієнтувавшись на виконання функцій регулювання і установлення «правил гри» для багаточисельних господарюючих юридичних і фізичних осіб.

Створення на початку 1990-х років конкурентного середовища дозволило запобігти олігархізації економіки. В Польщі для бізнесмена запорукою успіху ставали особисті здібності, підприємницький талант, розум і в ніякій мірі не політичні зв'язки. Бізнесмени стали рівними перед законом [300]. У сільському господарстві Польщі фактично склалася змішана модель економічних відносин, в якій вільно-ринкові відносини поєднувалися з державним регулюванням [321, с. 2].

Декілька центрів вивчення громадської думки протягом 1994–1999 рр. проводили опитування. Дані цих опитувань показували зниження ступеню підтримки вступу Польщі до ЄС. Якщо в 1994 р. тих, хто віддав би голос „за" вступ було 77% опитаних, то в 1999 р. таких було вже 55%. Відсоток тих, хто виступав „проти", відповідно зріс з 6 до 26% [321, с. 214]. Проти виступали

головним чином жителі сільських регіонів, населення східних районів, селяни і особи з низькими доходами. Найбільш прихильними до ідеї інтеграції виявилась молодь (до 24 років), люди з середньою і вищою освітою, інтелектуали, підприємці, учні і студенти, управлінці. Поляки, які виступали у 80% (1996 р.) випадків за ЄС керувались передусім бажанням приєднатися до Заходу і вкоріненої ідеї мирної Європи без кордонів, ніж знаннями про ЄС і механізмах його діяльності.

Міністр закордонних справ Б. Геремек в преамбулі до декларації уряду Республіки Польщі у зв'язку з початком переговорів з питань вступу до ЄС в черговий раз зробив заяву: „Польща приступає до переговорів, будучи переконана, що членство в Європейському Союзі – це саме правильний вибір з точки зору безпеки держави, стабільності демократичного устрою, зміцнення основ швидкого і збалансованого економічного розвитку і побудови сучасного громадянського суспільства. міністр підкреслив також, що це вибір суверенної держави, що базується на єдності політичних сил і широкій підтримці польського суспільства [321, с. 215]. Безумовно, що він мав підстави для такого твердження так, як більшість польського суспільства стабільно залишалась прибічниками польського членства, розглядало її як головну політичну мету.

На етапі інтеграції відбувались дискусії з досить конкретних питань. Предметом політичних дебатів ставали реформи, які часто були непопулярними, болісно зачіпали інтереси впливових соціальних груп, пересічних громадян. В 2001 р. сільське господарство Польщі вступило в етап підготовки до членства в ЄС. Відповідно змінювались цілі галузі. Підготовчий період спричинили глибокі зміни. Зросли доходи сільського населення, збільшилась більш, ніж удесятеро частка домогосподарств, здатних конкурувати з фермами країн ЄС. З 2003 р. у Польщі почав зростати зовнішньоторговельний баланс основних каналів агропродовольства. Вона долучалась до активної участі у світовому розподілі праці у виробництві продуктів харчування.

Сільське господарство переживало дію таких факторів:

– зміну кон'юнктури європейського ринку на окрему сільгосппродукцію;

– погіршення умов ведення виробництва, продиктованих спільною сільгосппол ітикою ЄС;

– прогресування несприятливої зміни клімату;

– коригування національної системи оподаткування, пенсійного страхування фермерів тощо [454].

Після саміту ЄС в Копенгагені (2002 р.), на якому було ухвалено угоду, що Польща стане повноправним членом ЄС з 1 травня 2004 р., відбувалась процедура завершення переговорів з питань запровадження законодавства ЄС. Польща ввела правила вільного переміщення робочої сили, капіталу, товарів і послуг. Вільне переміщення товарів означало для Польщі не лише скасування митних зборів, всіх інших оплат аналогічного характеру, а також ліквідацію фізичних, технічних і фіскальних обмежень. Відповідно досягнутих угод деякі загальноєвропейські стандарти мали вводитись поступово і імпламентуватись в більш пізній термін. Це дозволило поступово адаптувати законодавство Польщі до вимог ЄС.

Були продовжені переговори з проблеми забезпечення польським селянам рівних умов конкуренції, на єдиному ринку ЄС. Польща отримала можливість використання захисних застережень, які могли застосовуватись в разі появи серйозних і тривалих труднощів. Крім того, отримала право використовувати тимчасові перехідні рішення: три-чотири річний перехід на структурні пристосування; чотирирічний на запровадження зниженої ставки ПДВ на товари аграрного походження.

Польща долучалась до розробки спільної міграційної політики ЄС. Дана робота активізувалася у 1990-і роки, що було зумовлено, зокрема, збільшенням масштабів міграційних переміщень. Міграційні питання логічно поставали і в контексті розширення ЄС, та необхідності створення єдиного європейського міграційного простору. Готуючись до вступу, Польща в рамках програми PHARE зробила дієві кроки по розбудові адміністративних

органів, законодавчої бази, у сфері внутрішніх справ, до якої належали міграційні процеси. Вона приєдналась до низки угод. Враховувались також положення двосторонніх угод Польщі і ЄС про те, що країни-члени мали зберігати і розвивати існуючі можливості доступу до працевлаштування на їх території громадян країн-кандидатів. З боку ЄС вивчалася економічна ситуація в Польщі в на ринку праці в ЄС, і на цій основі готувалися рішення щодо вільного руху робочої сили [148, с. 67]. Польща уклала угоди про стажування з Францією, Бельгією, Німеччиною. Більш успішно працювали угоди про працевлаштування сезонних працівників. Польща уклала таку угоду з Німеччиною. Однією з груп таких працівників були поляки, які набули можливість працювати в смузі 50 км від кордону за умови щоденного повернення до місць постійного проживання, або роботи в Німеччині протягом двох днів підряд на тиждень. В 2001 р. у Польщі було створено спеціальний орган у справах репатріантів та іноземців, до компетенції якого належить регулювання репатріантів, імміграції на основі возз'єднання сімей, введення реєстру іноземців.

В 2002 р. у Польщі було скореговано концепцію розвитку сільського господарства. З підготовленого урядовим центром стратегічних досліджень документу „Соціально-економічна трансформація в Польщі" випливало, що епоха, коли ефективність сільськогосподарського виробництва в значній мірі залежала від його масштабів і використання трудомістких технологій, завершилась. Польські експерти вважали, що саме дрібні і середні господарства мають найбільші можливості для освоєння нових ефективних технологій, які зв'язані в першу чергу з виробництвом чистої продукції [208, с. 145].

Проведені аграрні перетворення до 2004 р. мали наступну концептуальну складову: єдність і цілісність із загальнодержавною політикою розвитку країни, яка полягала в лібералізації та належній державній підтримці сільського господарства; забезпеченість нормативно-законодавчого оформлення загальнодержавної політики відповідно до цілей

економічної політики ЄС; програмованість у виконанні економічних стратегій та їх аграрної складової [253, с. 118].

Формуючи напрями національної аграрної політики, Польща основними орієнтирами обрала цілі Спільної аграрної політики ЄС, які детально формулювалися у ст. 33 Договору про створення ЄС: підвищення продуктивності сільського господарства шляхом сприяння науково-технічного прогресу, раціоналізації сільськогосподарського виробництва та оптимального використання факторів виробництва, особливо робочої сили і збільшення доходів селян, перш за все за рахунок підвищення доходів сільськогосподарських товаровиробників, забезпечивши їм життєвий рівень міського населення; стабілізація ринку; забезпечення продовольчої безпеки; постачання населенню аграрних продуктів за прийнятними цінами [361, с. 68].

Спільна аграрна політика визначала механізми регулювання зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією в Польщі після її вступу до ЄС. Дана система передбачала формування ринкових цін на товари, включаючи засоби протекціоністського та ліберального регулювання експорту й імпорту сільськогосподарської продукції. Інструменти регулювання поділялися на ті, що регулювали внутрішні ринки країн ЄС і зовнішні ринки [82, с. 26].

Напередодні вступу Польщі до ЄС, значна частина польського селянства переживала погіршення психологічного і морального самопочуття. Мова про те, що основна маса селянства повільно пристосовувалася до ринкових умов господарювання (до 70% селян жили в постійному стресі перед банкрутством). Вони щоденно відчували невпевненість у своєму становищі через відсутність соціально-економічної стабільності. Це знижувало виробничу ініціативу селян.

В 2003 р. на референдумі 87,45% поляків висловилися за приєднання до Європейського Союзу [201, с. 10]. Проведені в 2003–2004 рр. соціологічні дослідження самопочуття сільської молоді Малопольського воєводства показали, що дана соціальна категорія виявляла зацікавленість проблемами

розвитку села. Водночас, молодь вказувала на головні проблеми села. Близько 85% опитаних назвали головною проблемою – низьке матеріальне становище; 52% проблеми з працевлаштуванням. Лише 17,5% молодих людей висловили бажання повернутись в село. Переважна частина дорослого населення сіл досить песимістично оцінювала діяльність державних органів по вирішенню соціально-економічних проблем. Вважали, що влада неналежно займається проблемами села – 64% опитаних. В майбутнє без оптимізму дивилась 76% опитаних. Головним джерелом прибутку опитані селяни вважали виробництво продуктів харчування (37%) та ремісництва (24%) [377, с. 20–21].

В країні активно складався сприятливий бізнес-клімат. В послідуючі роки Влада сприяла розвитку дрібного і середнього бізнесу. Після того, як в 2003 р. уряд Л. Міллера знизив податок на прибуток з 27% до 19%, багато політиків вважали, що зниження податку приведе до зменшення надходжень до бюджету. Але відбулося все навпаки. В 2004 р. надходження до бюджету зросли на 3 млрд. злотих [360]. Бізнесмени перестали обманювати і перестали ризикувати. Законодавство Польщі гарантувало таку свободу господарської діяльності, що бізнесмену не вигідно було шукати «прихистку» у владі. В Польщі не склалася практика злиття бізнесу і влади. Зв’язки політиків і бізнесменів ставали предметом антикорупційних розслідувань.

В 1990-і роки змінювались напрямки зовнішньоекономічної діяльності сільського господарства Польщі. Під впливом політичних і економічних чинників суттєво змінювалися напрями експортних і імпортних потоків. Якщо в 1980-і роки переважаючим був т.з. «радянський напрям», то в 1990-і роки контакти суттєво розширювалися за рахунок «близького зарубіжжя» – Словаччини, Угорщини, Чехії, Болгарії.

Отже, перехід до ринкової економіки та інтеграція країни у західні економічні структури визначалася найбільш розумним шляхом політичного розвитку як головної передумови економічного зростання.

2.2. Розвиток правових передумов адаптації сільського господарства до вимог ЄС

Інтеграційні успіхи Польщі зумовлювались наполегливістю і послідовністю дій органів влади. У своєму прагненні до виконання намічених цілей Уряд Польщі сам проявив ініціативу і вже 26 січня 1991 р. майже за рік до підписання, Угоди про асоційоване членство Польщі, створив спеціальну інституцію Уповноваженого уряду з питань євроінтеграції та закордонної допомоги, до завдань якого належало: гармонізація та координація адаптаційних та інтеграційних процесів.

Розпочавши офіційні домовленості про членство ЄС, Польща таким чином взяла на себе зобов'язання адаптуватися до Спільної аграрної політики ЄС. Зокрема, це стосувалося сільської інфраструктури, санітарних і фітосанітарних вимог, розведення тварин, ринку землі і кредитів, збирання статистичної інформації, заходів щодо підготовки до введення програми підтримки сільського господарства (зокрема, запровадження квот на молоко і виведення орних земель з обробітку). У Польщі зберігалась досить істотна різниця у рівнях економічного розвитку окремих регіонів. Вона потребувала розвитку сільської інфраструктури і створення на селі робочих місць, не пов'язаних з сільським господарством. Крім того, у неї зберігалась проблема координації аграрної політики та використання виділення фондів на вирішення зазначених проблем на місцевому рівні.

Польське керівництво піддало критиці прийняття ЄС у 1995 р. такого важливого документу як «Біла Книга. Приготування асоційованих членів Центральної й Східної Європи до інтеграції з внутрішнім ринком Європейського Союзу». Висувалася думка про надмірність вимог до країн-кандидатів, відсутність чітких орієнтирів вступу в ЄС, доступу до ринків праці та сільського господарства. Керівництво Польщі було переконаним, що ЄС намагався по-різному відтермінувати чергове розширення.

Відповідно, активізувало зусилля про пошуки шляхів наближення розгляду польського питання в ЄС. У 1996 р. Польщу відвідало ряд впливових європейських політиків, США. Цього року Єврокомісія направили Польщі 160 сторінкову анкету, якою малося з'ясувати реальний стан у 23 галузях. Рада міністрів Польщі підготувала 26 томів повного пакету відповідей, продемонструвавши високу фаховість і відповідальність. В 1998 р. ЄС провела черговий так званий скринінг – перегляд відповідності польського законодавства європейському. На базі цих висновків велися переговори протягом 1999–2000-х р.р. В їх ході констатувалося на невирішеність проблем у сільському господарстві, вугільній промисловості, фармацевтичній галузі, охороні довкілля. Відбулися десятки самітів, засідань Єврокомісії, де обговорювалися питання євроінтеграції Польщі [239, с. 313–314].

У Польщі головними інституціями впровадження євроінтеграційного курсу в агропродовольчій сфері виступали – Агенція сільськогосподарських ринків (ARR) заснована у 1990 р., Агенція земельної нерухомості (ANR) (1992 р.) та Агенція реструктуризації і модернізації сільського господарства (ARIMR) (1993 р.). Вони були акредитовані Європейською Комісією. Дані структури діяли не лише в рамках Спільної аграрної політики, а й відповідно до законодавства та соціально-економічних завдань Польщі.

У 1992 р. з тим, аби приватизувати великі державні господарства було створено Агентство сільськогосподарської власності Державного казначейства, яке стало не організатором приватизації, але і прийняло на себе державну власність в сільському господарстві і борги ліквідованих підприємств. В результаті ліквідації близько 1 тис. держгоспів та Державного земельного фонду, Агентство отримало 4,5 млн. га землі, майно господарств, всі підприємства з переробки сільгосппродукції, та всю технічну інфраструктуру. До 1996 р. Агентство продало всього 10,4% земель, причому 53% угод про продаж стосувались ділянок площею в 1 га. Це робилося, аби поліпшити структуру землекористування [61, с. 75].

В Польщі була проведена велика робота по підготовці сільськогосподарських організацій для роботи в ЄС. Зростала роль таких організацій: Національна рада сільськогосподарських палат; Національна рада кооперативів; Національна спілка фермерів і сільськогосподарських організацій; Незалежна профспілка «Солідарність»; Профспілка сільського господарства «Самооборона»; Профспілка працівників сільського господарства в Республіці Польщі; Профспілка «Національний центр молодих фермерів»; Федерація сільськогосподарських виробників; Федерація сільськогосподарських роботодавців; Федерація сільського зеленого туризму. В 1994 р. було створено Фонд програм допомоги для сільського господарства з ініціативою провести роботу на благо польських сільськогосподарських організацій.

В 1994 р. Агентство реструктуризації і модернізації сільського господарства почало використовувати на будівництво доріг місцевого значення бюджетні засоби. Протягом 1994–2000 рр. ним було передано органам самоуправління 1086,1 млн. злотих для розвитку інфраструктури. За рахунок цих засобів в 375,7 тис. господарств було прокладено водогін, в 100,5 тис. – каналізацію, близько 114 тис. сімей установили телефони, було побудовано чи модернізовано 3,4 тис. км сільських доріг [45, с. 104]. Агентство виділяло кошти на вирішення соціальних проблем. В 1994–2000 рр. – 5,2% коштів було направлено на створення нових робочих місць на селі (35281 місць), і 3,5% – на підвищення кваліфікації і перенавчання. Для цього було виділено 154559 тис. злотих [45, с. 105]. Агентство фінансувало програму ведення бухгалтерських книг в 53894 господарствах, які користувалися кредитами для молодих селян [319, с. 33–34].

На шляху інтеграції Польща розвивала з ЄС ефективні зв’язки, у галузі сільського господарства. Звіти Європейської комісії підтверджували, що потягом 1990–1995 рр. імпорт товарів з Польщі зріс на 200% і становив 12,2 млрд. екю. Відповідно імпорт з ЄС зріс на 300% і досяг 15 млрд. екю [449]. У 1999 р. Рада Європи надала дозвіл Єврокомісії розпочати переговори з

Польщею про створення нових концесій у сільському господарстві. В 2001 р. в дію була введена угода про взаємні концесії у сільському господарстві. Результатом цього договору стало рішення про те, що 91% традиційного імпорту сільськогосподарської продукції з Польщі до ЄС не буде обкладатися податками, у той час коли від податків звільнялось лише 43% сільськогосподарського експорту з ЄС до Польщі [449].

Європейська угода, підписана Польщею (набула чинності з 1 лютого 1994 р.) у розділі «Сільське господарство» передбачила заходи по реструктуризації та модернізації аграрного сектору, містила умови торгівлею сільськогосподарською продукцією та продукцією рибальства [82, с. 25].

Європейська угода для Польщі створила засади консолідації рівня мит та обмежень для всієї сільськогосподарської продукції, а також визначила часткову лібералізацію торгівлі сільськогосподарської продукції [82, с. 31].

У 1999 р. була прийнята програма «Agenda 2000», направлена на реформування Спільної аграрно політики. Вводились нові правила субсидування. Акцент зміщувався від підтримки товарів до підтримки виробників. Подавались пропозиції щодо зниження цін на зерно, воловину і молоко, зближення їх з цінами світового ринку [82, с. 27–28].

Важливим інтеграційним чинником було членство Польщі у керівних органах ЄС. В 2001 р. Польща мала 27 голосів у Європейській Раді (Раді міністрів) – вищому законодавчому органі, 50 депутатів працювали в Європейському парламенті. Депутати від Польщі працювали в економічному і соціальному комітеті, комітеті регіонів Європарламенту. Відповідно в них Польща мала 21 і 21 місце [30, с. 30]. Радників комітетів представляли різні сфери економіки і соціального життя, в тому числі і сільського господарства.

Однак, на шляху євроінтеграції були і певні труднощі. Надзвичайно вигідні, на перший погляд, договори про асоціацію з країнами Європи не завжди спрацьовували належним чином. Польща наштовхувалася на адміністративні перепони у вигляді технічних вимог, санітарних та ветеринарних норм. Часто їй доводилося переживати дискримінаційні

обмеження, особливо на початковому етапі, при просуванні продукції сільського господарства на європейські ринки. Наявність даних проблем впливала на суспільні настрої. Якщо в 1996 р. у Польщі частка євросимпатиків доходила до 80%, то перед вступом їх кількість досягла 60%. На такий результат впливала також емоційна пропаганда противників євроінтеграції [365, с. 9].

З початку 1990-х років Польща почала активно заявляти про себе як про перспективного гравця на Європейському континенті. Це обумовлювалося в тому числі і тією обставиною, що країна після виходу з східного блоку, формально залишалася в дестабілізованій частині Центральної Європи. Крім того, вона не зуміла відразу забезпечити собі ні солідних гарантій безпеки, ні домовленостей, які б їх підкріплювали. Польща змушена була різко повернути в коло західних демократій, що гарантувало б їх безпеку. В Центрально-східній Європі виник певний вакуум співробітництва, залишались розірваними економічні, політичні і культурні зв’язки. Виникли передумови для прискорення процесів загальноєвропейської інтеграції. В 1991 р. Польща долучалася до Вишеградського об’єднання, яке утворювалося на основі «Декларації про кооперацію між Польською Республікою, Чехословацькою Федеральною Республікою і Угорською Республікою на шляху до європейської інтеграції». З 1993 р. ці держави створили Асоціацію вільної торгівлі країн Центральної Європи, що дозволило відмінити обмеження у торгівельних стосунках. Польща стала активним учасником Центральноєвропейської ініціативи, головним завданням якої було залучення країн-учасниць до загальноєвропейських інтеграційних процесів задля забезпечення підготовки до майбутнього членства в ЄС. Одночасно ЦЄІ була призвана об’єднати зусилля країн і їх урядів для організації гнучкої і прагматичної регіональної кооперації [432].

Першим неформальним контактом Польщі з ЄС став візит до Варшави делегації Європейської Комісії (липень 1989 р.). Польська сторона

запропонувала до розгляду такі питання, як укладання митного союзу з ЄС, угоди про асоційоване членство. Очевидно, що це були надто амбітні пропозиції і як такі, що не відповідали геостратегічному статусу Польщі. Об'єктивно найкращим рішенням Комісії було рішення про продовження співпраці з Польщею у запровадженні зони вільної торгівлі. Польщі вдалося привідкрити деякі ринки для просування сільськогосподарської продукції.

На розвиток дипломатичних відносин з ЄС у 1993 р. заради виконання умов Угоди польський уряд видав «Програму дій з уніфікації польської економіки та системи права у відповідності до вимог Європейської Угоди.» В 1996 р. уряд реорганізував свою структуру, було засновано Міністерський комітет, який отримав функції координації та управління політикою інтеграції. Прийнята в 1994 р. Стратегія інтеграції встановила пріоритети та послідовність дій з уніфікації національного законодавства з законодавством ЄС. Уряд розробив графік гармонізації польської системи права у відповідності до положень Білої книги. У 1997 р. уряд прийняв Національну стратегію інтеграції. Цього року Європейська комісія оприлюднила висновок щодо виконання державами-кандидатами т.з. «домашнього завдання». Польща отримала високу оцінку просування по шляху реформ у відповідності до Копенгагенських критеріїв. На засіданні Ради Європи у Люксембурзі (1997 р.) було ухвалено рішення про посилення інтеграції та надання матеріальної і фінансової допомоги країнам-кандидатам. Дане рішення було систематизовано у програмі «Партнерство заради членства». В 1998 р. уряд Польщі ухвалив Національну програму підготовки Польщі до членства в ЄС, яка включала виконання завдань даної програми. В 1998 р. Польща розпочала переговори про вступ до ЄС. Вони велись на основі складених умов процесу переговорів, які були затверджені Радою Європи у Хельсінкі в 1999 р., у вигляді документу «Карта шляхів переговорів». Час закінчення переговорів окреслювався 2002 р.

В умовах прискорення гармонізації законодавства суттєво активізувалось і раціоналізувалося політичне життя країни. Сеймом було

ухвалено рішення не чинити перепон прийняттю інтеграційних законів. У 2001 р. Сейм ухвалив Європейську стратегію Уряду Польщі, в якій були зафіксовані наміри уряду у 2002 р. завершити переговори про членство та набути статусу повноправного члена у 2004 р. Підсумком виконання урядом Європейської стратегії стало закінчення переговорів на саміті в Копенгагені (13 грудня 2002 р.). В 2003 р. в Афінах було підписано Акцесійний трактат, який окреслив умови вступу Польщі до ЄС. Наступним кроком стала ратифікація Трактату як державами, що претендували на членство, так і членами ЄС.

Міжнародні інституції робили спробу надати даним організаціям якісного імпульсу в діяльності. Було проведено три тренінгу з перенавчання різних груп активістів. Керівники і адміністративний персонал сільськогосподарських організацій знайомилися з принципами та діяльністю подібних організацій в країнах ЄС, сільськогосподарських наднаціональних структур. Сільськогосподарські виробники і переробники вивчали умови адаптації сільського господарства до єдиного ринку ЄС, підвищення конкурентоспроможності своєї продукції. Молоді активісти сільськогосподарських організацій інформувались про пропозиції ЄС, поточний стан польського сільського господарства, форми підтримки ЄС, шляхи розвитку малого і середнього бізнесу тощо. На 1996 р. через дану форму підготовки пройшли близько 15000 чол. [453, с. 116].

Внаслідок реалізації протягом 1907 – 1999 рр. проекту «Підтримка співпраці між польськими сільськогосподарськими організаціями і Європейським Союзом». Внаслідок були налагоджені комунікації передачі даних з транснаціональних сільськогосподарських організацій, що базувались в Брюсселі, створені умови для лобіювання інтересів польського сільського господарства в Європі і світі. Досягненням стало формування у Брюсселі польських сільськогосподарських організацій. Вони набули членства у Конфедерації Європейського сільського господарства. Протягом

1989–1997 рр. в країні була створена система нового господарського законодавства, яка дозволила розвивати ринкову економіку.

Польщі при імплементації вимог політики ЄС відносно охорони навколишнього середовища, довелося прийняти та адаптувати близько 200 законів, які охоплювали широке коло питань, в тому числі запобігання забруднення води та повітря, утилізацію побутових та хімічних відходів, біотехнології, захисту від радіації та збереження природи. Польща стала першою країною Центрально-східної Європи, яка прийняла Національну екологічну політику. В 1996 р. прийняла Закон про охорону навколишнього середовища, який передбачив жорсткий контроль за станом екології на місцях.

В 2000 р. у Польщі законодавчо було встановлено підтримку груп виробників та їх об’єднань упродовж перших п’яти років їх становлення. Міністерство сільського господарства і розвитку села Польщі визначало мінімальну кількість господарств у таких об’єднаннях і обсяг продукції, який мав бути вироблений і проданий через об’єднання та за дотримання якого фермери одержували право на державну підтримку у визначених сумах [314, с. 130].

На значну частину польської аграрної продукції дії Європейської угоди не розповсюджувалися. Незважаючи на підписання договорів про лібералізацію торгівлі сільськогосподарською продукцією, зони вільної торгівлі між Польщею і ЄС так і не було створено. Натомість у сфері торгівлі діяв принцип квотування експорту і імпорту. В цілому торговельні обмеження з боку ЄС не дозволили польським селянам використати весь потенціал у торгівлі, про це, зокрема, свідчила мала частка аграрних товарів у загальній структурі польського експорту до ЄС – приблизно 6% станом на 2003 р. [65, с. 62].

Пристосування польського сільського господарства до інтеграції з ЄС мало на меті підготувати галузь до умов конкуренції на європейському ринку з виконанням нею передбачених європейськими законами ветеринарних,

санітарних і фітосанітарних вимог, особливо у сфері захисту природи. У Польщі глибоко вивчався досвід країн-членів ЄС і СОТ щодо створення та регулювання продовольчих ринків. Дані ринки мали важливе значення, оскільки з одного боку, впливали на рівень прибутків у сільському господарстві, а з іншого – забезпечували функціонування сектору споживання.

Агентству реструктуризації і модернізації сільського господарства, основною своєю діяльністю бачило фінансову підтримку конкретних проектів. Фінансова підтримка у галузі інвестицій полягала перш за все в доплатах до процентів та інвестиційний банківський кредит. В 1994–2000 рр. пільгові інвестиційні кредити одержали близько 223 тис. господарюючих суб'єктів. Загальна сума кредитів становила 9,7 млрд. злотих. Причому кредити на інвестиції, переробку сільськогосподарської сировини і послуги для сільського господарства склали – близько 32% загального їх обсягу, кредити на створення і оснащення селянських господарств – близько 40%, і лише 8% – на придбання землі [45, с. 104]. Крім прямої фінансової допомоги у вигляді доплат, Агентство надавало гарантії і доручення по кредитах. В 2000 р. доплати до відсотків за кредитами на придбання оборотних засобів одержало близько 348 тис. господарюючих суб'єктів. Крім того, Агентство надавало доплати (компенсації) до банківських кредитів, які направлялись на закупку сільськогосподарської продукції з метою її переробки на продукти харчування. Даною системою було охоплено більшість видів продукції рослинництва (за виключенням алкогольних напоїв), виробництво молочної продукції, зберігання сезонних лишків сухого молока, масла, твердих сирів. Кредити з доплатами надавались 20 банками. Агентству не завжди вдавалося знаходити покупців на землю і майно, передусім, через низьку купівельну спроможність потенційних нових господарств. Допомога агентства здійснювалась через доплати до кредитів, надання банківських поручительств, викуп облігацій регіональних банків [380, с. 11].

Головними рисами структурних реформ у сільському господарстві Польщі був процес деконцентрації виробництва та політика вільного ціноутворення. Дана стратегія виявилась неефективною, оскільки вільне ціноутворення за умови переважання недосконалої конкуренції був нереальним. Цей механізм найбільшою мірою виявився згубним для державних господарства Польщі, оскільки процесу приватизації та реструктуризації тут підлягало 4,5 млн. га землі. Крім того, державні аграрні підприємства Польщі, крім сільськогосподарських виробничих, виконували ряд інших важливих функцій (формували сільську поселянську мережу та інфраструктуру, розвивали соціальну й культурну сферу, надавали роботу). Механізм вільного ринкового ціноутворення у сільському господарстві Польщі призвів до значного зростання «ножиць цін» [380, с. 10].

В Конституції Польщі чітко було пописано організаційні засади розвитку сільського господарства. Економічною основою земельних відносин визначалась приватна власність. Основним типом сільгосппідприємств вважалися сімейні господарства. Вони обслуговувалися в основному членами сім'ї з сезонним використанням найманих працівників [427]. За ними закріплювалося 88% сільгоспугідь, середній розмір господарства становив 7,5 га [156, с. 58].

Польщі вдалося стабілізувати аграрну економіку у значній мірі внаслідок союзному праву. Вона адаптувала аграрну політику до цілей і завдань САП ЄС, що випливало з ст.33 Договору про заснування Європейської Спільноти, а саме: підвищенню продуктивності сільського господарства через сприяння технічному прогресу; раціональному розвитку сільськогосподарського виробництва; оптимальному використанню всіх факторів виробництва, особливо робочої сили; забезпечення належного рівня життя селян, зокрема збільшуючи особистий дохід працівників галузі [16, с. 57]. Першим кроком пристосування Польщі до вимог ЄС стала гармонізація правових норм щодо харчової продукції, регулювання діючої системи якості. Нормативно-правові акти ЄС включали в себе: закони,

розпорядження, директиви, рішення. Напрями законодавчої гармонізації молочного сектору були опрацьовані Міністерством сільського господарства і розвитку, які представлені у «Стратегії розвитку польського молочного сектору» (1999 р.).

Польща, напередодні вступу привела свою політичну систему на економіку у відповідність до Копенгагенських критеріїв. Нею було продемонстровано задовільне економічне та політичне становище, а також відповідність критеріям: стабільності інститутів, що гарантували демократію, верховенство права, дотримання прав людини; існування діючої ринкової економіки та можливості витримувати конкуренцію товарів і послуг; можливості приймати на себе обов'язки країни-кандидата, в тому числі строго дотримуватись цілей політичного, економічного та валютного союзів [449].

Перед входженням Польщі до Європейського Союзу діяла Спеціально передвступна програма для сільського господарства і сільського розвитку (Special Accssion Programme for Agriculture and Rural Development (SAPARD), розрахована до 2004 р. Проте з метою продовження фінансування окремих проектів деякі її елементи діяли до 2005–2006 рр. До кінця 2006 р. її фонди були використані.

Після 1995 р. урядом Польщі було зроблено ряд кроків з гармонізації польського законодавства з законодавством ЄС, по вирівнюванню ветеринарних та фітосанітарних норм. Дані обставини дозволили вільний рух товарів, започаткувати будівництво нових інфраструктурних об'єктів на селі.

Польщі та ЄС вдалося знайти компроміс за усім тематичними сферами ведення акцесійних переговорів. Умови, на яких Польська держава приєдналась до ЄС, отримали специфічне забарвлення. У цілому, запровадження принципів вільного переміщення товарів відкривало перед Польщею нові великі ринки збуту для своєї продукції, хоча водночас і робило польських виробників менш захищеними на вітчизняному ринку перед продуцентами з ЄС. У сфері «Вільне переміщення капіталів» найбільш

переговорні баталії розгорнулися навколо питання придбання нерухомості іноземцями. Запроваджувались перехідні періоди. Вони були наслідками побоювань польського суспільства відносно «скупу країни іноземцями», крім того, ці періоди мали обмежувати спекуляцію польською землею, яка динамічно дорожчала після 1989 р. [65, с. 143].

Сейм і уряд Польщі левову частку зусиль спрямовували на уніфікацію національного законодавства з нормами ЄС і на його основі розв'язання переліку проблем, які з'являлись на етапі вступу. Політика в галузі конкуренції спрямовувалась на подолання монополістичної практики. Зміни до Закону про конкуренцію (1990 р.), які вносились в 1999 і 2000 рр. визначили дії недобросовісної конкуренції, цивільну і кримінальну відповідальність, створювали умови для розвитку конкуренції, захисту господарюючих суб'єктів від монополістичної практики. Закон забороняв наступні дії: монополістичні змови по ціноутворенню, розподілу ринків, об'ємах виробництва; виходити на ринок суб'єктів, не охоплені угодою; укладання умовних угод; послаблення конкурентів шляхом набуття їх акцій чи паїв. В 2000–2001 рр. парламент Польщі ухвалив закони про умови надання і контролю за державну підтримку підприємництва. В 1998 р. вступили в силу закони, які дозволяли захищати внутрішній ринок від надмірного імпорту, а також імпорту за демпінговими цінами.

З цього ж року почав діяти новий Митний кодекс. Він регулював митне законодавство, визначав принципи і порядок ввозу товарів на польську територію. Рівень митного захисту в значній мірі визначався угодами про вільну торгівлю, укладеними Польщею з більшістю європейських країн. З цих домовленостей випливало зобов'язання використання ставок митного тарифу на 100% сільськогосподарських товарів. В 2001 р. на сільськогосподарські товари ставки були знижені на 36% до 2000 р. Більш значні знижки митних ставок стосувались товарів, що ввозилися з країн, з якими Польща підписала угоду про вільну торгівлю. Зменшувалась роль кількісних обмежень, шляхом видачі ліцензій, заборон, квот, реєстрацій. З

мето охорони генетичного матеріалу було заборонено вивіз живих гусей і гусячих яєць. Крім того, діяло кілька заборон на ввіз із деяких європейських країн сільськогосподарських продовольчих товарів, що несли загрозу здоров'ю споживачів. У зв'язку з гармонізацією законодавства в Польщі була створена Центральна інспекція стандартизації, яка займалась контролем відповідності стандартам і якості експортованих товарів. Польща приділяла багато уваги захисту внутрішнього ринку від фальсифікованих недоброякісних товарів. З 2000 р. діяв Закон «Про загальну безпеку товарів».

В 1990 – і роки розширились можливості фінансування інфраструктурних інвестицій за рахунок засобів Світового банку. Протягом 1991–1997 рр. у межах сільськогосподарської програми PHARE було реалізовано близько 300 проектів на загальну суму близько 94 млн. екю [21, с. 38].

Важливим фактором успіху макроекономічних перетворень у Польщі була допомога ЄС в рамках даної програми Phare, яка була створена на засіданні країн Великої сімки (США, Канада, Японія, Великобританія, Франція та Італія) в липні 1989 р. Вона спочатку діяла як програма створена для Польщі та Угорщини.

Змінювалася природа, розмір та умови підтримки ЄС сільського господарства. З 1989 р. в основному підтримувалося вирішення поточних проблем. Заходи в основному мали форму вільної поставки засобів для сільського господарства (кормів, засобів захисту рослин). Пізніше допомога спрямовувалася на адаптацію галузі до умов вільного ринку шляхом надання технічної допомоги. Після 1998 р. з початку підготовки польської економіки до інтеграції ЄС допомога змінювалася. Ціль підтримки полягала в підготовці сільського господарства до вступу у Союз.

Іноземна допомога спрямовувалася на розбудову ринкових принципів регулювання сільського господарства. В Польщі не було достатніх фінансових можливостей для проведення глибинних інфраструктурних трансформацій. Крім того бракувало і досвіду їх проведення. Польське

сільське господарство отримало різноманітну допомогу від іноземних джерел, двосторонніх угод, груп країн і міжнародних організацій. Допомога надавалася у матеріальному і фінансовому вигляді. Польща одержувала безоплатні субсидії чи кредити. Мета допомоги полягала в тому, щоб посилити сільське господарство і полегшити перехід від централізованої планової до ринкової економіки. Крім того уряд США надав Польщі технічну допомогу в обсязі близько 4 млрд. злотих [480]. Її одержало Міністерство сільського господарства через фонд співробітництва. В 1991 р. на основі Двосторонньої угоди між Польщею і Великобританією галузь одержала 15 млн. фунтів стерлінгів [480]. Даними коштами розпоряджався Британський фонд, що був створений при Міністерстві. Цього року уряд США виділив 10 млн. дол. для Фонду сільського водопостачання призначеного для налагодження питного водопостачання у близько ніж 1300 селах. В 1991 р. уряд Австрії виділив 30 млн. шилінгів на будівництво сільських водогонів, обладнання сільських шкіл, закупівлю обладнання для місцевих переробних підприємств. Внаслідок реалізації датсько-польських інтегрованих сільськогосподарських програм налагоджувалися сільськогосподарські консультації, інформування кооперативів, поліпшувалась матеріальна база шкіл провінції Бодгощ. Голландська допомога використовувалась для модернізації молочних ферм у районі Туроні.

Політика державної допомоги в сільському господарстві зазнала реформування також. На початку 1990-х років за інерцією планової економіки, держава, продовжували активно втручалися в галузь, надаючи пільги держгоспам та здійснюючи широкомасштабну підтримку нерентабельних виробництв, незважаючи на їх неефективність. Підписання Польщею міжнародних договорів про членство у Світовій організації торгівлі та про асоційоване членство в ЄС спонукало встановлення чітких і прозорих принципів та умов її надання. Як і інші країни з ринковою економікою, Польща зробила реальні кроки по перетворенню державної допомоги на важливий інструмент розвитку інновацій та стимулювання

припливу інвестицій. Протягом 1995–2002 рр. Польща адаптувала політику державної підтримки до вимог СОТ. В 1995 р. нею було прийнято зобов'язання, передбачені Угодою про субсидії та компенсаційні заходи, яка, з одного боку, врегулювала правила надання країнами СОТ підтримки за рахунок державних коштів, а з іншого – визначила принципи протидії тим субсидіям, що надавалися країнам всупереч цим правилам. Крім того, було створено правові, арбітражні та адміністративні органи, систему контролю за рішеннями щодо антисубсидійних розслідувань. У 2002 р. було ухвалено Закон «Про захист від введення на польську митну територію товарів субсидійованою ціною» [10].

Виконуючи завдання по вступі до ЄС, Польща створила прозору систему надання та контролю за державною допомогою. Вона в даній справі опиралась на правову базу відносин з ЄС [1, с. 36].

Країна досягла значних успіхів у забезпеченні відповідності національних стандартів до стандартів ЄС. Реалізовувалася низка заходів для пристосування сільської економіки до умов єдиного ринку. У 1994 р. був ухвалений Закон «Про соціальне забезпечення», яким було створено універсальну систему соціального забезпечення, основану на принципах відкритості та чесної конкуренції. З метою створене умов для вільного пересування товарів, було лібералізовано торгівельні ціни та іноземний режим обміну, запроваджені легальні та комерційні правила, що забезпечувало безпеку, відкриту діяльність підприємців. В 1999 р. поправками до Закону про тестування та сертифікацію усувались існуючі торговельні бар'єри. З 2000 р. почав діяти Закон «Про єдині цінності», яким було відділено функції акредитації від функцій сертифікації.

В 1997 р. почали встановлюватися принципи просування капіталу між Польщею та країнами ЄС. Було ухвалено Закон «Про обмін валют», який зробив вільними поточні трансакції Закон «Про Національний банк» наблизив функціонування банківської системи до стандартів ЄС. В 1998 р. набрав сили Закон «Про Національну торгівлю», у якому було розширено

діяльність валютного ринку та суттєво його лібералізовано. В 2001 р. у Польщі вступили поправки до Закону «Про нерухомість», якими дозволялось купувати нерухомість іноземними громадянами. Вона не поширювалася на придбання природних ресурсів, земель та лісів. Польщі вдалося забезпечити відносну відкритість щодо в'їзду іноземних громадян, а також уклала низку договорів щодо доступу на ринки ЄС робочої сили. У сфері взаємного визнання професійних кваліфікацій було досягнуто прогресу з прийняттям Закону «Про визнання кваліфікацій для професій, отриманих в країнах Європейського Союзу» (2001 р.). Закон «Про ветеринарну хірургію та ветеринарні послуги» (2001 р.) розширював можливості охорони здоров'я худоби.

Економічні та соціальні досягнення Польщі стали можливими за умови змін у використанні інформаційних технологій та телекомунікацій. До початку 1990-х років цим потенціалом зневажали. Внаслідок стрімко почав зростати попит на комп'ютери. В 1994 р. кількість персональних комп'ютерів дорівнювала 7,3 на 100 чол. Ще гірше дані комунікації були розвинуті на селі. Ступінь розвинення телефонних ліній в Польщі залишався найнижчим в Європі. У 1990 р. було ухвалено Закон «Про телекомунікації», який передбачив створення національного оператора – Спілку польських телекомунікацій. Міністерством зв'язку ліцензувались оператори, які бралися за розвиток мереж [449].

В 1998 р. польський уряд розпочав реалізацію принципів політичних рішень, викладених у документі «Завдання та напрями інформаційного суспільства в Польщі». В 2000 р. було створено Комітет регуляції телекомунікації. Цього ж року Міністерство поштового зв'язку та телекомунікацій схвалило «Стратегію розвитку телефонного зв'язку у сільській місцевості на 2000–2004 роки».

Велика кількість програм щодо фінансового забезпечення соціального розвитку польського села, що впроваджувалися після 1990 р., підтримувалися як за рахунок національних і муніципальних бюджетних

коштів, фондів охорони навколишнього середовища, фондів діючих у галузі сільського господарства і села, так і коштів, що виділялися в якості допомоги ЄС (програми Phare, SAPARD, структурні фонди), а також кредитів Всесвітнього банку і Європейського інвестиційного банку.

Для соціальної інфраструктури польського села була властива неоднозначність процесів і явищ. Фінансувались програми, які передбачали скорочення мережі закладів дошкільної освіти, нарощення рівня обладнання шкіл комп'ютерами; зменшення кількості бібліотек, стаціонарних кінотеатрів і водночас збільшення будинків і центрів культури, а також клубів; розширення мережі закладів охорони здоров'я на селі, розширення телекомунікаційних мереж і збільшення кількості користувачів Інтернету [26].

Найскладнішою проблемою в процесі підготовки виявилась дискусія щодо розмірів прямих виплат фермерам. У результаті було домовлено, що польські фермери в перший рік приєднання до ЄС одержуватимуть 25% того рівня доплат, які одержували з бюджету фермери ЄС-15, а на 100% – й рівень мали вийти в 2013 р. Але при цьому Польща набула права надання доплат у розмірі 30% із власного бюджету за умови, щоб загальні виплати не перевищували розмір доплат в ЄС. Другим складним питанням було встановлення квот на обсяги виробництва продукції, які за погодженням були прийняті для: молока 9,38 млн. т., цукру – 1,572 млн. т., зерна – 28 млн. т [251, с. 154]. В процесі підготовки до вступу у молокопереробні підприємства було укладено близько 3 млрд. злотих. Фермери одержали 1,5 млрд. з тим, аби пристосувати свої господарства до основних вимог [459].

Ринкова сільська інфраструктура формувалася під впливом як аграрної політики, так і діяльності урядових і неурядових фондів. Закон (2001 р.) передбачив регулювання ринку молока і молочних продуктів, створивши умови для функціонування суб'єктів ринку до функціонування в економічному просторі ЄС, а польську молочну промисловість – для користування підтримкою. В 2002 р. було ухвалено Закон «Про управління

товарообігом», яким узгоджено правові норми з діяльністю новоствореного фонду підтримки. Закон «Про Агентство ринку сільського господарства і організацію сільськогосподарських ринків» (2004 р.) узгодив процедуру застосування особливих заходів з обов'язковими в ЄС правовими нормами.

За розвиток ринків відповідало Агентство ринку сільськогосподарської продукції. Відповідало за стабілізацію ринків. Внаслідок, у Польщі жорстко регулювалась закупівля масла і знежиреного молока. На початку 2000-х років щорічна закупівля масла становила від 3 до 10 тис. т, що дорівнювало 3–8% загального обсягу продукції. Певні компенсації виробники мали на експорті знежиреного молока з порошку [290, с. 136]. У 2003 р. Агентством ринку сільськогосподарської продукції було видано 706 дозволів на імпорт молочних продуктів, що становило близько 5% від загально кількості наданих дозволів на імпорт всієї продукції [290, с. 137].

Отже, Польщі вдалося виробити дієву і ефективну нормативно-правову основу адаптації сільського господарства до вимог ЄС. Вона включала в себе різного роду регулюючі елементи, направлені на розширення форм міжнародного співробітництва, розгортання діяльності регулюючих органів, аналітичного забезпечення інтеграції. Крім того, протягом т.з. адаптаційного періоду Польща суттєво зміцнила національні механізми розвитку сільського господарства, привела їх до міжнародних стандартів і вимог.

2.3. Характер «пробудження» сільської економіки

В кінці 1980 – х років стало очевидним, що сільське господарство Польщі вичерпало можливості екстенсивного розвитку (за рахунок розширення орних угідь). Дані обставини стали передумовою його інтенсифікації на основі механізації, хімізації, технологічного оновлення, впровадження генетики.

Галузь одна з перших секторів економіки, що серйозно відчули наслідки запровадження ринкової економіки.

Сільське господарство створювалось 7% ВНП Польщі й займала четверте місце в господарській сфері після промисловості, торгівлі та будівництва [469].

Спеціалізація сільського господарства зумовлювалась грунтово-кліматичними умовами, а також регіональними традиціями. Пасовищне тваринництво й культивування картоплі та жита було властивим в Центральних, Східних і Північних регіонах. Сади та ягідні плантації розміщувалися переважно в Мазовії, Люблінському й Лодзькому воєводствах. Вирощування рослин, вимогливих до ґрунтових і кліматичних умов, зосереджувались в південно-східній та західній частині країни, а також у Жулавах і Вармії. Тут домінувало вирощування інтенсивних злаків, особливо пшениці, а також цукрових буряків та ріпаку. Тваринництво сконцентрувалося переважно в Підляському, Мазовецькому, Вармінсько-Мазурському й Великопольському воєводствах. Великопольске та Куявсько-Поморське воєводства спеціалізувалися на свинарстві.

Сільське господарство Польщі протягом 1940–1980-х років продовжувало розвиватися в основному на основі приватної власності на землю та інші засоби виробництва. У 1999 р. приватний сектор Польщі складався з 2 млн. селянських господарств, які володіли 76% сільгоспугідь [228].

Польща в Центральному регіоні Європи належала до країн з специфічним сільським господарством, підтвердженням чого було переважання тваринництва над землеробством. Дані тенденції відрізняли від України, Угорщини, Білорусі, де випереджаючими темпами розвивалося рослинництво.

В передінтеграційний період відзначалося запізненням в розвитку та відсутністю порівняльних переваг у зовнішній торгівлі багатьма видами сільськогосподарської продукції. Експерти Європейської комісії стверджували, що не більше, ніж 300–400 тис. господарств Польщі спроможні були витримати конкуренцію. Однак варто зауважити, що

порівняно з провідними країнами ЄС, сільське господарство характеризувалося і деякими позитивними рисами: низькою вартістю виробництва; незначним використанням хімічних засобів; більш ощадливими для навколишнього середовища методами сільськогосподарського виробництва; наявністю значної кількості товарів виготовлених у власних господарствах; благополучною демографічною структурою зайнятих [82, с. 47–48].

Сільське господарство в цілому задовольняло суспільні потреби Польщі. Водночас мали місце надлишки і дефіцит деяких видів продукції. На початку 1990-х років відбулося погіршення у забезпечення поляків продуктами харчування. Харчова промисловість і харчові потреби задовольнялись на 60% – кукурудзою, 80% – картоплею, 80% – овочами, 60% – фруктами. Решта потреб покривалась за рахунок імпорту. Протягом 1990–1995 рр. у Польщі збір зернових зріс з 19,9 до 25,9 млн. тон. З зернових запасів – до 65% загальних обсягів експортувались, до 27% витрачались для споживчих потреб, 7–8% постачались для промисловості (за винятком борошномельної). Комерційне виробництво досягало 6,9 млн. тон. На душу населення вироблялося в окремих регіонах від 60 до 597 кг. Найбільше на душу населення вироблялося зернових в провінції Лешно, найменше поблизу великих агломерацій – Варшави, Лодзі, Кракова [474]. В 1995 р. у Польщі збиралося 24,9 млн. т. картоплі. Хоча вони і коливалися, зокрема залежали від урожайності. Іноді брак картоплі, як корму, викликало, особливо в традиційних місцях, зниження поголів’я свиней. Комерційне виробництво складало 5,3 млн. т. Близько 6% з них експортувалось. В структурі національного продукту на сільське господарство припадало 6%, тоді як на промисловість – 35%, торгівлю і сферу послуг – 45% (2015 р.). Можна стверджувати, що господарство Польщі було досить диверсифікованим [412]. В 2002 р. польське село за рівнем товарності сільськогосподарської продукції поділялося на такі сегменти: 27,8% господарств, що виробляли продукцію для власних потреб; 62% дрібних господарств, які характеризувались

низькою товарністю; 10,2% високотоварні господарства. За такої структури, Польщі вдалося зайняти вагоме місце в постачанні тваринницької продукції на європейський ринок: 5,6% яловичини і телятини, 6,3% птиці, 10,2% молока, 9,8% яєць [296, с. 6].

У сільському господарстві Польщі традиційно зберігався галузевий паритет . В рослинництві вона мала специфічну спеціалізацію. Хоча зернові й зайняли 55–56% посівних площ, але зерно Польща ввозила. Головною зерновою культурою було жито. Ячмінь, кукурудза, пшениця вирощувались виключно на півдні країни. Частка технічних (цукровий буряк та льон-довгунець – головні серед них) та кормових культур в посівах порівняно із країнами-сусідами низька, що пояснювалося підвищеною часткою картоплі.

На початку 1990-х років за результатами приватизації почала змінюватися організаційна структура сільського господарства. Створювались нові акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю. Збереглося лише 1100 кооперативів, головним чином ті, що змогли пристосуватися до ринкових умов. Це були невеликі господарства (в середньому до 50 членів) [61, с. 78].

Дрібнотоварне виробництво залишалося основою польського сільського господарства. Такий стан справ мав історичний контекст і зумовлювався наслідками повоєнного розподілу землі. Польщі не довелося переживати колективізації, а селянам масово гуртуватись в колгоспи і радгоспи. Вони залишались у більшості вільними хліборобами. Держава здійснювала термінову політику розвитку дрібних господарств, що розглядалося як ефективний засіб самозайнятості та вирішення соціальних проблем на селі.

В 1991 р. у Польщі було 1409 держгоспів, які володіли 3,2 млн. га угідь. Більшість їх (58,6%) мали понад 1000 га [21, с. 38]. Процес трансформації власності у сільському господарстві розпочалася після ухвалення Закону Польщі про приватизацію державних підприємств (1990 р.). В 1992 р. на колишніх держгоспах була введена тимчасова адміністрація та розпочалася

підготовка проектів реструктуризації бізнесу. Зміни у майнових відносинах стали основою приватизаційних процесів. Земля та інше майно виставлялось на продаж чи передавалось в оренду. Стимулювались також процеси створення на базі держгоспів сімейних ферм. Приватизація даних господарств спричинила різке зростання безробіття. Лише протягом 1990–1992 рр. кількість зайнятих знизилась на 175 тис. або до 40% [21, с. 41]. Приватизаційний процес відбувався в руслі проектів, направлених на удосконалення методології приватизації. Один з проектів стосувався реструктуризації і приватизації майна п’яти обраних держгоспів [21, с. 41]. Виділялись кошти на підготовку інспекторів-консультантів, створення альтернативних робочих місць, розробку стратегії з усунення соціальних наслідків приватизації. Аби попередити поглиблення безробіття було створено Фонд боротьби з безробіттям у колишньому радгоспі з 4 млн. екю. Дані кошти перерозподілялись у формі субсидій та грантів, які використовувались колишніми робітниками держгоспів для відкриття власного бізнесу. До 1996 р. внаслідок даних заходів було створено 3580 робочих місць. Крім того, ряд економічних працівників держгоспів, які самі створили робоче місце, отримували від фонду підтримку для придбання основних засобів. Таку підтримку одержало 90 чол. [21, с. 42]. Лише протягом 1990–1993 рр. було ліквідовано 1359 із діючих тоді 1500 держгоспів, на долю яких в 1990 р. приходилось 18% сільгоспугідь, близько 9% зайнятих в сільському господарстві [45, с. 95]. Цей процес виявився болісним.

Головним завданням початкового етапу системних перетворень в сільському господарстві було підвищення ефективності землекористування і виробництва. Саме на цьому вибудовувалася первісна концепція перетворень. Для її реалізації всім типам господарств надавалась повна виробнича самостійність. Держгоспи, сільськогосподарські кооперативи, індивідуальні селянські господарства одержували право за своїм вибором планувати виробництво і реалізовувати продукцію. Сільськогосподарські

підприємства одержували можливості установлювати виробничі і науково-технічні зв'язки з організаціями, в тому числі і іноземними, фірмами, торгівельними підприємництвами, створювати спільні підприємства, збувати продукцію на внутрішньому і зовнішньому ринках, вільно закуповувати матеріально-технічні ресурси через торгові організації, а також безпосередньо у виробників. Органи влади відмовлялись від втручання в господарську діяльність сільгосппідприємств всіх форм власності, ліквідовувалося галузеве планування. Суттєво зазнали змін кредитно-грошові відносини в аграрній сфері. Ліквідовувалося пільгове кредитування і практично всі дотації сільгоспвиробництву, відмінялася система всезагального гарантування мінімальних закупівельних цін. У 1995 р. державні сільгосппідприємства Польщі володіли 4215 тис. га (22,6%) орних земель. Приватним власникам належало 14332 тис. га (77,4%) [474].

За умов адаптації польського сільського господарства та сільських районів до стандартів ЄС логічно поставала проблема створення інституційного середовища функціонування ринку землі. Для розробки концепції активізації розвитку земельних відносин були створені маркетингові центри. У співпраці з Р. Варе з Департаментом земельних відносин Міністерства сільського господарства було реалізовувано три проекти: «Удосконалення системи консолідації земель у Польщі», «Розвиток земельного ринку в Польщі» та «Розвиток і вдосконалення системи кадастру Землі». Міністерство будівництва провело роботу по вивченню топографічних особливостей розміщення земель та кадастру. На основі реалізації даних проектів була складена національна інформаційна система «Земля», яка містила повну базу кадастрових даних, земельних реєстрів. Основною функцією земельного кадастру був захист прав власності. В 1999 р. у Польщі працювало 48 бюро геодезії (4 тис. співробітників) [21, с. 47].

Вітчизняними та зарубіжними експертами, фахівцями були вироблені нові правові режими, які регулювали придбання землі. Одним з правил було

представлення претендентами довгострокових планів використання та доказів сільськогосподарської кваліфікації. Правила передбачали прохання Держказначейства або органу місцевого самоврядування, коли земля не використовувалась за призначенням.

В перші роки (1990–1992 рр.) системні зміни були найпомітнішими в наступних ланках: почався динамічний розвиток приватного підприємництва; кооперативи одержали новий імпульс розвитку, почала швидко розвиватися приватизація державної харчової промисловості. На 1992 р. було приватизовано 25% господарюючих суб'єктів харчової промисловості [45, с. 92].

Специфічною формою приватизації було створення Акціонерних товариств з обмеженою відповідальністю, які займалися сільськогосподарською діяльністю, промисловою переробкою сільськогосподарської продукції, торгівлею і наданням послуг. Дані комбінати було непросто приватизувати через великомасштабне виробництво і високу вартість виробничих фондів. Оренда відігравала велике значення для зміни відносин власності у сільському господарстві. Її можливості розширилися після створення Агентства сільськогосподарської власності. Предметом оренди виступала земля і будівлі. Оборотні засоби, машини, обладнання викупалися орендатором з відтермінуванням оплати відповідно на 5 і 8 років [45, с. 103]. Частка приватного сектору зросла з 29% у 1989 р. до 47% у 1992 р., досягнувши майже 70% у 1996 р. Проте держава залишала за собою управління великими приватними підприємствами через контрольний пакет акцій [273, с. 5].

Польська держава брала на себе функцію створення умов для рентабельності виробництва. Вважалося, що за таких умов буде вирішена проблема страхування працівників сільського господарства, так як вони будуть спроможні оплатити індивідуальний пенсійний фонд [322, с. 6]. Під час процесу приєднання розпочалася реструктуризація та трансформації аграрної економіки. Дані зміни у свою чергу потребували раціоналізації

виробництва. Спільна аграрна політика ЄС, яку прийняла Польща з вступом, вимагала вищого рівня продуктивності сільського господарства. Усе це впливало на працевлаштування сільськогосподарських працівників.

Після 1998 р. почала змінюватись роль центрального бюджету у вирішенні народногосподарських завдань: якщо в першій половині 1990-х років для центрального бюджету у всіх видатках складала 40–44%, то в 2000-і роки вона зменшилась до 25%. Це скорочення було пов'язано із зростаючою роллю страхових позабюджетних фондів і бюджетів місцевого самоуправління. Одним з основних інструментів перерозподілу публічних засобів стали державні цільові фонди, на які приходилося 42% розходів. Через органи місцевого самоврядування перерозподілялося до 24 засобів [472].

Зростали видатки на регулювання ринку молока. До 2001 р. щорічно вони коливались від 14 до 53 млн. євро. У 2003 р. підтримка перевищила 110 млн. євро, тобто 40 євро на корову [290, с. 136].

Протягом усього адаптаційного періоду загальні показники галузі характеризувались динамічністю.

Зміни валової і товарної продукції сільського господарства Польщі [270, 279, 343, 349]

Вид продукції	Роки						
	1991	1993	1995	1996	1999	2000	2001
Валова продукція сільського господарства	98,4	106,8	110,7	100,7	94,8	94,4	105,7
У тому числі індивідуальні господарства	100,2	110,6	110,8	101,2	94,6	94,6	105,9
Рослинництво	97,2	123,2	112,2	101,7	91,3	94,2	-
Тваринництво	99,6	88,9	108,7	99,2	99,1	94,7	-
Товарна продукція	96,2	99,8	109,3	105,4	101,0	96,0	102,6
У тому числі індивідуальні господарства	97,6	103,7	108,3	107,7	99,7	96,6	103,2
Рослинництво	92,1	115,2	113,7	104,4	100,0	97,6	-
Тваринництво	98,2	91,5	106,7	106,0	101,3	93,2	-

В 1990-і роки залишалась нераціональною структура сільгоспвиробництва. Серед сільськогосподарських культур переважали зернові (77% посівних площ). Поголів'я великої рогатої худоби обчислювалося 5,5 млн. голів, свиней – 18,9 млн. Сільськогосподарське виробництво не мало достатніх інвестицій і не забезпечувало задовільної рентабельності [247, с. 126].

Основою цінової і ринкової політики ЄС залишався єдиний ринок товарів із спільними адміністративними цінами, принципами преференцій (надання переваги товарам, що вироблялись в країнах-членах), єдиним фінансуванням. Методика субсидування сільського господарства базувалась на цих принципах, водночас мала національний колорит [376].

Польща успадкувала від попереднього політичного режиму незрілу фінансово-кредитну систему. Підприємства діяли в умовах так званих «м'яких бюджетних обмежень», коли ризики і збитки переносились на суспільство. Непряме грошово-кредитне регулювання практично не використовувалося. Ціноутворення було нераціональним. Товари, які користувались попитом, субсидувалися. Товарний дефіцит в цілому живив приховану інфляцію. За цих умов, для уряду найголовнішим завданням було стабілізувати інфляцію та подолання товарного дефіциту. Уряд Т. Мазовецького, аби збалансувати ріст цін і величину зарплат ввів коригуючі коефіцієнти. В їх результаті відбулося фактичне заморожування заробітної плати. Така антиінфляційна політика призупинила зростання реальних доходів. Згода поляків на драматичне урізання доходів та заощаджень стало безпрецедентним політичним феноменом [137, с. 234].

В 1991 р. до тих господарств, які не змогли погасити кредити, банки застосовували санкції. Дана банківська дія була новою для селян. В 1992 р. уряд створив Фонд відстрочення і реструктуризації сільського господарства, мета якого – надання кредитів, позичок і допомоги в сплаті процентів по кредитах, наданих банками, дофінансування особливо важливих видів виробництва й окремих підприємств. Фонд діяв безпосередньо через банки

на основі укладених з ними угод. Банки, в свою чергу, надавали кредити з коштів фонду, від його імені, й за ці послуги одержували комісію [246, с. 150].

Завдяки цьому аграрії могли скористатися дешевими кредитами не лише на закупівлю добрив, засобів захисту рослин і посівного матеріалу, але й на придбання сільськогосподарських тварин, земельних угідь. Незважаючи на це, зростала заборгованість, що стало одним з чинників погіршення стану банків, які обслуговували сільське господарство. Уряд змушений був боротися не лише з аграрною кризою, а й з банківською. В 1993 р. Фонд припинив діяльність.

Період 1991–1993 рр. виявився найскладнішим для сільського господарства. Зросла інфляція, знизилась окупність виробництва, зберігалося засилля комерційного кредитування. Середня комерційна ставка досягала 42,6% річних по довгострокових і 30% – по короткострокових кредитах. При цьому розмір кредитів, наданих аграріями, був відносно невеликим (10–20% усієї суми кредитів) [246, с. 150]. У 1994 р. були внесені деякі зміни в кредитування. Аграрії могли одержати лише довгострокові кредити, які можна було використовувати на модернізацію та обладнання власних господарств. Проте квота кредиту не могла перевищувати 300 тис. злотих на одне господарство. Позичальник повинен був зробити власний вклад у розмірі 20% планової вартості позички. Були знижені дещо процентні ставки: 28–33% коротко і середньострокові, від 33 до 38% довгострокових кредитів. В 1994 р. було розпочато кредитування на модернізацію виробництва молока. Це був єдиний галузевий кредит. У 1995 р. було розширено перелік галузевих програм, кредити за якими надавались на період до восьми років з відстрочкою сплати до трьох років. Позичальник за рахунок власних коштів покривав ¼ ставки комерційного банку. В цьому році близько 500 тис. виробників (чверть загальної чисельності) скористались пільговими кредитами. Практично всі кредити (94,6%) спрямовувались на купівлю оборотних засобів [246, с. 151]. В 1995 р. відбувся деякий перелом в

кредитуванні. Вперше за кілька років змінилась структура кредитів: зменшилась кількість короткострокових на користь середньо і довгострокових. Поліпшення кон'юнктури в сільському господарстві пожвавило процес інвестування. В 1995 р. проводилось 18 різних кредитних ліній. У 1996 р. банки надали майже 9 млрд. злотих за 28 лініями. В 1997 р. до кредитування долучилося 33 банки [246, с. 152].

Треба відзначити, що дотації не розповсюджувались на сільськогосподарські наділи площею менше, ніж 1 гектар і це позбавило виплат майже 1 мільйона дрібних фермерів. Однак польському уряду вдалося добитися виплат з бюджету ЄС для низькотоварних господарств, тобто подвір'їв, які хоча і мали понад 1 гектар землі, однак не продавали вирощену продукцію на ринок, а споживали її самі. Виплати таким господарствам становили у підсумку 1200 євро на рік протягом п'яти років [65, с. 146].

В досліджувані роки помітну роль у розвитку сільського господарства відігравали кооперативні банки. Засновані ще в 1861 р. вони продовжували функціонувати під час комуністичного періоду. Зростала їх участь у забезпеченні кредитними ресурсами малих і середніх підприємств у сільській місцевості. В 1991 р. в Польщі нараховувалося близько 1660 кооперативних банків, які були в основному локальними й зосереджувалися на селі. Вони контролювались з боку Банку харчової промисловості, який обслуговував насамперед сільське господарство. В цілому вони відігравали незначну роль у банківському секторі Польщі. Їх чисельність зменшувалася. Протягом 1997–2010 рр. їх число зменшилося з 1293 до 576, більш ніж наполовину. Питома вага серед банківських установ зменшилась з 94,0 до 89,2%, а активів зросла з 4,5 до 6,0% [439]. Їх основними клієнтами виступали фермери та члени сільських громад. Розвиток кооперативних банків як банків для забезпечення потреб сільського господарства та сільських територій зумовлена тим, що через ці установи держава надавала пільгові кредити для сільського господарства, а також через них здійснювались виплати фермерам з фондів ЄС та національного бюджету. Надання пільгових кредитів

сільському господарству Польщі було розпочато в 1990 р. і набуло значних масштабів. Починаючи з 1995 р., обсяг пільгових кредитів щорічно досягав одного мільярда доларів, а їх питома вага в кредитній заборгованості сільськогосподарських підприємств становила близько 80% [439].

В 2000–2002 рр. Польщі вдалося стабілізувати функціонування валютно-фінансово системи. Було зупинено ріст інфляції. Прогрес був досягнутий завдяки успішній діяльності Центрального банку, який знизив інфляцію до рекордного рівня за допомогою обмежувальної кредитно-грошової політики.

Польща намагалася збалансувати економічну політику так, аби вона сприяла економічному росту. Очевидним було прагнення наблизити по рівню життя населення тому, яке було досягнуто чинними членами ЄС. Польща перш за все активно обмежувала роль державного регулювання, ігноруючи, зокрема досвід Франції і Німеччини, які досягли процвітання при сильній ролі держави. Протягом 1993–2001 рр. доля приватного сектора у ВВП Польщі зросла з 50 до 75% [128].

Важливим важелем державної підтримки функціонування ринку сільськогосподарської нерухомості виступала податкова система. В Польщі був відсутній вітчизняний досвід побудови податкової системи, який би відповідав вимогам ринкової економіки. Основними недоліками податкової системи 1990-х років була: можливість ухилення від сплати податків, фіскальний ухил, схильність до тінізації економіки [375, с. 13].

В Польщі була запроваджена ефективна податкова система. Перевага її полягала у тому, що вона створювала передумови для інвестиційної привабливості, а приріст капітальної вартості не обкладався податками. Це підвищувало привабливість переведення коштів у діючі інвестиції. Нерозвинутість сільської інфраструктури залишалась істотною перепоною для залучення інвестицій. Навпаки, розвиток інфраструктури мав фундаментальне значення у розвитку виробництва.

Погіршення умов господарювання на селі позначалося на формування такого показника, як паритет доходів. Низький рівень доходів селян і особливо тенденції до їх зниження у співвідношенні до відносно дорогих банківських кредитів знижували можливості модернізації селянських господарств та ускладнювало їх самовідтворення. За даними Інституту сільського господарства і продовольчого комплексу, протягом 1989–1999 рр. індекс нагромадження в індивідуальному господарстві зменшився з 24% до 0% [45, с. 107]. Це свідчило про розвиток у багатьох господарствах процесів «проїдання» основного капіталу і практично призупинення інвестування в ці господарства.

Процес адаптації сприяв вирівнюванню низки соціально-економічних параметрів польського суспільства. На середину 1990-х років намітились позитивні тенденції, що характеризували рівень інфляції. Якщо в 1995 р. він складав 21,6%, то в 1999 р. – 9,8% [86, с. 14].

Сфера сільського господарства займала провідні позиції у структурі зайнятості. Специфікою Польщі була наявність значної кількості серед зайнятих осіб, що мали дві професії. Вони одночасно були зайняті у різних сферах економіки і одночасно вели своє сільське господарство. Серед зайнятих таких було близько 20%. Високим залишався освітній рівень сільського населення.

В структурі робочої сили Польщі активно зайняті в сільському господарстві складали 26% (1995 р.). Це був один з високих показників у Європі. Структурні зміни, які відбулися в системі господарювання, призвели лише до часткового скорочення працюючих. Успішніше це відбувалося в західних і північних областях, де ліквідовувались колишні радгоспи. Тут було задіяно 20% населення [474]. В регіонах, де активно розвивалось фермерство, відбувалися зворотні процеси, зростала частка власників, які орендували 2 га і більше землі і мали ферми. Органами влади це розглядалося як тенденція до збільшення надлишку робочої сили. Зберігався великий регіональний розрив у частці працюючих у сільському господарстві.

Якщо поблизу великих міських промислових агломерацій, скажімо, таких як Варшава, проживало близько 5,7% працюючих в сільському господарстві, то в провінції Ломжа, яка була в основному аграрним регіоном, таких було 62,1% [474].

В 1995 р. рівень зайнятості в сільському господарстві на 100 га ріллі складав 26 чол. Він мав регіональну специфіку і коливався від 15 чол. на 100 га угідь в західних і північних областях до 35 чол. на Півдні Польщі. В даних районах мало місце приховане безробіття, яке складало близько 0,5 млн. чол. [474]. Без шкоди для сільського господарства їм доречно було шукати роботу в інших галузях економіки. Серед безробітних в країні – 2,629 тис. чол., близько половини це були ті, хто працював в сільському і лісовому господарстві. Дані показники мали також певні регіональні особливості. Низькою залишалась частка безробітних на селі в промислових районах Верхньої Сілезії, Кракова, Варшави та Познані. Тут більшість громадян, що проживали на селі, працевлаштовувались в інших сферах економіки [474].

Протягом досліджуваних років відбувались зміни у числі зайнятих в сільському господарстві Польщі. Зберігалась регіональна специфіка зайнятості. В 1995 р. сільським населенням себе вважало 6,8 млн. поляків (17,8% населення). В міських і промислових районах – Верхня Сілезія, Краків, Лодзь, Гданськ, Познань, Варшава, Щецин, проживало до 10% населення, яке було зайнято в сільському господарстві [474]. Вони були зайняті на державних сільгосппідприємствах. Більше 2/3 (66,8%) зайнятих в сільському господарстві Польщі мали лише початкову чи неповну початкову освіту. Низький освітній рівень вирізняв працівників галузі районів центральної, південної та східної Польщі. Найнижчим він був у Великій Польщі, Померанії і Сілезії. В провінції Лешко таких було 50,1%, Седльце – 75,7% [474]. Такий стан освіти працюючого населення в сільському господарстві негативно впливав на економіку, її орієнтації і отримані результати. Причина даного явища зумовлювалась значною мірою тими соціально-економічними відносинами, що склались в умовах індустріалізації,

а також міграцією динамічної, молодої і освічених груп населення. Напередодні вступу Польщі до ЄС зайнятість населення у сільському господарстві досягала 17% (в ЄС – 4%). В ЄС 4% зайнятого в сільському господарстві населення виробляло 2% ВВП, а в Польщі 17% – 4% ВВП [437]. У 2004 р. серед спеціалістів сільського господарства вищу освіту мали 5,4%, неповну або базову вищу – 21,5%. Рівень освіти залишався низьким, що суттєво обмежувало можливості його працевлаштування в інших сферах економіки [156, с. 64]. Польське село зберігало позитивний і перспективний потенціал в тому, що в селах на 100 га працювало в середньому 27 чол., число молодих фермерів віком до 35 років становив 17%, що вдвічі більше, ніж в Євросоюзі – 8,7% [296, с. 6].

Інноваційні трансформації дозволили підняти показники людського розвитку. Польща досягла успіхів у вирівнюванні розвитку регіонів, а отже забезпеченні соціального благополуччя. В 1990-і роки доходи на думку населення у місті і селі, багатому і бідному регіоні був у шість разів вищим.
На початку 1990-х років приріст сільського населення Польщі відбувався невисоким темпами. Протягом 1988–1996 рр. він склав близько 38 тис. чол. (з 14698 до 14736 тис. чол.). Сільське населення складало 38,1% чисельності населення країни [36, с. 37]. В 1998 р. за продуктивністю праці польський селянин відставав у 13,6 разів від французького, 20,4 – німецького, 18,2 – англійського, 8,2 – грецького, 6,9 – іспанського [45, с. 109].

В 1999 р. лише 6% польських селянських господарств одержували доходи, що перевищували 5,8 тис. євро в рік, тоді як середнє європейське господарство мало прибутки в розмірі 17,3 тис. євро [336]. Сплеск приватної ініціативи дозволив створити динамічний елемент польського економічного ландшафту.

В цілому кількісно технічне оснащення сільського господарства Польщі поліпшувалося і досягало належного європейського рівня. Водночас воно поступалося оснащенням спеціалізованим обладнанням для невеликих ферм. В 1995 р. для потреб сільського господарства використовувалося

1319 тис. тягачів, з яких 94,3% перебували у власності окремих господарств. Т.з. казначейські тягачі (трактори) використовувались у радгоспах і сільськогосподарських кооперативах. В середньому на трактор припадало 14 га орних земель, або на 100 га доводилось 7,4 трактори. В західних і північних регіонах, де тривалий час переважали радгоспи (а після 1992 р. були ліквідовані) на 100 га припадало менше шести тракторів. В центрі і півдні на 100 га земель було близько 9–12 тракторів. Їх власниками головним чином були фермери, які володіли ділянками до п'яти га [474]. В даних господарствах така техніка використовувалась не на повну потужність. Протягом 1989–1995 рр. в сільське господарство Польщі надійшло близько 157 тис. тракторів. Зменшувалось число тракторів у державних сільгосппідприємствах (зменшилось на 52 тис.), кооперативах (на 2,3 тис.). Водночас зростала їх кількість в приватних господарствах. Приватні власники в основному закуповували трактори через аукціони, в більшості випадків не в найкращому стані. Не всі фермерські господарства мали змогу придбати трактор. В 1995 р. лише кожне шосте дане господарство мало трактор і набір обладнання. Чимало фермерів володіли малопотужними тракторами.

Технічне наповнення сільського господарства спричиняло зміни у пропорціях живої сили і механічних вузлів. Вони мали регіональні особливості. Тяглові зусилля за рахунок механічних засобів на 100 га угідь швидше зростали в західних і північних регіонах. В структурі робочої сили зростала роль тягової сили. Дані тенденції зумовлювались також обставиною зменшенням у господарствах коней. Протягом 1989–1995 рр. у населення число поголов'я робочих коней скоротилося на 337 тис. [474]. В регіонах, де переважали дрібні господарства, важкі ґрунти і різноманітний ландшафт, роль коней залишалась вагомою.

Вигідне географічне положення, відносна нерозвиненість товарних ринків порівняно з іншими європейськими країнами і активне бажання польських властей створити здорову соціально-економічну обстановку в

Польщі, стали основними визначальними факторами для перспективних капіталовкладень іноземними інвесторами. Іноземні інвестори, розгортаючи свою діяльність, природно сприяли розвитку розуміння місцевими підприємцями правил цивілізованого бізнесу, сприяли усвідомленню підвищення якості послуг, упровадження нових технологій у виробництво.

Запровадження ринкових механізмів відразу позначилось на обсягах і регіональних диспропорціях виробництва. Причому ці зміни мали регіональну специфіку і проходили по-різному, в залежності від аграрного потенціалу регіонів та морально-психологічного сприйняття їх самим виробниками. Найшвидше до ринку адаптувались Великопольські господарства. Тоді як господарства центральної та південної Польщі тривалий час переживали болісні наслідки реструктуризації. Змінювалась інституційна структура аграрного ринку. Швидка лібералізація ринку обумовила невідповідність цієї структури вимогам лібералізації торгівлі. Частина старих інститутів була ліквідована (сільськогосподарська збутова кооперація), що привело до необхідності створення нових принципів і каналів ринкового розподілу. Внаслідок виявились урізаними масштаби діяльності і функції системи збутової кооперації «Сполем» («Разом»). Для виконання цих функцій в різних секторах сільськогосподарського виробництва створювались різні інститути. На основі організації «Державні зернові підприємства», яка вважалася монополістом у закупці зерна, було створено близько 100 господарюючих суб’єктів. На ринку почали з’являтись дилери, приватні зерносховища, базари і оптові ринки, а також товарні біржі. Дані структури і створили нову систему розподілу в сільському господарстві. Разом з тим, процеси створення нової сітки збуту розвивались повільно. В 1995 р. лише 15% зерна проходило через систему спеціалізованої оптової торгівлі [45, с. 93]. Розбудова ринків відбувалася поступово, зміни вносились з тим, аби вони в майбутньому принесли бажаний результат. Дані часткові зміни не могли змінити «багато і миттєво», а тому мати суспільного визнання. Агарний ринок Польщі розбудовувався як балансуючий. В 1990-і

роки трансформація ринку молока стосувалася переходу від ринку виробника до ринку споживача. Відміна дотацій до молочних продуктів, необхідність піклування про клієнтів, задоволення потреби у якості і цінах змушували виробників і переробників шукати нових шляхів просування продукції на ринку.

Сільськогосподарський потенціал Польщі формувався передусім за рахунок виробництва значних обсягів картоплі, а також овочів і баштанних культур. З поширенням інноваційних технологій відкривались нові можливості збільшення обсягів виробництва зернових і зернобобових. Польське сільське господарство спеціалізувалось серед країн Центральної Європи на виробництві картоплі, льону, молока, тютюну, м'яса, цукрового буряку, ягід. Істотне становище в сільському господарстві та харчуванні населення займали цукрові буряки, ріпак і ріпа, рапс. Дані технічні культури мали деяку специфіку вирощування. Внаслідок значних виробничих витрат, цукровий буряк вирощувався в основному приватними господарствами. Ріпа вирощувалась спеціалізованими господарствами. В 1990-і роки в результаті ліквідації радгоспів, вирощування рапсу перейшло до приватних сільгосппідприємств. В 1995 р. цукровий буряк вирощувався на 384 тис. га, або 3,0% посівних площ. Практично незважаючи на деякі зміни, дані обсяги залишались практично в тому ж розмірі. Вирощування буряків мало просторові особливості. Більш висока частка посівів зберігалась в Сілезії (6%), провінції Замості (4,6%). Найменше (0,5%) площ під посіви буряків відводилось в провінціях Зелена Гура, Кошалін і Слупськ [474]. Дані обставини мали чіткий зв'язок з можливостями переробки буряка. В інших провінціях вирощування мало локальний характер.

Скорочення площ посівів обумовлювалося також зростанням використання міндобрив. Використовувались і переваги біологічного прогресу. Якість посівів зростала від використовування виробниками сертифікованого насіння, і насіннєвого матеріалу. До даних технологій вдавалося до 14% господарств [454].

У рослинництві вироблялось близько 59% вартості сільгосппродукції. Частка зернових становила 23%, картоплі –21%, цукрових буряків – 3%, овочів і фруктів – 11% [469]. Основними зерновими культурами була пшениця (у південних провінціях), жито (повсюдно), ячмінь та овес. Польща мала низький рівень виробництва фуражних зернових культур, що знижувало її можливості у відгодівлі свиней, виробництві м'яса птиці та інших продуктів тваринництва.

Змінювалась ситуація на ринку овочів і фруктів, який вважався важливим сектором сільського господарства Польщі. До кінця 1980-х років реалізація овочів і фруктів знаходилося у виданні садово-огородніх кооперативів, яких налічувалося 240, і які концентрували близько 80% всього об'єму торгівлі [45, с. 93]. Кооперативи об'єднувалися в Центральний садово-бджолярський кооператив. В 1990 р. він був ліквідований і почалася приватизація державних підприємств. На ринках молочної і м'ясної продукції також була усунута державна монополія. До кінця 1990-х років домінуючу роль в системі первинного опту почали відігравати приватні заготівельники (близько 2 тис. закупівельних пунктів), а 27% м'яса закупалося безпосередньо підприємствами м'ясопереробними підприємствами [45, с. 94].

У створенні інфраструктури сільськогосподарського ринку вагома роль відводилась Агентству реструктуризації і модернізації сільського господарства. Агентство брало участь в реалізації прийнятій в 1995 р. «Програмі створення оптових ринків і сільськогосподарських бірж – І етап», перетвореній в 1996 р. в «Програму організації оптових ринків і товарних бірж до 2000 р.».

В 1995 р. в сільському господарстві Польщі було вироблено 2489 тис. т. картоплі, що в 18 разів менше, ніж в 1993 р. (36270 тис. т.) [474]. Польща залишалась відомим у світі виробником овочів та фруктів. Перше місце в світі країна займала по збору порічок, третє – полуниць, четверте – малини, шосте – капусти, дев'яте – яблук, двадцяте – цибулі.

Вона експортувала фрукти і овочі, м’ясо і молочні продукти, а імпортувала пшеницю, фуражне зерно, рослинне масло. Частка овочів у посівних площах була відносно невеликою. У 1995 р. під овочівництво було відведено 253 тис. га посівних площ. В регіональному вимірі існували лише незначні варіації їх розмірів. Скажімо, в Західній Померанії і провінції Ополе, вони займали 3% площ. Більші площі під овочі відводились в регіонах, де була налагоджена їх переробка, в приміських зонах. Наявність великих ринків також обумовлювали розширене ринків. В провінції Ольштин, овочі вирощувались головним чином для власного споживання. В структурі вирощуваних овочів, більше ніж 1/5 (20,5%) займала капуста. В провінції Остроленка, Новий Сонч дані обсяги досягали відповідно 32,0% і 36,5%. В Польщі склалась певна спеціалізація вирощування овочевих культур. Найбільше цибулі вирощувалося у провінціях Конін (20,4%) і Плоцьк (30,4%), огірки в Бяльсько-Підляському (26,3%), помідори у Холмі (34,0%). В зонах великих міст розвивалися парникові господарства. В провінціях Радом, Каліш, Лешно вирощувались овочі і квіти в теплицях і парниках. В першій половині 1990-х років помітно скоротилося вирощення ранніх овочів під прикриттям, що було зв’язано із зростанням цін на енергоносії. У структурі посівних площ зернові та зернобобові займали 52%, картопля – 18%, кормові культури – 17%, технічні та овочеві культури – 12% [469]. Капуста для Польщі традиційно залишалась символом національної кухні (славнозвісна польська страва – бігос – готувалась з тушкованої капусти). Відповідно, зберігалась висока увага до її вирощування та ролі у овочевій галузі. Польща за валовими зборами картоплі, жита, ягід, льону-довгунця стабільно у Європі утримувала перші місця.

В 1995 р. виробництво молока склало 11303 млн. літрів. Протягом 1989–1995 рр. воно скоротилось на 4623 млн. літрів. Падіння відбулося після 1992 р., коли трансформувалися радгоспи. Фермерські господарства мали низьку рентабельність, що позначалося на обсягах виробництва. Стрімке зменшення обсягів відбулося в південних і центральних провінціях.

Просторовою розмаїтістю характеризувались надої. Середні надої коливались від 2700 до 3887 літрів. Майже 1/4 молока вироблялось в північно-східних провінціях Польщі. В 2002 р. Польща продала на 2,7 млрд. євро молочної продукції, що становило 16% від загального продажу продукції сільськогосподарської і харчової промисловості [290, с. 135].

Зростання сільськогосподарського експорту до ЄС зміцнювало позиції галузі за рахунок якості та дешевизни продукції тваринництва і рослинництва. В другій половині 1990-х років у польському експорті сільськогосподарської продукції в країни ЄС провідні позиції займали продукти з низьким ступенем переробки: горіхи, свіжі фрукти, фруктові і овочеві соки, жива худоба, насіння рапсу тощо. Причому дані товари відігравали далеко не першу роль в асортиментній структурі сільськогосподарського виробництва Польщі, і не від них залежало економічне становище селянських господарств.

Отже, в умовах посткомунізму та євроінтеграції сільське господарство Польщі перейшло на інтенсивні рейки розвитку, суттєво трансформувалась його організаційна структура, розвивалось приватне підприємництво, на рівні держави забезпечувались умови для рентабельного виробництва, удосконалювались форми інвестування, матеріально-технічного забезпечення виробництва. Істотним чинником сільської економіки став аграрний ринок, який динамічно переорієнтовувався на сфери споживання та традиційну європейську торгівельну культуру.

2.4. Фермерство як організаційна основа сільського розвитку

Польська держава здійснювала довготермінову політику розвитку фермерських господарств, що розглядалась ефективним засобом самозайнятості та вирішення складних соціальних задач.

Їй вдалося створити життєздатні аграрні господарства максимальним розміром до 2 тис. гектарів. Близько 25% державних земель було продано або

здано в оренду [460]. Діяльність ферм регламентувалась Цивільним кодексом Польщі [423]. Фермою вважалися сільськогосподарські угіддя, у тому числі ліси, будівлі або їх частини, обладнання та інвентар, якщо вони могли являти собою організовану господарську одиницю, а також права, пов'язані з використанням ферми.

Конституція Республіки Польща (ст.20) визнавала соціальну ринкову економіку, засновану на свободі економічної діяльності, приватної власності, а також солідарності, діалозі та співпраці між соціальними партнерами, основою економічної системи. Відповідно ст.21 сільське господарство Польщі базується на сімейній формі господарювання – фермі. Конституція захищала власність і право спадкування. Експропріація дозволялась лише заради громадських потреб за умови виплати справедливої компенсації [427].

За законодавством сімейними вважались ферми, господарська діяльність, на яких велась окремими фермерами, а загальна площа сільгоспугідь не перевищувала 300 га. Особа, що бажала стати фермером повинна мати середню або вищу освіту, або особисто працювати у сільському господарстві, або мати досвід роботи на фермі принаймні п'ять років. Фермер (polnik) – це фізична особа, що мала у власності або орендувала землі сільгосппризначення (не більше 300 га); мала відповідну кваліфікацію; проживала у одному з населених пунктів чи районів, де розташовані сільськогосподарські землі, що включені до складу ферми.

За результатами структурних змін кінця 1980 – середини 1990-х років у Польщі практично провідні позиції почали займати фермерські господарства (84%), колективні підприємства і кооперативи посідали лише 2%, 6% залишалось державних підприємств, 8% господарських товариств [321, с. 7]. Таким чином склалась бімодальна структура господарських одиниць з відповідною часткою різних підприємств (дрібних, середніх). Фермерські господарства почали переважати.

На середину 1990-х років, внаслідок низки правових та адміністративних заходів вдалося вибудувати сільськогосподарську

виробничу структуру, яка включала дев'ять типів господарств: селянські сімейні господарства (фермерські) (1870 тис.); тваринницькі сімейні ферми (160 тис.); великі сільськогосподарські ферми (185); товариства з обмеженою відповідальністю (4237); акціонерні компанії (33); сільськогосподарські виробничі кооперативи (2170); державні сільськогосподарські підприємства (570); муніципальні сільськогосподарські підприємства (9) [474].

У своєму розвитку фермерські господарства мали регіональну специфіку, яка залежала від історичних традицій та соціально-економічних чинників. Ті господарства, що формувалися в районах, де до цього переважали великі державні господарства, були більшими за обсягами землекористування [492].

Розмір господарств також мав регіональні відмінності. Якщо на заході Польщі було чимало господарств, які обробляли по 50-80 га, на півдні їх розміри не перевищували 3-4 га, а поодинокими були господарства розміром до 1 га. Проте парадокс полягав у тому, що саме південно-східні воєводства, де розташовувались найдрібніші господарства, вироблялась основна частина сільськогосподарської продукції.

Господарства залишались досить парцельованими. Три чверті їх володіли більш, ніж двома окремими ділянками. Одну ділянку мали 24,9% господарств, дві-три – 38,4%, чотири-п'ять – 18,5%, шість-дев'ять – 12,2%, десять і більше – 6,0% [426]. Далеко не завжди зручним було розташування ділянок сільськогосподарського призначення щодо садиб господарств [426].

Незручна просторова організація господарств часто ставало серйозною перешкодою на шляху їх розвитку, збільшувало собівартість сільгоспвиробництва та ускладнювало адаптацію до мінливих природних умов і ринкових тенденцій. Крім того, власники сільськогосподарських ділянок площею менше 0,10 га позбавлялись доступу до фінансової допомоги (прямих платежів).

Фермерські господарства здебільшого залишались невеликими. За даними Євростатуту, більшість їх (90%) обходились силами самих власників і членів їх сімей. Вони володіли 75% сільгоспземель [294, с. 175].

Частка фермерських господарств серед суб'єктів господарства Польщі була високою і переважала в цьому плані Чехію, Румунію, Німеччину. На них припадало до 75% угідь. Ця риса організації сільськогосподарського виробництва мала переваги, оскільки, дозволяла вирішувати не лише проблеми з розвитком регіональної економіки, але й низки соціальних проблем, працевлаштування тощо.

Польські селяни зберегли почуття господаря. Після розпаду комуністичної систем їм не довелося повністю змінювати своє життя і знову розпочинати все з початку. Вони продовжували робити те, що робили завжди. Дане поняття, скоріше морально-етичного характеру мало важливе значення, оскільки породжувало почуття відповідальності. Фермери ставились традиційно до свого господарства, як до справи всього життя і оберігали свою репутацію [433]. Більшість польських фермерів змінювали економічне і індустріальне мислення. Пересічний фермер був занепокоєний головним чином такими проблемами, як раціонально реалізувати на ринку продукцію, яка тільки дозрівала на полі, скоротити термін повернення банківського кредиту тощо. Індустріальні технології стали обов'язковим чинником агротехнічних операцій.

Про фермерське господарство Юзефа Мачуги журналістка О. Харькова: «Приміщення для зберігання зерна, сушарка для ріпаку, міні музей із застарілих знарядь праці, а поруч так званий тракторний стан, але це не той тракторний стан, що по селах півночі України. Тут в жодному разі не валятимуться запчастини, не стоятиме брудна, поламана техніка…. Почуття господаря головне, що мають поляки, на відміну від більшості українських селян, які десятиліттями працювали в колгоспі. Фермери ставляться до свого господарства, як до справи всього життя і бережуть свою репутацію. Їм не треба вигадувати звіти, штучно завищувати показники врожайності та надоїв.

Результат праці – гідна зарплатня, як мінімум 3000 злотих на місяць (18 тис. грн.). Це невеликий офіс, де щоранку планують свою роботу. Це вбиральня, душ, шафи для одягу та власних речей. Селянам тут створені людські умови праці та відпочинку, бо кожного з 27 працівників цінують. Вони є не просто робітниками, вони є учасниками бізнесу, а бізнес партнерів в євроспільноті поважають» [413].

Фермери одні з перших змінили власне ставлення до вступу Польщі до ЄС. Вони реально отримали найвідчутніші дивіденди. На кожен гектар оброблюваної землі для них були відкриті можливості отримувати щорічно неоподаткованих 500 євро. На початку 2000-х років близько 75% селян цим скористалися. При купівлі трактора чи комбайна держава надавала дотацію у розмірі 50% вартості техніки. Набували чинності гранти, які дозволили відшкодовувати до 75% вартості машин [26].

Значна частина фермерських господарств Польщі виробляли продукцію лише для власного споживання, вели так зване нетоварне виробництво. Це знижувало витрати таких сімей на придбання харчових продуктів, як і загальні витрати.

Основоположними питаннями розвитку польського фермерського господарства були структура землекористування і система землеволодіння. Польща вступила на шлях трансформацій, перебуваючи у вигідному становищі, оскільки площа сільгоспугідь на душу населення у неї була більша, ніж у багатьох інших країнах Європи і світу. На душу населення в Польщі приходилось 0,39 га орних земель і садів при середньосвітовому показнику 0,29 га. Водночас, на середньостатистичне селянське господарство припадало лише 6,38 га сільськогосподарських угідь, тобто близько, ніж в 10 разів менше, ніж у Великобританії, в 5 разів, ніж у Франції і Данії, і в 3 рази менше, ніж Німеччині, Бельгії і Голландії [45, с. 94].

Переважна дрібних господарств свідчила про неефективну структуру землеробства. Зміни в структурі землекористування відбувалися повільно. Лише після 2000 р. почала зростати кількість господарств, площею 15 і

більше га [45, с. 94]. Проблемою для Польщі залишалася висока парцелізація господарств. Середнє число ділянок в одному господарстві становила 3,9. Середня площа селянського господарства зросла з 6,2 до 7,2 га [208, с. 142]. Крупних господарств було небагато. В кінці 2000 р. лише 29 господарств (з 2 тис.) мали площу близько 1 тис. га [45, с. 95]. Такими вважалися господарства з площею 200–300 га і більше. В Польщі було чимало ферм, які мали значні обсяги землекористування. Це так звані „великі ферми”. Вони володіли від 100 до 1000 гектарів. Дані господарства були складними в управління об’єктами. в ЄС середній розмір „великих ферм” становив від 200 до 500 гектарів [460].

Воєводства різнилися середньою площею сільгоспугідь у господарствах. В 2013 р. вона виглядала наступним чином: Західнопоморське (30,15), Вармінсько-Мазурське (22,95), Любуське (20,11), Поморське (18,82), Опольське (17,71), Нижньосілезьке (15,52), Куявсько-Поморське (14,94), Великопольске (13,46), Підляське (12,05), Мазовецьке (8,44), Лодзьке (7,41). Люблінське (7,40), Сілезьке (6,71), Свєнтокшиське (5,39), Підкарпатське (4,46), Малопольське (3,80) [426].

Земельні площі зайняті овочами і фруктами мали велике значення для приватних господарств південної і центральної Площі. На північному сході вирощували льон. Загальна частка овочів і фруктів у фізичному обсязі продукції рослинництва сягала 40% [426].

В 1990 роках сільське господарство Польщі продовжувало розвиватися в основному на основі приватної власності на землю. У 1999 р. приватний сектор Польщі складали близько двох млн. селянських господарств, які володіли 76% сільгоспугідь [321, с. 3]. Селяни продавали землю, але в себе залишали не менше одного гектара. Бо саме така кількість землі була межею, яка називалась господарством. В 1998 р. вартість одного гектара землі досягала 5 тис. злотих. В 2008 р. стрибок ціни зупинився на 14 тис. [437].

В результаті змін у земельних відносинах у Польщі з’явилась велика кількість дрібних землевласників і середній розмір селянських господарств

склав 7,5 га, що в шість разів менше, ніж середня площа ферми у Франції та Данії. За період 1990–2000 років 9% земель було виведено з сільськогосподарського обороту [324, с. 52].

Фермерські господарства Польщі у свою чергу поділялись за розмірами землекористування. У 1995 р. 2,048 тис. фермерських господарств обробляли більше 1 га, з яких більше половини (1119 тис.) мали до 5 га. Ними оброблялось 20,8% (2894 тис. га) орних земель. Протягом 1991–1995 рр. відбулося зростання числа фермерських господарств, які обробляли більше 15 га. В 1995 р. таких господарств було 8%, вони господарювали на 164 тис. га. Відбувалося зростання і числа невеликих господарств, які обробляли 1–2 га [474].

Польський фермер приватну власність на землю розглядав передусім не як привілей, а щоденний обтяжливий обов'язок піклування про власну долю, про майбутнє своїх дітей і країни. Польські фермери за традицією до землі відносились бережно. Така практика склалась історично і була пов'язана з тим, що Польща мала мало чорноземів – землі першої категорії. Близько 30% угідь – це були землі другої категорії, решта – 60% землі третьої, четвертої та п'ятої категорії [80, с. 52].

В 1990 року у приватному секторі кінь залишався важливою тягловою силою, хоча і зростало число тракторів.

На початку 1990-х років у Польщі намітились тенденції до зменшення кількості тваринницьких ферм. Якщо в 1990 р. їх було 1507 тис., то в 1995 р. їх вже було 997 тис. Зберігалась регіональна диференціація ферм. Невеликі ферми (до 5 голів) були властиві для південних районів, більші (за 14 голів) західним. В провінції Ольштин ферми в середньому налічували 18,5 голів [474].

На початку 1990-х років поголів'я овець зменшилось. Центрами вівчарства залишались провінції Великої Польщі та Карпат.

Змінювалось і число поголів'я ВРХу окремих господарствах. Зростало число ферм, які мали товарний знак (зосереджений на виробництві молока).

В господарствах, що мали до 5 га угідь утримувалось зазвичай 3–4 голови ВРХ. Половина господарств, які мали (15 і більше га) утримували більше 11 голів, середній розмір стада досягав 19,3 голови [474]. Протягом 1989–1995 рр. у Польщі поголів'я ВРХ скоротилося майже на 1/3 (3427 тис. голів) [474].

На початку 1990-х років свинарство в Польщі розвивалось стабільно. Поголів'я свиней протягом 1989–1995 рр. зросла на 17,3% (3,2 млн. голів). Дані позитивні кількісні зміни зумовлювалися рентабельністю виробництва. Свинарство ставало вигідною галуззю. Зростання поголів'я свиней мало регіональну специфіку. В західних провінціях воно розвивалось більш динамічно. В південній частині Польщі зміни були незначні. Деяке зниження загального поголів'я свиней відбулося після 1993 р., коли трансформувались державні господарства. В послідуючі роки поголів'я почало нарощуватись у приватних господарствах. В 1995 р. на 100 га ріллі припадало 109,6 голів свиней. Найменше (на 100 га) було свиней в Карпатах, Судетах та інших гірських регіонах. Спеціалізувались на розведенні свиней і ті господарства, які вирощували картоплю. В 1995 р. в провінції Пили було відновлено державні племінні господарства. Разом з тим, основна селекційна робота проводилась у приватних господарствах.

Зниження поголів'я свиней спостерігалося не лише на фермах з низькою концентрацією тваринництва, але і у домашніх господарствах, державних компаніях і кооперативах. Серед причин даної тенденції це висока собівартість м'яса свинини, «вузька» спеціалізація виробництва свинини, жорстка конкуренція на ринку Росії тощо. В Польщі робились перші кроки по розширенню можливостей спеціалізації свинарства; вирощенню поросят, відгодівлі і на цій основі поліпшення селекційної роботи [454]. Дані кроки сприяли підвищенню конкурентоспроможності свинарства у Польщі.

Серед проектів, які реалізовувались за програмою Phare, вагому роль відігравали ті, що стосувались поліпшення продуктивності ВРХ, свиней, овець, кіз, птиці. Було впроваджено ряд проектів, пов'язаних з

використанням молочної худоби: «Організація виробництва молока в нових умовах», «Аналіз та навчання для поліпшення якості молока», «Підвищення якості молока в чотирьох провінціях південної Польщі». Заходи проектів спрямовувались на поліпшення якості молока відповідно стандартів ЄС, скоригування ринку польської молочної промисловості на загальний ринок ЄС, стимулювання розвитку місцевих організацій виробників молока; поліпшення зоотехнічних та екологічних стандартів виробництва. Проект – «Організація виробництва молока в нових умовах» спрямовувався на розвиток контролю якості молока, створення трьох незалежних лабораторій оцінки якості (Варшаві, Бидгощі і Познані), впровадження системи управління якістю у восьми молочних регіонах. Крім того, організовувалося навчання 24 груп фермерів і вісім кооперативних груп. Вони вивчали основи ведення рентабельного виробництва, технологію переробки молока, налагодження кооперативного управління [21, с. 52]. Проект «Виробництво молока в регіонах північно-східної Польщі» Передбачав поширення голландського досвіду виробництва молока високої якості. До проекту долучалися окремі власники худоби, виробники молока, працівники консультативних центрів і молочних заводів. Діяв моніторинг аналізу якості продукції молокопереробних підприємств. Регулярно проводились виставки і презентації, що стосувалися поліпшення продуктивності (здоров’я і гігієни) корів, сучасних методів отримання умов збору і обробки молока тощо. Данський сільськогосподарський консультативний центр в рамках програми «Годівля корів» за фінансової підтримки Міністерства сільського господарства Данії взяв участь у проекті «Сприяння молочних порід великої рогатої худоби Джерсі». Проект передбачив широкий спектр навчальних практичних та організаційних заходів. Центр передав 60 голів телиць даної породи, 300 порцій сперми бугаїв [21, с. 55]. Данські консультанти серед фермерів поширювали досвід безприв’язного утримання худоби, підготовки кормів. Крім того, центром організовувались поїздки груп фермерів, ветлікарів на навчання до Данії. Голландські спеціалісти сприяли створенню

в Каролево навчального центру (сільськогосподарської школи), де готувалися спеціалісти-практики в галузі переробки молока. Важливою групою проектів, що фінансувались Phare і на основі двосторонніх угод, були проекти, пов'язані з розвитком скотарства м'ясних порід. Дані породи худоби залишались малопопулярними в Польщі. Проекти мали за мету сприяння розведення м'ясних порід у двох провінціях Остролескі і Білосток. Були організовані консультативні послуги, навчання фермерів, поїздки за кордон. Дослідницька робота стосувалась з'ясування рентабельності наявної худоби та можливостей удосконалення селекції. Важливим засобом зростання доходів виробників яловичини розглядалось співробітництво між виробниками яловичини і м'ясопереробними заводами. Один з проектів «Розвиток виробництва яловичини на основі порід Шаролє і Лімузен» стосувався використання французького досвіду розведення худоби м'ясних порід. Був створений Національний центр практичного навчання в галузі селекції та вирощування ВРХ в сільськогосподарській школи в Лідзбарке. У даних проектах вагомою складовою залишались удосконалення технології відгодівлі худоби. Вивчалися можливості раціоналізації пасовищ у гірських, і степових районах Польщі. Проекти в галузі свинарства – «Програма підготовки свинарів» та «Пілотна інформаційна система для свинарів, забій з точки зору стандартизації і відповідно до стандартів ЄС» були направлені на забезпечення зростання доходів фермерів, отриманих від свинарства. До них належали проблеми змін у способах вирощування свиней в напрямку отримання свинячих туш відповідна класифікацією туш за стандартами ЄС. Проект «Поліпшення м'ясистості свинячих туш на основі стандартів ЄС» передбачав широкий комплекс заходів: навчання фермерів, надання консультативних послуг тощо. Заходи, що вживались в проектах «Програма допомоги навчання для фермерів з виробництва м'яса птиці та торгівлі ним», «Допомога з розвитку птахівництва в області Жешув» включали просування птахоферм у напрямку спеціалізації в органічному виробництві, налагодження зв'язків між виробниками птиці тощо.

Польщі, яка мала добрі природні умови для вирощування овець, внаслідок реалізації низки заходів вдалося розширити потенційні можливості галузі, налагодити виробництво до вимог ЄС. Проекти, що реалізовувалися стосувались підвищенню ефективності фермерських господарств, нарощення продуктивності вівцематок, збільшення експорту баранини. Проект «Програма підготовки фермерів і фахівців з метою ефективного вирощування ягнят для відгодівлі» передбачав заходи з організації навчання фермерів у галузі генетики і селекції, годівлі овець, методик відгодівлі, економічних факторів виробництва баранини. Проект «Вирощування дрібних жуйних тварин в Бещадах» стосувався усього комплексу розвитку вівчарства в гірських і передгірських регіонах.

Заходи щодо розвитку садівництва і рослинництва сприяли модернізації виробництва, адаптації його до вимог ринку ЄС. Проекти Phare були направлені на вдосконалення засобів для зберігання, сортування, пакування, нарощення обсягів виробництва. Результативними були проекти «Аналіз фруктів виробничого сектора», «Впровадження нових сортів яблунь в цілях підвищення ефективності виробництва», «Розвиток реалізації засад комплексного виробництва фруктів Передгір'я». В Польщі впроваджувалися нові технології вирощування, продуктивні сорти фруктів. Широко використовувався досвід вирощування Данії, Нідерландів, Німеччини. Інтегрована технологія виробництва передбачала використання методик, які мінімізували потреби в хімічній обробці плодових дерев, оптимізували внесення добрив, покращували зовнішній вигляд плодів тощо. В рамках регіонального проекту «Розробка стратегії виробництва, розподілу та збуту м'яких фруктів для південно-східної частині Польщі» преференції отримували фермери, які спеціалізувались на вирощуванні полуниць, малини у восьми провінціях Південно-східної Польщі. Близько 300 фермерів у рамках проекту «Навчання виробників у галузі сучасного виробництва та продажу чорносливу» навчалися вирощуванню сливи, продовженню термінів зберігання, реалізації свіжих продуктів. Польща належала до

центральноєвропейських країн з середнім рівнем розвитку тваринництва. Майже 39% загальної вартості продукції тваринництва давала свинина, ВРХ – 40% [212, с. 227].

Для польських господарств властивою була спеціалізація, одні спеціалізувалися на виробництві молока, інші – овочах тощо. Вважалося, що багатопрофільні господарства менш ефективні. Більше половини домашніх господарств у Польщі виробляли продукцію для власного споживання.

Польські селяни віддавали перевагу горизонтальним виробничим об'єднанням селян. Якщо фермери, які об'єдналися в кооператив і реалізовували менше мінімальної норми продукції, що передбачалась затвердженням Міністерством переліком, вони не мали права називатися кооперативом, і втрачали право на преференції. Проблемою сільського господарства Польщі залишалась низька ефективність невеликих фермерських господарств.

В Польщі виявлявся інтерес до нарощення поголів'я худоби. Важливим фактором розвитку галузі вважалося органічне землеробство. Воно передбачало покращення родючості ґрунту за рахунок збільшення обсягів внесення органічних добрив. Виробництво гною на одиницю площ угідь знижувалося. Польщі суттєво вдалося удосконалити технології виробництва сільгосппродукції. Першим кроком стало створення екологічних господарств. Далі реалізовувалась стратегія екологізації традиційного землеробства, яка вважалась більш раціональним заходом, аніж створення екологічних господарств. Для цього використовувались прості прийоми: зменшувалося навантаження на угіддя за рахунок заміни видів добрив, обмежувалися чи від них відмовлялися окремі хімічні засоби захисту рослин, перехід на утримання худоби та птиці без використання підстилкових матеріалів.

Перехід на органічне землеробство вимагав поширення інноваційних стратегій у співпраці з країнами ЄС. Якщо в 1990 р. органічним землекористуванням займалося 27 господарств, то в 2000 р. вже 669.

Відповідно зросла з 300 до 14967 гектарів площа земель [311, с. 128]. Починаючи з 1996 р. в країні почали працювати організації із сертифікації та обліку органічних фермерських господарств. В 2003 р. організацією Ekojwarancya PTRE контролювалося 1042 фермерських господарств. В Польщі працювало п’ять подібних організація, які визначали чи може вирощений продукт носив назву «екологічно чистий». Жорсткі умови функціонування витримували не всі фермери. Деякі з них не витримуючи конкуренції, поверталися на старі методи землекористування. Інші, продовжували розробляти оптимальні стратегії і утримуватися на ринку екологічної продукції, розуміючи, що працюють на перспективу. Галузь органічного землеробства ставала все більш приваблюючою, постійно знаходились нові фермери бажаючі функціонувати в ній.

Як важливий фактор зростання інтенсивності та продуктивності сільського господарства в Польщі, особливо в регіонах, де переважали середньою якістю ґрунтів і змінні кліматичні умови, було використання добрив. В даній справі зберігались регіональні особливості, які залежали від способів ведення сільського господарства, структури господарств, професійних навичок фермерів, цін на добрива і сільгосппродукцію. Якщо у Великій Польщі, Сілезії, Східній Померанії в середньому вносились близько 100 кг добрив на гектар, то в районах з переважаючим сільським господарством 50-60 кг. Знижувалась кількість внесених добрив у регіонах, де зберігалось дрібномасштабне виробництво, яке зосереджувалось на задоволення передусім власних потреб [474].

До 1998 р. екологічне сільське господарство розвивалось повільними темпами. Бракувало фінансово підтримки держави. Через відсутність належної організації ринку органічних продуктів їх потрапляла незначна кількість у роздрібні мережі. Крім того, вони мали високу ціну. Провінції з низьким рівнем промислових забруднень, швидше і успішніше освоювали виробництво. Більше ферм були створені в Свентокшіській, Люблінській, Мазовецькій, Підкарпатській провінціях. В 2002 р. у Польщі було

зареєстровано близько 2 тис. екологічних господарств, площа яких складала 44 тис. га [377, с. 15].

Впровадження екологчного землеробства відбувалося в комплексі низки соціально-економічних і культурно-освітніх завдань. В 1990-і роки у Польщі активно розвивалося екологічне просвітництво, організовувалась формальна і неформальна екологічна освіта. Даний процес охопив широкі маси молоді і дорослого населення, особливо працюючих в сільському господарстві. Проблемою екологічної освіти займались суспільні, політичні і культурні організації, але провідна роль належала школі. Авторські програми екологічної освіти своїм завданням ставили завдання формувати свідомість й стимулювати участь широких мас в охороні навколишнього середовища [377, с. 9–10].

В 1990-і роки стан екологічної культури в агросфері Польщі залишався незадовільним. Низький рівень ефективності використання земельних ресурсів був пов’язаний, насамперед, з високим відсотком орних земель, значні площі яких окиснені й ерозовані. У 1970–1980-і роки в сільському господарстві проводилась нераціональна хімізація. В 1991–1996 рр. об’єми застосування хімічних добрив зменшився до 60-80 кг. на га [377, с. 12].

Отже, протягом 1989–2003 рр. помітно зростала суспільна роль фермерства, як організаційної основи сільського розвитку. В цілому ефективною, історично обумовленою була політика польської держави стосовно розвитку індивідуального сільського підприємництва. Польське фермерство мало регіональні особливості, для нього були створені прозоре ринкове середовище, зростали обсяги матеріально-технічного забезпечення.

2.5. Наслідки децентралізації для сільських територій

Децентралізація у Польщі була фундаментальною ідеєю проведення реформ. Першим (і як згодом з’ясувалося) найважливішим стратегічним кроком стало створення незалежного базового рівня територіального устрою

країни (гміни) і наділення його реальною владою. Гміни почали вирішувати свої проблеми на власний розсуд і під свою відповідальність. Іншим важливим результатом було те, що держава довела своє бажання та спроможність до самообмеження. Внаслідок, вдалося надати гміні статусу найбільшого надавача послуг і головного партнера у вирішенні життєво важливих питань для своїх громадян [316, с. 56–57].

Водночас реформа децентралізації в Польщі мала певні труднощі і однобокості. План децентралізації за німецьким зразком не спрацював. Його демонстрував соціал-демократичний уряд Л. Мілера. Деякі елементи централізації були зміцнені і при урядах Я. Качинського і Д. Туска. Результатом даних тенденцій стало вбудовування адміністративної ієрархії по лінії столиця – великі міста, концентрації (перебирання) надмірних адміністративних, фінансових, інтелектуальних ресурсів у столиці.

Після адміністративно-територіальної реформи чисельність гмін скоротилась. В 2004 р. в середньому на один повіт припадало вісім гмін, у кожній з яких в середньому було дев’ять населених пунктів. Гміна включалв в середньому у себе 110 км^2 території та 10,4 тис. чол., з них мер, віце-мер, секретарі мера – 2, фінансовий відділ – 5, бухгалтерія – 3, інвестиційний відділ – 4, зовнішні відносини – 1, екологія і сільське господарство – 1, організація роботи депутатів – 2. Окремо функціонувала комунальна служба (8 працівників). Сільська гміна налічувала 15–20 депутатів, які за один день роботи в комісіях чи на засіданнях гміни одержували 100 злотих. Таку ж оплату мали і солтиси (старости) сіл, що вбиралися зборами кожного села терміном на чотири роки. Зарплата мера становила 5000 злотих на місяць [316, с. 57].

В Польщі були знайдені оптимальні можливості поповнення бюджетів гмін. В 2003 р. гміна Войнич Тарнівського повіту Малопольського воєводства мала бюджет 2,5 млн. злотих. В доходах і видатках гміни значне місце (близько 70%) посідали субвенції і дотації з центрального бюджету: на освіту, охорону здоров’я, культуру, утримання гмінних доріг, комунальне

господарство. Серед видатків бюджету гміни значну частину (19%) займали інвестицій, що направлялись на розвиток комунального господарства, освіти, культури, підтримку підприємництва [316, с. 58].

Самоврядування гмін розглядалось основоположним чинником розвитку сільських територій. Обрана державна стратегія, що виражалась формулою «правильна підтримка гмін», стала істотним чинником їх розвитку і діяльності.

Польське село залишалось досить монолітним в етнонаціональному плані. Найчисельнішим етносом залишались поляки. На селі проживали також німці, українці, білоруси, литовці, цигани, євреї, словаки та інші. На початку 1990-х років спостерігалося зростання сільського населення Польщі. Більшими темпами порівняно з селом зростало населення міських районів. В польському селі проживало 14714 тис. осіб (38,1%) загального числа населення. Протягом 1989–1995 рр. чисельність сільських жителів зросла з 14644 до 14741 осіб [474]. Починаючи з 2001 р. чисельність сільського населення Польщі зростало. У польському селі 23,8% мешканців становила молодь віком до 18 років, 15,4% особи старше 65 років [156, с. 64]. На селі проживало 38% населення. Найвища густота сільського населення зберігалася у південних воєводствах та навколо великих міст.

В Польщі територіальне самоврядування ґрунтувалося на теоретичному і практичному європейському досвіді. Тому його впровадження не передбачало повернення до азів утворення самоврядних структур. Процес реформування місцевого врядування проходив у тісній взаємодії з адміністративною реформою [121, с. 57]. Польща мала менш централізовану (ніж країни колишнього соцтабору) систему управління сільським господарством. Вона вирізнялась також ринковою орієнтацією.

У Польщі впроваджувалась концепція багатофункціонального розвитку сільських районів. Успішно розвивалися ті сільські території, у яких зберігалася висока свідомість сільського керівництва, підприємців, землеробів. Основою відновлення ала і його збалансованого розвитку було

формування лідерів з широким світоглядом, здатних ефективно вирішувати завдання збільшення привабливості села як місця проживання, підтримки культурного спадку середовища. Збалансований розвиток землеробства вимагав прийняття багатьох рішень, у тому числі включення із землекористування практики виснаження ґрунтів, впровадження технологічного процесу і вдосконалення агротехніки, помірної інтенсифікації виробництва, яке б опиралося на екологічні розрахунки. У схваленій в 1992 р. постанові «Агенди на XXI століття» у розділі «Екологічна політика держави» збалансований розвиток землеробства прописувались таким, яке реалізовує принципи екорозвитку, є економічно і соціально орієнтованим, а також не шкодить навколишньому середовищу. Даний розвиток мав розглядатись без поділу на рослинництво і тваринництво, аналізуватись з точки зору загального впливу на природу [377, с. 13].

Інтереси сільських території були враховані у процесі децентралізації, коли переносилась частина управлінських функцій з адміністративного центру держави в регіони. Такий підхід забезпечив ефективне використання обмежених фінансових, кадрових, технологічних та інших ресурсів на кожному щаблі системи управління. Децентралізація породила також передумови для розв’язання ще однієї проблеми: зміни принципів прийняття рішень у сфері управління, адже суттєвим недоліком наказової системи керування залишався політичний волюнтаризм (пріоритетність політики над економікою). Внаслідок цього центральний уряд часто свідомо приймав неефективні в економічному плані рішення для того, щоб догодити політичним амбіціям влади, створювалась деформована система добору управлінських кадрів. Створення нової системи управління (системи ринково економіки) передбачало відмову держави від низки невластивих їй функцій (передусім, це втручання у господарську діяльність, регулювання економічних пропорцій, врівноваження пропорцій руху товарів, підтримка збиткових підприємств тощо). У компетенції держави залишалися лише ті сфери, діяльність яких приватні суб’єкти ринку не могли забезпечити

(переважно сектори, що мали значення для усього суспільства в цілому, однак не були привабливими для підприємців). Перенесення більшої частини управлінських функцій на рівень органів місцевого самоврядування відбувалося у руслі реалізації ліберальної ідеї, яка полягала в дії «невидимої руки ринку». Відбувалося наближення влади до конкретних осіб, а розподіл адміністративної компетенції ставало більш раціональним і економічно обґрунтованими. На органи саморвдяування покладалося виконання цілої низки завдань, які не могли успішно виконуватися державними інституціями. Відновленню сутнісної ролі органів місцевого самоврядування сприяли зміни в законодавстві. До Конституції (1997 р.) були внесені положення, які описували нові функції самоврядних інституцій, а також покладали на територіальні самоуправи виконання суттєвої частини суспільних завдань. Гміна визначалася базовим рівнем формування органів місцевого самоврядування [427]. Виникнення незалежних від уряду територіальних органів самоврядування викликало значне прискорення процесів формування у Польщі громадянського суспільства та забезпечило безповоротність ринкових реформ. Одночасно було закладено організаційну базу для розповсюдження принципів суспільної самоорганізації, характерних для більшості розвинутих країн Європи. Створювались умови для впровадження у життя різноманітних новаторських задумів, що стосувалися розвитку самоврядних інституцій (гмін, спілок, товариств, асоціацій). Було впорядковано систему бюджетного планування та раціоналізовано структуру державних доходів і видатків. Державне регулювання місцевого самоврядування базувалося на законодавстві: «Про місцеве самоврядування» (1990 р.); «Про розподіл завдань і компетенцій, визначених основними законами, між органами гміни та урядовими інституціями та про зміну деяких законів» (1990 р.); «Про комунальне господарство» (1996 р.); «Про доходи територіальних одиниць органів місцевого самоврядування в 1999–2000 рр.» (1998 р.); «Про фінансування гмін» (1993 р.); «Про державні фінанси» (1998 р.). Важливими правовими нормами самоврядування були

статути гмін, повітів, воєводств. Регулювання суспільних процесів на місцевому рівні відбувалося саме за допомогою даних документів [64, с. 12].

Успіх інфраструктурних перетворень на селі значною мірою залежав від удосконалення організації територіальної влади. На початку 1990-х років Польща відчула потребу у реальному, а не формальному розподілі владних функцій та в запровадженні процесу децентралізації влади зі створенням самостійних у межах закону самоврядних органів. Нею використовувався досвід територіальної організації управління європейських демократичних країн. Польща, як країна з унітарною формою державного управління, користувалася кількарівневою (трьох) системою регіонального устрою. Коло повноважень органу місцевого самоврядування залежав від кількості членів громади. Тобто самоврядний орган базового рівня міг мати повноваження й органу, який забезпечував більш загальні потреби громад. В Польщі у ході адміністративно-територіальної реформи було досягнуто чіткого розподілу повноважень між гілками влади різних рівнів. Розподіл повноважень між органами самоврядування був проведений за принципами власності та субсидіарності. Субсидіарність розглядалась засобом наближення владних повноважень та управлінських послуг до їх безпосереднього споживача. В Польщі даний принцип став одним із найголовніших у процесі децентралізації влади. Поділ повноважень за принципом власності, основна сутність якого полягала в тому, що кожен управляє тим, чим володіє, зумовлював процеси, в яких усе майно чітко розподілялося, закріплювалися джерела фінансування щодо його утримання. В управлінні органів місцевого самоврядування базового рівня знаходились дошкільні заклади та школи I-II ступеня навчання. Ліцеями, професійними та спеціальними школами управляють повітові органи самоврядування. Вищі навчальні заклади знаходились в управлінні органів воєводств. Ці повноваження закріплювалися в законодавчих актах держав та нормативно-правових документах. Органи місцевого самоврядування на рівнях, що забезпечували

спільні потреби громадян, виконували спільні потреби громадян, виконували значну частину повноважень, делегованих державою.

Розвитку сільського господарства сприяли і зміни в адміністративно-територіальному устрої. Органи місцевого самоврядування отримали більше прав і можливостей розпоряджатися фінансовими ресурсами. Водночас, вони брали на себе обов'язки і відповідальність за стан справ у сільському господарстві.

Реформа місцевого самоврядування внесла певні корективи у соціально-економічний розвиток села. Вона мала метою пристосування територіальної структури Польщі до загальноєвропейських стандартів напередодні вступу до ЄС. Реформа впроваджувала триступеневу систему територіальних одиниць (гміна–повіт–воєводство) замість двоступеневої (гміна–воєводство). Іншим завданням реформи була децентралізація влади та передача органам місцевого самоврядування значної частини повноважень на місцях. За реформою Польща була поділена на 16 воєводств, 379 повітів та 2478 гмін. Територіально-адміністративне законодавство, що ухвалювалось протягом 1990–2014 рр., врегульовувало діяльність місцевих самоврядних органів. Найнижчою одиницею самоврядування визначалась сільська, місько-сільська гміна. Гміна за Законом Республіки Польща «Про самоврядування гміни» (1990 р.) до компетенції гміни належали справи господарювання нерухомим майном, охорони середовища та водного господарства; упорядкування гмінних доріг, вулиць, мостів, площ та організації дорожнього руху, утримання водопроводів та водопостачання, каналізації, усування та очищення комунальних відходів, утримання чистоти та порядку, а також санітарних засобів, смітників та знешкодження комунальних відходів, постачання електроенергії, тепла та газу; налагодження роботи місцевого публічного транспорту, охорони здоров'я, суспільної допомоги, гмінного житлового будівництва, публічної освіти та культури, упорядкування ринків, кладовищ, підтримання публічного порядку та безпеки громадян проведення родинної політики, підтримки та поширення

ідей самоврядування, промоції гміни та співпраці з неурядовими організаціями та локальними та регіональними громадами інших держав [405].

У Польщі діяло два типи гмін: міські та сільські. Законодавство трактувало компетенцію цього орану у юридично-соціологічній та територіально-організаційному вимірі. У першому випадку гміна розглядалася як самоврядна громада, а в другому – одиниця територіального поділу. В основі гміни, як самоврядного органу основну позицію займала рада гміни, яка виконувала функцію громадської репрезентації її мешканців. Рада здійснювала розпорядчу та контролюючу функцію. У межах першої функції, вона приймала рішення (постанови, ухвали) різного правового характеру, затверджувала бюджети та місцеві плати благоустрою. Щодо контролюючої функції, то рада контролювала діяльність правління гміни та підпорядкованих одиниць (управ гміни, шкіл, лікарень, підприємств). Апаратом, що допомагав гміні, була управа. Особливу роль відігравав голова ради гміни. Колегіальним виконавчим органом виступало правління гміни. В сільських гмінах головою правління був війт. Він виконував не тільки функцію голови колегіального органу, але й мав власні повноваження. Згідно з законом війт організовував роботи правління, керував поточними справами, представляв гміну у стосунках з іншими інституціями. У складі правління гміни в середньому працювало 3–7 чол. Вони готували проекти рішень ради, готували проекти бюджетів, інформували мешканців гміни про основні особливості цих проектів, виконання бюджету тощо. Рада гміни створювала чи ліквідовувала виробничі одиниці [64, с. 27–28].

Склались оптимальні умови делегування державою самоврядних функцій. Органам місцево влади. Обсяг повноважень встановлювався так, аби досягалась реальна здатність органу самоврядування їх виконувати. Внаслідок складались диференційовані умови відносин держави і громад. Держава залишала за собою переважно функції контролю та нагляду за діяльністю представницьких органів на місцях. На першому етапі просування

до побудови громадянського суспільства зміни мали виключно характер структурної перебудови адміністративних інститутів. Під час адміністративного реформування Польща виходила не стільки з досягнень та досвіду інших європейських країн, скільки враховувала власні особливості. Водночас проявлялись і недосконалості адміністративно-територіального поділу. Зокрема часто різко контрастувала середня чисельність жителів гмін. Якщо у Сілезькому воєводстві вона складала 29,5 тис. чол., то у Підліському – лише 10,4 тис., тобто майже втричі менше. Польщею було зроблено значні кроки у напрямку пристосування напрямків навчання до локальних потреб суспільно-господарського розвитку сільських територій. Низький рівень освіти сільського населення (вищу освіту мали лише 3,2% мешканців сіл) стримував розвиток села. Стратегії розвитку села вибудовувались з врахуванням того, що вони могли бути втілені лише за умови високоосвіченого, активного та свідомого впровадження у суспільстві загальних правил ринкових відносин. Була запроваджена модель комплексної освіти сільського населення, яка включала в себе організацію семінарів, підвищення кваліфікації для вчителів, місцевої адміністрації, активізацію патріотичних почуттів у молоді.

Розвиток сільської інфраструктури розглядався вирішальним чинником підвищення привабливості села в якості місця для проживання та ведення бізнесу. Інтеграція до ЄС передбачала поліпшення водопостачання, роботи каналізаційних і очисних систем водовідведення, переробки відходів, будівництво і модернізація доріг. Суттєво зростали інвестиції у розвиток сільських території. Разом з тим, обсяги інвестиційних потреб суттєво перевищували національні можливості. Задіювались донорські кошти ЄС, що дозволило прискорити перетворення, необхідні для розвитку сіл. Дані інвестиції виділялися у рамках підготовки до вступу. Першим інвестиційним проектом була програма «Інфраструктура в сільській місцевості для управління водними ресурсами» направлена на створення моделі поведінки і вкладення коштів в цілях скорочення забруднення води з

сільськогосподарського виробництва. Вона реалізовувалась протягом 1995–1997 рр. Бюджет склав 4 млн. екю [21, с. 77]. На кошти було збудовано 261 ємкостей для рідкого гною, шість очисних споруд на фермах, 47 глибинних свердловин. Крім того, з метою підтримки водного режиму було збудовано чотири вбудованих греблі і дамби [21, с. 77]. В 1998 р. польський уряд прийняв постанову, яка зобов'язувала фермерів побудувати резервуари для екскрементів худоби.

Органи ЄС допомагали Польщі у реалізації планів допомоги сільським громадам у розвитку місцевої інфраструктури. Перша така програма була реалізована протягом 1995–1999 р. і називалась Rapid. Підрядником і координатором виступало Польське агентство регіонального розвитку. Дані програми сприяли визнанню проблем, що мали місце у розвитку сільських регіонів. Вони дали потужний імпульс до розвитку всеосяжної стратегії територій. До даної справи все активніше долучалися місцеві органи влади. Заходи по підтримці Польщі у вступі до ЄС включали в себе також і широкий комплекс аналітичної підтримки, належної інформації та освітньої діяльності. Сільськогосподарська громада Польщі, відповідними аналітичними центрами інформувалась про очікувані зміни, можливості і загрози. Проводилось безліч консультацій, направлених на подолання незадоволень, песимістичних настроїв серед фермерів. Протягом 1998–2001 рр. Phare було підготовлено 48 навчальних матеріалів, опубліковано в журналах матеріали «Село майбутнього», «Сільські райони і сільське господарство». Крім того було реалізовано 114 тематичних тренінгів для державних службовців [21, с. 156]. У 2000 р. було започатковано проект «Поширення інформації і знань про інтеграцію з Європейським союзом з особливим акцентом на багатофункціональному розвитку сільських районів». Він передбачив проведення засідань, семінарів та фестивалів в окремих муніципалітетах. Було проведено 21 семінар за участю 1,3 тис. чол., 4 фестивалі, де взяло участь 5 тис. чол. [21, с. 157]. Залучалась до заходів головним чином молодь і діти. Поширювались книги, брошури, листівки.

Протягом 1991–2001 р. за підтримки Phare було опубліковано близько 300 книг, в основному пов'язані з сільськогосподарською політикою ЄС [21, с. 158]. Після вступу Польщі до ЄС було налагоджено інформування сільських громад про процес інтеграції.

В 1990-і роки матеріальне становище польського суспільства різко контрастувало. Відбувалося зростання бідності при одночасному поліпшенні матеріального становища середнього прошарку. Це означало, що зростала нерівність в доходах і споживанні польських домашніх господарств. Причиною зростання числа бідних було виключення з ринку праці внаслідок безробіття. Більш вразливими до вбогості були господарства, пов'язані з сільським господарством. Найчастіше в найскладнішу матеріальну ситуацію потрапляли особи, що продовжували перебувати на низькооплачуваних робочих місцях і ті, які мали низький рівень освіти. Найчастіше в зону ризику потрапляли сільські родини. На селі бідними найчастіше ставали ті родини, що не мали власного аграрного господарства і ті, що жили з незаробіткових джерел, відмінних від пенсій і рент. Більше таких родин було в східній частині Польщі (Вармінсько-Мазурське, Підкарпатське, Любельське, Свєнтокшинське воєводства). Таким чином, домашні господарства наражалися на бідність через низький рівень освіти голови. Реформа освіти, що розпочалась в 1999 р., була направлена головним чином на задоволення потреб домашніх господарств в освіті. Структурні зміни передбачили появу трьохрівневої освіти. З 2002 р. на нових умовах розпочали функціонувати післягімназійні школи. Зросли громадські витрати на освіту. Лише протягом 2000–2001 рр. вони зросли з 33,1 млрд. до 33,8 млрд. злотих [310, с. 101]. В послідуючі роки ці цифри зростали. Крім того, зростала і частка домашніх господарств у фінансування освіти. Також спостерігалася в господарствах потреба в інвестиціях у здобуванні знань та кваліфікації. Без сумніву, великий вплив на збільшення витрат, пов'язаних з освітою, мало з одного боку усвідомлення поляками відносно важкої ситуації щодо осіб менш освічених і малокваліфікованих на ринку праці. З другого

боку, на це мало вплив збільшення середніх доходів господарств. Значна частина сільських жителів працювали поза сільським господарством. Це був єдиним способом вижити на селі. Найчастіше таку роботу виконували чоловіки. Вони працювали на будівництві або вартовими.

Розвиток ринку праці на селі тісно пов'язувався зі зміною політики у галузі професійної освіти. Статті 126 і 127 угоди про Європейський Союз зобов'язали країни сприяти розвитку якості освіти та впроваджувати політику професійного навчання [449]. Польщі вдалося вивести освіту з під політичного контролю, її лібералізувати, до якої входило надання більшої автономії та слідкування вимогам ринку робочої сили. Розв'язання проблеми безробіття на селі у загальних стратегіях соціально-економічного розвитку бачилось як першочергове і стрижневе завдання. Робились кроки по розвитку виробничо-обслуговуючих закладів, дорожньо-транспортної мережі. Часто темпи даної роботи стримувались загальною соціальною ейфорією, першоосновою якої залишалося безпідставне сподівання на допомогу ззовні.

Розвитком сільського підприємництва у Польщі займалися сільськогосподарські дорадчі служби, які функціонували у кожному воєводстві та мали відділення у гмінах, отримуючи фінансування з місцевого бюджету.

В середині 1990-х років спостерігалося погіршення соціально-побутового розвитку села. Відповідний регрес спостерігався у сфері медичного обслуговування сільського населення, розвитку освіти. В 1998 р. лише 10% сільських дітей закінчували середню школу і лише 2% сільської молоді продовжувала навчатися у вищих навчальних закладах. Це було катастрофічно мало, оскільки на цю категорію молоді приходилось 50% всієї популяції у віці 19–24 років [260].

Важливим елементом структурних змін у сільському господарстві Польщі виступала система консультативних послуг. В 1991 р. почалася робота по її вдосконаленню. Працювало 49 центрів і консультативних бюро. Вони фінансувались з державного бюджету. Цього ж року була створена

Національна рада сільськогосподарського консалтингу. В 1992 р. започатковувалась робота по підготовці консультантів і співробітників. Освітній проект «Покращення сільськогосподарських консультаційних послуг в області Бидгощ» був направлений на створення першого регіонального консалтингового центру. З 1993 р. важливим напрямком реструктуризації консультативних послуг виступала сільськогосподарська пропаганда. Відповідно закладались основи правового статусу сільськогосподарських консультаційних послуг. Подальшу підтримку процесу реорганізації освіти і консалтингу дав проект «Підтримка Національного аграрного консалтингового центру». Центр був перетворений на опорну базу забезпечення системи розповсюдження сільськогосподарських знань. В 1994 р. було відкрито Європейський центр педагогічної освіти та молодіжної сільськогосподарської школи в Мієтне. На базі комплексних сільськогосподарських шкіл вчителі проводили заняття з проблем ринкової економіки, питань євроінтеграції тощо. Студенти отримували практичний досвід у своїй професії. Діяв датсько-польський тренінг для вчителів сільськогосподарських шкіл. Регулярно модернізувалися навчальні програми для сільгоспшкіл. Протягом 1999–2000 рр. було реалізовано проекти «Удосконалення знань сільськогосподарських дорадників у сфері стандартів і якості сільськогосподарської продукції» та «Підтримка фермерів і сільських жителів у процесі адаптації до інтеграції з Європейським Союзом». Проекти передбачили створення системи підвищення кваліфікації сільськогосподарських консультантів, відкриття спеціалізованих навчальних курсів: «маркетинг у сільському господарстві», «стратегії розвитку сільських районів і окремих виробничих систем». В рамках цих проектів було підготовлено 340 радників, які мали і фах викладання курсів для фермерів. Проект «Розвиток людських ресурсів» був націлений на формування у фермерів усвідомлення необхідності інтеграції до ЄС [21, с. 110].

В Польщі управління державною дорадчою службою здійснювалося з елементами самоврядування. Це свідомо так організовувалося, аби синхронізувати інтереси сільського господарства, держави і селян. Суспільну раду сільськогосподарського дорадництва складали міністр сільського господарства і розвитку села, воєводи (16), а також бенефіціари в особі землеробів і жителів села. Організаційну роль виконувала дорадча організація – Центр сільськогосподарського дорадництва, якому підпорядковувалися воєводські центри сільськогосподарського дорадництва. Форми і методи дорадчих послуг поділялись на три основні форми послуг: масові, групові та індивідуальні. Масова форма дорадництва включала видання брошур, сільськогосподарської преси, проведення радіо, телепередач, ярмарок інформаційних товарів. Групове дорадництво, стосувалося окремих груп виробників, тому для цього організовувалося проведення спеціалізованих курсів, практичних семінарів з виїздом на ферми і кооперативні підприємства, демонстрація технологічних процесів, конкурси та вироблення найефективніших проектів співпраці фермерів у об’єднаних групах; тематичні виставки інформаційних матеріалів. Індивідуальна форма дорадництва використовувалась для роботи з кожним фермером і включала: діагноз – рекомендації; переказ інформації; спільне розв’язання виробничої проблеми.

Реформування сільськогосподарських кооперативів виступало частиною багаторічної програми початкової інституційно та технічно підтримки села. На початку 1990-х років у Польщі розпочався складний процес відродження вільного кооперативного руху (не контрольованого державою). Кооперативи перетворювалися на ринкового посередника, їх роль у розвитку приватної ініціативи постійно зростала. Вже в 1991 р. за проектом Світового банку була відкрита кредитна лінія підтримки сільськогосподарських кооперативів. Був створений Сільський кооперативний фонд – незалежна, неурядова інституція, засновником якої виступили Міністерство фінансів, Міністерство сільського господарства і

сільського розвитку, Верховна Рада кооперативів. На нього покладалися функція надання навчальної та консультативної допомоги сільгоспкооперативам. Фонд мав окремий бюджет, який поповнювався за рахунок коштів Європейської комісії. На першому етапі діяльності Фонд реалізовував програму, направлену на розбудову мережі регіональних центрів обслуговування кооперативів (Білостоці, Бидгощі, Ченстохові, Кельці, Кракові, Любліні, Ольштині, Плоцьку, Познані, Жешуві, Щеціні, Вроцлаві). Починаючи з 1993 р. фонд свою діяльність спрямовував на підтримку трансформації діючих кооперативів, сприяння створенню нових кооперативів(маркетингових, постачальницьких тощо). Фонд допомагав уряду Польщі у підготовці кооперативного права, готував бізнес-плани для кооперативів тощо. В 1994 р. Сеймом було ухвалено закон «кооператив». Сільський кооперативний фонд долучався до розробки стратегій кооперативів: сприяння постачанню і продажу сільгосппродукції, надання консалтингових послуг тощо. Протягом 1991–1994 рр. фонд провів роботу по реструктуризації 500 кооперативів і створення 70 нових [21, с. 101].

Починаючи з 1995 р. фонд спільно з інституціями Фаре реалізовував проект «Інституційна підтримка сільських кооперативів», завданням якого було підготовка кооперативів до європейсько інтеграції. Створювались Центри, які пропонували кооперативам консультативні послуги, надавали інформацію про принципи і методи ефективного управління, консультували з правових питань. Внаслідок реалізації низки проектів, програм, планів було розширено можливості кооперативів у пріоритетних секторах: молочарстві. Постачанні, торгівлі, городництві тощо. Частка кооперативів, що одержали допомогу розподілялись наступним чином: торговельні та сервісні (44%); молочні (23,5%); технічні (11,5%); виробничі (9%), садівничі і бджільницькі (6%); інші (6%) [21, с. 103]. Продуктивно працювали кооперативи у молочній галузі. Дані кооператив виконували роль інвестиційних фондів, ефективних механізмів матеріально-технічної допомоги. Кооперативи поставляли

виробникам обладнання для доїння, охолодження та транспортування молока.

Польські аграрії індивідуалісти і кожен працював сам для себе. Кооперативів діяло небагато. Виробничі групи для вирощування яблук, помідор залишались у незначній кількості. Кооперація утверджувалась повільно. Більш динамічно об'єднання проходило серед виробників овочів та фруктів. Насамперед це відбувалося на стадіях післязбиральної обробки продукції, формування товарних партій, створення умов зберігання тощо. Можна констатувати, що фермери віддавали перевагу ситуативному кооперуванню, розуміючи економічну вигоду від цього.

В Польщі поступово приходило суспільне розуміння зростаючого значення сільської кооперації. Причинами слабкого її розвитку залишались усталені традиції польського селянства, уклад його життя населення села, яке звикло працювати одноосібно на приватній земельній ділянці, не розвиваючи общинних традицій. Тяжів і досвід комуністичного минулого, коли створення та розвиток сільської кооперації супроводжувався жорстким державним втручанням та примусом. Таке примусове створення кооперативів, без врахування сільських традицій, культурно-побутових та психологічних факторів, економічних і політичних умов, призвело до того, що в 1960–1980-і роки значна частина кооперативів розпалась.

В 2000 р. у кооперативах на постійній основі булло зайнято близько 55 тис. чол. і сезонно – ще близько 20 тис. Прибутки від роботи в кооперативах виступали засобом благополуччя також для 220 тис. членів їх сімей [318, с. 23].

Виробничі сільськогосподарські кооперативи залишалися не великими: в середньому в одному кооперативі працювало 50 чол., земельна ділянка становила – близько 350 га, вартість середньорічного виробництва продукції сягала близько 700 тис. злотих (180 тис. дол.). З кооперативами постійно співпрацювало близько 10 тис. індивідуальних господарств [318, с. 23].

Масовий сільський туризм зароджувався як наслідок масштабних соціально-політичних трансформацій у Європі. Він стимулювався як успіхами ліберальної політики держави, так і потребами ринку. Уряд вбачав у сільському туризму джерело розвитку регіонів, що не мали природних ресурсів для розбудови сільської економіки. На темпах розвитку галузі позначалися такі чинник як природна диференціація, економічна нерівномірність розвитку регіонів, історичні традиції, культурно-дозвіллєві звичаї.

Ухвалене законодавство у свою чергу стимулювало розвиток сільського туризму. Принципи ведення даного бізнесу відрізнялися від інших вдів підприємництва. За законами надання послуг сільського зеленого туризму не належало до підприємницької діяльності. Тому прибутки селянських господарств на такі послуги не підлягали обкладанню податком на додану вартість. Крім того, законодавство передбачало звільнення доходів від оподаткування, що тримані завдяки наданню нічліжних послуг агротуристам за таких умов: житловий будинок, в якому здавались кімнати, належали до сільського господарства; кімнати здавались туристам, а не сезонним працівникам чи третім особам; кімнати для туристів знаходились у житловому будинку сільської родини, а не в іншій спеціально пристосованій будівлі, кількість кімнат, що здавались туристам, не перевищували п’яти.

В 1997 р. Польська федерація сільського туризму «Гостинні господарства» запровадили нові засади класифікації та категорізації об’єктів сільської нічліжної баз. Система категоризації була добровільною. Садиби, які проходили категоризацію, надавали високу якість послуг і їх частіше відвідували гості. До того ж господар оселі отримував право розмістити свою пропозицію на рекламних матеріалах федерації.

У 2000-і роки в Польщі стрімко зростала чисельність гостинних господарств і мікроготелів у сільській місцевості, для яких сільський туризм був основною формою підприємництва. Типові агротуристичні господарства вникали повільно. З тих, що діяли, були зорієнтовані на приймання

німецьких туристів (йдеться про економічно розвинуті західні регіони). Недоліком польського сільського туризму був недостатній зв'язок його матеріальної бази із селом, сільським господарством, з традиційною архітектурою та інтер'єром. Власники садиб часто з великим старанням намагались уподібнити свої будинки та помешкання міським, що знижувало екзотичність їх сприйняття туристами.

Важливим напрямком сільського господарства Польщі виступав розвиток маркетингу продукції. Стандарти ЄС вимагали зміни умов адаптації її до потреб і вимог споживачів. На початку 1990-х років для споживчого аграрного ринку Польщі властивою була висока фрагментація торговельної мережі; нерозвинутість оптової торгівлі; низька прозорість і високі ризики комерційних угод; відсутність можливості для просування продукції тощо.

В 1992 р. у Польщі був запущений перший оптовий ринок в Познані. Цьому сприяв уряд Швейцарії. В послідуючі роки ним було створено ряд операторів професійних торгівців сільгосппродукцією. В 1994 р. Міністерство сільського господарства та розвитку села ухвалило Програму будівництва оптових ринків. На першому етапі ініціатива створення ринків походила від місцевих органів влади. Відповідно оптові ринки були відкриті у великих містах – Варшаві, Гданську, Вроцлаві, Любліні, Катовіце, Кракові, Щецині. На середину 1990-х років було зареєстровано близько 20 оптових ринків як акціонерних компаній, основними акціонерами яких виступали Агентство сільськогосподарської власності Казначейства, Агентство з реструктуризації і модернізації сільського господарства, Агентство сільськогосподарського ринку, окремих виробників та їх організацій, оптовиків, фінансових установ [21, с. 68]. Почала працювати сільськогосподарська біржа. Відповідно проекту «Розвиток оптових ринків» та коштів наданих Фаре, були збудовані приміщення Варшавського сільськогосподарського і харчового оптового ринку в Броніше;

Нижньосілезького центру сільськогосподарського та продовольчого оптового ринку у Вроцлаві, Люблінської сільськогосподарської фондової біржі.

В Польщі система технічного сервісу та ремонтно-відновлювальних робіт розбудовувалась на ринкових засадах. Був створений ринок технічного сервісу, що було викликало експлуатаційною складністю машин, необхідності висококваліфікованого обслуговування. Агротехнічне обслуговування набувало рис тісного взаємозв'язку виробництва і використання техніки. Об'єднувались виробники, споживачі техніки і постачальники технічних станцій. Діяли регіональні машинно-технічні станції [487].

У ході ринкових трансформацій Польщі довелось глибоко реформувати пенсійну систему. Стара розподільча система виявилась несумісною з новими суспільно-економічними реаліями. На початку 1990-х років видатки на пенсійне забезпечення виявились надто великими (16% ВВП). Ситуацію ускладнювали соціально-демографічні зміни на селі пов'язані з вивільненням значної частини осіб передпенсійного та пенсійного віку з сільськогосподарського виробництва. Метою реформи стало формування такої системи забезпечення, яка б могла надавати пенсіонерам широкі можливості участі у нагромадженні власних пенсійних коштів. Закони «Про системи соціального страхування» (1998 р.); «Про ренти та грошову допомогу, що виплачується через заклад соціального страхування» (1998 р.), сформулювали принципи акумулювання доходів у пенсійних фондах, визначили умов надання фінансової допомоги тощо. В результаті було створено трьохрівневу систему, яку складали відповідно: Заклад соціального страхування (накопичені фінансові ресурси розподіляв між наявними пенсіонерами без урахування особистого внеску кожного з них); відкриті пенсійні фонди (акумулювали фінансові ресурси на довгостроковій основі, розміщували їх у загальних пенсійних товариствах, що в свою чергу давали можливість інвестувати таким чином зібрані кошти у цінні папери з метою накопиченню відповідних пенсійних засобів на тривалу перспективу);

пенсійні програми (акумулювання коштів відбувалося за рахунок пенсійних коштів, заощаджених на особових рахунках, в межах того чи іншого підприємства) [64, с. 32].

Розвиток соціально-демографічних процесів у польському селі проходив за умов суперечливих дискусій і неоднозначних управлінських рішень. Вони залежали від проведення інституційних перетворень в медичній галузі. Головною метою даних змін була заміна бюджетного фінансування на механізм децентралізованого страхового забезпечення медичних установ, який передбачав відмову від утримання лікарень з державної казни. За Законом «Про загальне медичне страхування» (1998 р.) можливість користуватись медичними послугами отримали громадяни, які підлягали обов’язковому медичному страхуванню, особи, що добровільно сплачували страхові внески та члени їхніх сімей. У зв’язку з цим, відсутність у пацієнта свідоцтва про медичне страхування викликало необхідність оплати медичних послуг за власний рахунок. Законодавство давало пацієнтам можливість здійснювати вільний вибір сімейного лікаря [64, с. 34–35].

Отже, протягом досліджуваних років у Польщі були вибудувані оптимальні регіональні і адміністративні умови для розвитку сільських територій. Реформування сільської інфраструктури ставило за мету змінити соціально-економічну роль польського села, воно супроводжувалось дієвою аналітичною підтримкою та фінансовими ресурсами. Децентралізація створила умови для розвитку підприємництва на селі, вирівнюванню соціально-побутовому розвитку села. В Польщі почав відроджуватись кооперативний рух. Сільський зелений туризм перетворювався у вагомий чинник соціально-економічного добробуту і сільського розвитку.

РОЗДІЛ 3.
СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК ПОЛЬЩІ У ВИМІРІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ГЛОБАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЙ (2004–2014 рр.)

3.1. Політика інноваційного сільського розвитку, її особливості та інституційне забезпечення

Інтеграція Польщі до ЄС стала практичною реалізацією можливостей скористатися інструментами спільної аграрної політики. Ставши повноправним членом ЄС, вона отримала можливість приймати безпосередню участь у формуванні політики ЄС. Впливати на цю політику та захищати власні політичні інтереси Польща могла через участь у процесі прийняття рішень ЄС. Польща отримала потужне польське представництво в органах ЄС. В 2005 р. вже у них працювало 904 громадян Республіки Польща. Маючи 27 голосів у Раді Європейського Союзу, Польща перетворилась на важливого гравця в ході ухвалення рішень цим органом. В Європейському парламенті доволі сильну позиці посідала, так звана «польська група» (54 депутатів). Великим успіхом Польщі можна вважати обрання у 2009 р. спікером Європарламенту відомого польського політика Єжи Бузека. Польща набувала вміння лобіювання власних інтересів в Європі [65, с. 166].

Інтеграція відкрила для агропродовольчого сектору ряд нових можливостей. Зокрема, це стосувалося розвитку органічного землеробства. Перед вступом до ЄС були побоювання, що малі і середні польські фермерські господарства збанкрутують і не витримають конкуренцію з боку інших виробників ЄС із більш розвинутим сільським господарством. Але те, що викликало найбільше занепокоєння, виявилося суттєвою перевагою. Розкиданість ферм і мале використання хімічних добрив стало основою органічного землеробства.

На тлі зростання реальних доходів польські селяни, як показували численні соціологічні опитування, позитивно оцінювали наслідки приєднання країни до ЄС для сільського господарства. Причому рівень підтримки членства Польщі в ЄС з боку працюючих в аграрному секторі зріс з 30% напередодні приєднання, до 64% на початку 2010 р. [65, с. 199].

Вступ Польщі в ЄС з формально-правової точки зору означало перехід до наступного етапу інтеграції. Після цього почали діяти законодавчі системи, що були адаптовані до норм ЄС, а та їх частина, в яких правові норми визначались єдиними для Співдружності положеннями, набували на території Польщі пряму дію. Одночасно для Польщі стали обов'язковими і рішення колективних органів ЄС.

В аграрній політиці Польщі враховувалась та обставина, що сільське господарство мало розв'язувати глобальну проблему продовольчого забезпечення різних прошарків населення. Проявлялося це, в першу чергу, в рівні споживанні білка, збалансованості харчування громадян за амінокислотним складом, що значною мірою визначало тривалість їхнього життя. Рівень споживання, як відомо, залежав від рівнів доходів і платоспроможності, виробництва зерна, зернобобових, м'яса, молока і яєць, національних традицій, релігійних особливостей споживання тваринного білка. В 2006 р. у Польщі середнє споживання білка склало 99,4 грам в день (при нормі ФАО ООН – 100 грам в день) [231, с. 141]. Вона практично наблизилась до науково обґрунтованих добових норм, переважання в раціоні населення білка тваринного походження.

Аграрна політика Польщі після 2004 р. зазнала певних кореляцій і спрямовувалась головним чином на здійснення конверсії і розвитку аграрного сектора і в той же час – на досягнення позавиробничих цілей, пов'язаних з охороною довкілля та збереженням культурних надбань на селі. Загалом на ці цілі уряд залучав близько 10% коштів аграрного фонду, а також близько 80% структурних фондів [369, с. 11]. Аграрна політика Польщі структурувалася за трьома пріоритетами: ринкова політика, структурна

політика та політика розвитку сільських регіонів. Відповідно напрямів структурувались і її елементи. Включення сільського господарства до єдиного ринку та охоплення спільною торговельною політикою сприяло появі більших можливостей збуту й зростання попиту на продукцію аграрного сектора Польщі. Долучення до Спільного митного тарифу сприяло зниженню мита на такі види продукції як міцний алкоголь, тютюн і одночасно збільшення на кавуни, масло, рис цитрини, зернові, молочні вироби, деякі види риби та м'яса [179, с. 31].

Структурні трансформації стосувалися інвестування землеробства, як інструменту його модернізації, допомоги молодим фермерам, поліпшення інфраструктури, професійної підготовки тощо. Допомога молодим фермерам розглядалась передусім підтримкою процесів обміну поколінь на селі. Вона надавалася за умов, коли вік фермера був меншим за 40 років і він мав не менше року самостійної господарської діяльності, відповідну кваліфікацію та дотримувався мінімальних стандартів охорони середовища. Серед структурних елементів політики було збереження та охорона культурної спадщини. Було передбачено до кінця 2006 р. реалізувати близько 1200 проектів гмін та організацій, які займалися культурними заходами. Завдання концентрації земель передбачали облаштування шляхів, коректування проходження меліораційних ровів, ремонт водних каналів тощо.

Розпочата Програма активізації сільської місцевості напередодні вступу продовжувала реалізовуватись і у послідуючі роки. Поряд з Програмою, уряд Польщі розробив План розвитку сільських регіонів на 2004–2006 роки. Він передбачав і виплату структурних пенсій; підтримку дрібних господарств тощо [253, с. 121–122].

Після вступу до ЄС розпочався новий етап реалізації Спільної аграрної політики ЄС. Його основу склали так звані секторні операційні програми. Їх реалізація розглядалась як структурна допомога з боку ЄС. Було прийнято сім секторних програм, з яких дві стосувались сільського господарства: Програма «Реструктурзація і модернізація сільського господарства та

розвиток сільських місцевостей» (для скорочення її прийнято визначати SPO «Rolnictwo»), Програма «Рибництво та розведення риб (SPO «Rybolovstwo»). Для цих двох програм сільське господарство і рибництво Польщі у період 2004–2006 рр. з установ структурного фонду ЄС одержали 1 млрд. 196 млн. євро [356, с. 145]. Програма SPO «Rybolovstwo», крім господарсько збутових аспектів, включала створення сприятливих соціальних умов для рибалок, проведення заходів по екологічній охороні внутрішніх водних басейнів. Аграрна політика ЄС була профермерська, яка виявлялась у високому рівні інтервенції держави в сільське господарство; концентрації земель і тваринництва; зниження загальної та індивідуальної зайнятості в сільському господарстві; підвищення зайнятості в переробних галузях, сфері послуг та селі, стимулювання за рахунок субсидій високоінтенсивних технологій у рослинництві і тваринництві; застосування субсидій для домінації на світовому ринку.

Після вступу до ЄС сільське господарство Польщі переживало труднощі, йому довелося болісно трансформуватись на основі принципів спільної сільгосполітики. Преференцію мали товари ЄС, дотувався їх експорт. З бюджету ЄС виділялись кошти передусім не на сільське господарство, а на так зване збалансоване зростання у природні ресурси. Польща після вступу до ЄС стала на шлях відмови від політики протекціонізму національних сільськогосподарських товаровиробників до політики, узгодженої із зобов’язаннями перед СОТ щодо розміру сукупної внутрішньої підтримки, згортання прямого субсидування експорту. Після 2003 р. Польщі вдавалося щороку збільшувати позитивне сальдо зовнішньої торгівлі агропродовольчими товарами. В 2005 р. питома вага Польщі в імпорті з 25 країн – членів Євросоюзу скала 12,1% [156].

Після 2004 р. в сільському господарстві Польщі реалізовувалась нова аграрна концепція – зрівноваженого розвитку. Вона передбачала розвиток екологічної системи господарювання. Дані тенденції обумовлювалися вимогами Спільної аграрної політики ЄС та необхідністю адаптації галузі до

євростандартів. Польські сільгоспвиробники освоювали технології виробництва екологічно продукції, яка ставала альтернативою традиційним методам господарювання. Вводились обмеження на використання добрив і пестицидів, натомість активізовувалися природні натуральні засоби виробництва. Паралельно зростав суспільний попит на екологічну продукцію. В основу інноваційної моделі розвитку сільського господарства Польщі було покладено: удосконалення земельних відносин, використання переваг товарно-грошового обороту земель; реструктуризація аграрної галузі, створення нових організаційних формувань з метою підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і розв'язання соціальних проблем; активне просування на агропродовольчі ринки [435]. Визначальними чинниками інновацій у сільському господарстві було впровадження ресурсозберігаючих технологій, пошук відновлювальних джерел енергії, поступовим розвитком безвідходного виробництва та виробництва екологічно чистої сільгосппродукції. Інноваційність розвитку мала багатоваріантний характер і спрямовувалась на створення стабільного й конкурентоспроможного аграрного виробництва в умовах розвитку євроінтеграційних процесів.

Організаційно-економічна перебудова сільського господарства Польщі диктувалася перетворенням його на складову ланку єдиної систем аграрного виробництва ЄС. Впливовою фундацією, яка реалізовувала інтеграційні процеси була Польська сільськогосподарська дорадча служба (PODR). Це найдосвідченіша організація, яка була заснована ще в 1952 р. Безумовно, перехід до ринкових відносин суттєво змінив функції та механізми діяльності дорадництва. Вони спрямовувались, насамперед, на консультації та економічно-фінансового та екологічного обґрунтування господарської діяльності фермерів. Сільська економіка характеризувалася ще слабким використанням знань, наукових розробок як факторів зростання. Низький інноваційний потенціал в кінцевому рахунку визначав і конкурентоспроможність національного виробника на зовнішньому ринку.

Протягом досліджуваних років у Польщі були зроблені потужні кроки у напрямку зближення науки і виробництва. Пріоритетними напрями аграрної науки стала селекційна робота. Виведені польським вченням нові сорти культур та порід племінної худоби оцінювалися за євростандартами, а краща худоба заносилася до каталогів ЄС. Після вступу до ЄС з'ясувалося, що Польща мала дослідницький (науковий) потенціал здатен реалізувати значно більшу кількість проектів, а отже освоїти більше фінансів ЄС, ніж це було визначено в Загальній програмі (дослідницьких програмах ЄС). В 2000-і роки з'явилося чимало ефективних наукових розробок нових технологій, які стосувались ефективних способів раціонального використання натуральних продуктів, адаптації до змін клімату. Польська програма «BioStrateg» передбачала підтримку дев'яти проекцій, які торкалися таких тем: покращення енергетичної ефективності і збільшення рівня відновлювальних джерел у сільському господарстві; розробка інноваційних добрив на основі альтернативної сировини; створення сучасної системи оптимальної діяльності в долинах річок; покращення якості повітря за допомогою дощової води. Програма розрахована до 2019 року [481].

Одним з елементів інституційних перетворень в аграрній сфері Польщі була інформаційна робота. Вона проводилася за двома напрямами. З одного боку, була розгорнута роз'яснювальна робота, спрямована на ознайомлення фермерів із суто технологічними аспектами господарювання в умовах ЄС: нормами та стандартами утримання тварин, правилами використання ґрунтів за енерго- й екологобезпечними технологіями. Головний постулат даної роботи зводився до утвердження розуміння ролі фермера в ЄС не лише як виробника сільськогосподарської продукції, але й як охоронця навколишнього середовища. З іншого боку, була розгорнута широка кампанія, зорієнтована на просвітництво фермерів та засвоєння ними принципів і механізмів Спільної аграрної політики ЄС, призначення та функції органів її впровадження тощо [356, с. 144].

Проекологічна землеробська політика стала підґрунтям для ефективного вирішення проблем охорони навколишнього середовища у поєднанні з землеробською діяльністю та сільськогосподарською політикою.

Після вступу до ЄС Польщі через два роки вдалося вдосконалити сільське виробництво: радикально поліпшити якість закупленого у фермерів молока; налагодити методологію виведення з ринку молока низької якості; підвищити вимоги до переробки молока, та створити на 18% число переробних заводів; підвищити якість закупівель забійної худоби. З 2007 р. в Польщі за підтримки ЄС виконувалась Програма розвитку сільських районів і секторна операційна Програма «Реструктуризація і модернізація харчового сектора» [298, с. 134]. В рамках першої програми підтримувались господарства, що працювали в економічно несприятливих районах.

Міністерство сільського господарства і розвитку села ухвалило Програму розвитку сільських районів на 2007–2013 роки (Program rozwoju obszarow wiejskich na lata 2007–2013), яка передбачала чотири основні напрями: підтримку конкурентоспроможності сільськогосподарського й лісового секторів; підтримку природного середовища та сільських районів; якість життя в сільських районах і диверсифікація сільської економіки; стратегія лідерства. Усі заходи Програми фінансувалися з Європейського сільськогосподарського фонду і з національних ресурсів. Пропорції ці були різні. Так, на підтримку конкурентоспроможності сільськогосподарського й лісового секторів та якість життя в сільських районах і диверсифікацію сільської економіки фонд виділяв 75% коштів і 25% становили видатки держбюджету. Кошти на підтримку природного середовища і сільських територій розподілялись відповідно як 80 і 20%. Фінансування ЄС польських програм склало 13230038156 євро, або майже 17% від загальної суми, які були виділені 25 країнам, учасницям даних Програм [364, с. 167].

Вступ до ЄС створив можливості використання наявних ресурсів (природних, територіальних) для розвитку органічного виробництва. Спільна аграрна політика ЄС передбачала низку засобів розвитку інтересу до такої

економічної діяльності. Дане виробництво, крім того, що мало наслідком одержання високоякісних продуктів харчування, відігравало ряд важливих завдань по сприянню підтримці родючості ґрунтів, природніх ландшафтів, підвищенню екологічної обізнаності і культури населення. В органічному (екологічному) виробництві була зацікавлена і держава. Фермери у свою чергу долучались до захисту навколишнього середовища, справи поліпшення здоров'я тварин, збільшення родючості ґрунтів природними засобами. З'являвся інтерес до даного виробництва і польського суспільства. Зростало число споживачів з екологічною обізнаністю. Розширювався спектр органічних продуктів в роздрібних мережах. Органічне сільське господарство мало історію. Біодинамічний метод землеробства починав впроваджуватися в 1930-і роки. Рух за органічне землеробства відновився в кінці 1980-х років. В 1989 р. була створена Асоціація органічних фермерів «Еколанд». В цей час у магазинах Варшави почали з'являтись у продажі перші органічні продукти. В 1993 р. засновувалася Польська асоціація органічного сільського господарства «Екогарантія». Після 2004 р. з'явились додаткові мотиви активізації органічного господарства. Стала доступною допомога ЄС для реалізації агроекологічних програм. В 2004 р. було введено маркування ЄС для органічних продуктів.

Розвиток екологічного землеробства в Польщі було започатковано громадськими організаціями: Еколенд та Польським товариством екологічного сільського господарства. Дані структури, окрім того, що вирішували організаційні питання, поширювали стандарти, проводили збут виробленої екологічної продукції [271, с. 106].

Органічне землеробство спочатку розвивалося як суспільний рух. Після 2004 р. Міністерство сільського господарства і розвитку села. Воно спрямовувалося на виробництво сільгосппродукції без використання агрохімікатів, синтетичних харчових добавок, мінеральних добрив тощо.

Розвиток такого виробничого напряму сприяло підвищенню конгруентності селянських господарств. В 2007 р. на його розвиток було

спрямовано 11 млн. злотих [156, с. 62]. Успішніше вдавалося опанувати нові виробничі технології середнім і дрібним господарствами. В Польщі вдалося вибудували певну систему органічного сільського господарства як включала саме виробництво, контроль і сертифікацію. За оцінкою експертів це дозволило уникнути радикальної перебудови сільського укладу життя, різкого збільшення безробіття на селі та руйнування природних агроландшафтів. Лише протягом 2005 р. кількість органічних господарств зросла майже удвічі і становила 7183 з площею 162 тис. га [156, с. 63]. Фінансування даного господарства відбувалося з національного бюджету і бюджету ЄС. Крім того додатково фінансувалися дослідження за тематикою, пов'язаною з екологічним сільським господарством і проведенням аналізів на наявність речовин, заборонених для використання; витрати на контроль за господарствами, що здійснювали виробництво екологічними методами; заходи на просування екологічного продовольства на ринку, участь у національних і міжнародних ярмарках товаровиробників.

В екологічному сільському господарстві Польщі зберігалися як слабкі, так і сильні сторони. До переваг належали: відносно низький рівень забрудненості навколишнього природнього середовища; незначне використання засобів хімізації, переважання сімейних господарств із малою і середньою площею землекористування, достатнє забезпечення спеціалістами, відносно дешева робоча сила, оптимальні ціни на вироблену продукцію, що робило її конкурентною на зовнішньому ринку. В даному виробничому сегменті Польщі вироблявся широкий спектр продукції, яка користувалась попитом у покупців країн ЄС. Разом з тим, дана продукція мала високу собівартість, до її якості часто виявляли претензії споживачі, вона була розрахована на короткий термін зберігання [271, с. 111].

Крок за кроком зростав економічний інтерес до екологічного виробництва, формувався ринок екологічної продукції, розширювались масштаби фінансової підтримки (дотацій). Була налагоджена система сертифікації господарства, які переходили на ековиробництво. Для цього

було ухвалено Закон «Про екологічне сільське господарство» 2009 р. та прийняті Правила екологічного виробництва. За ними впродовж двох років господарство проходили інспекційний контроль і сертифікацію, а на третій рік одержували сертифікати на ведення екологічного виробництва [271, с. 107.].

Управління екологічним агровиробництвом здійснювалось на основі нормативно-правових актів. Серед них: Постанова Ради ЄС щодо екологічного виробництва та маркування екологічного виробництва та маркування екологічних продуктів і скасування раніше діючої Постанови ЄС №2092/91 від 28 червня 2007 р.; Регламент Комісії ЄС №889/2008 від 5 вересня 2008 р. про впровадження Постанови ЄС №834/2007 стосовно екологічного виробництва та маркування екологічних продуктів; Регламент Комісії ЄС №1235/2008 від 8 грудня 2008 р. щодо заходів з імпорту екологічних продуктів із третіх країн. Відповідно державного законодавства Польщі Міністр сільського господарства і розвитку села надавав повноваження сертифікаційним органам, а Інспекція торговельної якості агропродовольчих товарів здійснювала нагляд як за сертифікуючими, так і господарствами, які пройшли акредитацію в Польському центрі акредитації.

На початку 2000-х років більшість господарств працювали без сертифікатів на право займатись екологічним виробництвом. Протягом двох років вони проходили строгий контроль і лише на третій рік отримували сертифікат. Водночас отримання даного документу не завжди було запорукою зросту попиту на дану продукцію. В Польщі робились перші спроби вивчення співвідношення суспільного попиту і пропозиції на дану продукцію. Ринок формувався повільно. Входження фермерів у даний виробничий сегмент потребував вироблення ними певної поведінки і традиції, яка бралась до уваги операторами ринку тієї чи іншої продукції. Збільшення присутності даних виробників на польському ринку відбувалося і за допомогою формування відповідної обізнаності споживачів, а також торгівців. Незважаючи на те, що було створено мережу спеціалізованих

магазинів, органічних продуктів на полицях бракувало. Даного заходу по підвищенні продажу було недостатньо. Головною перешкодою до розширення споживчого інтересу до екологічного харчування була висока ціна даної продукції, а також не сформований її бренд, слабка інформація про якість тощо [425].

Екологічні господарства Польщі виробляли продукцію високої якості, що реалізовувалась за високими цінами як на внутрішньому ринку, такі ринках ЄС. Для її виробництва потребувались додаткові матеріально-фінансові ресурси. Екологічні господарства їх одержували з національного бюджету та бюджету ЄС. Кошти держбюджету спрямовувались на проведення досліджень у веденні екологічного виробництва, координацію дорадчих послуг та надання інформаційних матеріалів, лабораторні досліди якості ґрунтів, продукції. Надавались дотації також і організаціям, які контролювали діяльність сільгоспвиробників.

Механізми регулювання ековиробництва удосконалювалися. Вони базувалися на стандартах ЄС, які лягали в основу системи виробництва, маркування та інспекції сільгосппродукції й продуктів харчування. Намітилась поміркованість у використанні хімічних речовин у сільському господарстві Польщі. За оцінками ґрунтознавців польські ґрунти доволі родючі, могли забезпечувати врожайність сільськогосподарських культур, які еквівалентні в середньому 4,3 т зерна з га [454]. Дані результати досягались без ризику забруднення ґрунтів і рослин. Люблінське воєводство займало перше місце з виробництва екологічної продукції. Тут діяло близько 700 таких господарств [333]. Проблемами екологічного виробництва була обмеженість його обсягів, збіднені можливості насінництва, недостатні обсяги добрив, які були дозволені (особливо фосфорно-калійних) [333, с. 130].

Уряд Польщі приділяв значну увагу проблемам популяризації органічного землеробства, органічного харчування. З цією метою проводились різноманітні змагання, конкурси: «На кращу органічну ферму»,

«Конкурс знань про органічне сільське господарство серед студентів сільськогосподарських вищих навчальних закладів» [436].

Протягом 2003–2011 рр. у Польщі площа сертифікованих за екологічними стандартами земель зросла з 61,2 до 605,5 тис. га, або в 9,9 рази. Дані процеси пришвидшились у 2008–2011 рр. Водночас масштаби площ задіяних під екологічне виробництво на фоні інших країн ЄС залишались невеликими. В 2011 р. у загальній структурі сільгоспугідь лише 3,2% земель підпорядковувались екологічному землеробству. Відповідно в Австрії цей показник досягав – 13,4, Італії – 9,1, Чехії – 8,9% [271, с. 106].

На 2010 р. Міністерство сільського господарства і розвитку села сформувало список, що складався з 282 підприємств, яким був наданий статус органічних процесорів [173, с. 46]. В 2011 р. у Польщі під органічними культурами було зайнято 4% сільгоспугідь. Органічні культури вирощували 24 тис. фермерів, а переробляли 270 підприємств харчової промисловості. Вартість продукції становила 100 млн. євро. Кожний виробник даної продукції знаходився під контролем системи сертифікації за стандартом PN–EN45011 [320, с. 67].

В 2011 р. 609412 га (3,9%) угідь оброблялось органічними методами. Порівняно з 2000 р. ця площа збільшилась близько, ніж в 20 разів. Таким чином, це демонструвало про швидкі темпи росту площ. Близько 60% площ мали статус органічних. Працювало в даному виробництві 23430 виробників і 260 переробних підприємств [436]. У 2012 р. в Польщі функціонувало 23449 екологічних господарств, що становило 1,0% загальної кількості агроформувань. Середній розмір землекористування їх складав 25 га. Розвиток екологічних господарств мав регіональні особливості. Більш успішно дане виробництво розвивалось у регіонах з благоприємними природними умовами, а також наявними традиціями. Найбільше їх було у центральних і південно-східних провінціях (Малопольське, Підкарпатське і Свентокшинське воєводства) [271, с. 108].

В 2013 р. Польща експортувала органічних продуктів на суму 30 млн. євро [436]. Польські переробні підприємства виробляли органічні продукти для закордонних брендів на основі договорів субпідряду. Експортні можливості перероблених органічних харчових продуктів під польським брендом залишався незначним.

Польські виробники екологічних продуктів в ЄС спеціалізувались на виробництві і переробці сировини рослинного походження. Близько 1/3 польських виробників займались виробництвом екологічних фруктів і овочів. Серед молочних компаній таких було 11%. Менший сегмент припадав на переробку м'яса і виробництва м'ясопродуктів, кондитерських виробів [173, с. 49]. Така виробнича структура з одного боку вирізнялась деякими споживчими перевагами, а з іншого – була обмеженою у можливостях наближення до споживачів свіжих продуктів тваринницького походження. Серед виробників екологічних продуктів переважали компанії, що працювали у формі товариства з обмеженою відповідальністю (30%). Відповідно на другій позиції були підприємці (25%), третій – селянські господарства (15%), далі ішли – організації виробників (10%), кооперативи (10%) [173, с. 47]. В 2014 р. у Польщі під контролем державних органів перебувало 26251 виробників органічної продукції. Протягом 2003–2013 рр. їх збільшилось більш в 11 разів. Польща посіла третє місце в ЄС за кількістю даних ферм. Середній розмір ферм істотно не змінювався. Протягом 2003–2013 рр. землекористування зросло від 20,71 до 25,91 га. Площа збільшилась з 61 тис. до 670 тис. Найбільші площі використовувались в Померанії (143648 га), Вармії і Мазур (140845 га), Підляшші (63599 га) [446].

Розвиток т.з. органічних ферм позначався на динаміці змін у ряді переробних підприємств, торгівельній справі. В 2014 р. число екологічних господарств було в 11 раз більше, ніж в 2003 р. і становило 24829 тис. [467, с. 62]. Така кількість господарств вважалося однією із сильних сторін, так як виробники володіли знаннями у сфері принципів екологічного господарювання і вимог, що висувались до даного сектору. Екологічні

переробні підприємства Польщі переробляли не лише вітчизняну сировину, але і сировину із-за кордону. Екологічне сільське господарство мало історичну обумовленість. Спостерігалось постійне зростання екологічної свідомості фермерів.

Сільське господарство Польщі, крім своєї основної функції, перетворювалася у важливого суб'єкта виробника відновлювальних джерел енергії. Ефективним способом використання біомаси сільськогосподарського походження була металева їх ферментація на сільськогосподарських біогазових станціях. В 2014 р. в реєстрі Агентства аграрного ринку перебувало 58 таких станцій. Ними в рік вироблялось 269 млн. $м^3$ сільськогосподарського біогазу. В 2014 р. з нього було вироблено 354,92 кВт. год. електроенергії [467, с. 56].

Після вступу національною стратегії Польщі було підвищення конкурентоспроможності польської харчової продукції. Для цього була створення струнка і ефективна система контролю за якістю, як виражалась формулою «система контролюючих органів, що діють скоординовано». В 2010 р. було завершено формування інституційних органів, що відповідали за систему безпечності харчової продукції. До неї входило Міністерство сільського господарства та розвитку села, яке через Департамент із питань безпечності харчової продукції та ветеринарії здійснювало контролюючі функції. Департамент мав підпорядковану низку центральних компетентних органів влади. Серед них – Головне управління ветеринарії, яке займалося питаннями здоров'я та благополуччя тварин, гігієни харчової продукції тваринного походження, кормів для тварин, продуктів переробки. Управління об'єднувало 10 митних інспекцій, 16 регіональних і 304 районних інспекцій. Мережа офіційних лабораторій підтримувала систему, у якій працювало 2107 інспекторів, 5200 практикуючих ветеринарів. Головне управління Державної інспекції із захисту рослин та носіння відповідало за контроль за здоров'ям рослин та використання пестицидів. Головне управління якості сільськогосподарської та харчової продукції –

контролювало якість продукції і маркування продуктів із ГМО. Центральний реєстр операторів харчового ринку і сільськогосподарських холдингів вело Агентство з реструктуризації та модернізації сільського господарства. Контролюючі органи відповідали за реєстрацію операторів харчового ринку. Водночас налагодження належних санітарних умов на харчопереробних підприємствах відбувалося повільно. В 2008 р. близько 1/4 молокозаводів і 1/3 птахофабрик працювали за незадовільних умов виробництва. В 2000-і роки застосовувались нові підходи до аналізів ризиків, що з'являються на харчовому ринку [428].

Після вступу до ЄС польське сільське господарство мало дотримуватися низки правил і стандартів. Відбулися кардинальні зміни в політиці захисту прав споживачів. Споживачі одержали додаткові можливості для того, щоб підвищити рівень захисту своїх прав. Польща стала членом системи широкого оповіщення про небезпечні продукти для країн ЄС – PAREX. Вона створювалась з метою забезпечення високого рівня охорони здоров'я і захисту прав споживачів на території ринку ЄС. Завдання системи – забезпечити швидкий обмін інформацією між державами і Європейською комісією про небезпечну продукцію та виділення даній країні коштів для включення чи обмеження її виведення на ринок, а також можливого використання.

В 2000-і роки в Польщі було реалізовано кілька науково-впроваджуючих програм, направлених на поліпшення якості вироблюваної продукції. В 2011 р. під егідою Міністерства сільського господарства і розвитку села розпочалася реалізація програми «Удосконалення національних джерел рослинного білка, їх виробництво, системи обігу і використання в кормах», метою якої було удосконалення національних джерел рослинного білка. Виконавцем програми виступали наукові установи Польщі. Серед пріоритетів програми: нарощення стабільності і якості врожаю високобілкових зернобобових культур; нові тренди в агротехніці зернобобових рослин і способи збільшення окупності вирощення;

національні джерела рослинного білка в харчуванні тварин з однокамерним шлунком; економічна обумовленість розвитку виробництва, інфраструктури ринку і системи обігу, а також окупності використання зернобобових рослин в кормових цілях; виробництво високої якості кормів і постійних пасовищ. Через рік виконання програми були досягнуті цікаві результати у сфері збільшення і стабілізації урожаїв, якості зерна, верифікації систем обробітку гороху, люпину, кінського бобу [467, с. 39–40].

В Польщі діяла ефективна система популяризації якісних продуктів харчування. Міністерство сільського господарства і розвитку села сприяло присвоєнню виробника торговим знаком «Ознайомся з хорошим продуктом». Продукт, який мав даний знак, одержував додаткові шанси на популяризацію продуктів і фірм в країні, за кордоном, зміцнюючи престиж виробників і репутацію продуктів.

Після приєднання Польщі до ЄС Міністерство сільського господарства і розвитку села почало вести Список традиційних продуктів, до якого вносились продукти, що мали якість і виключні ознаки і особливості, що виникали з використання традиційних методів виробництва, являли собою елемент культурної спадщини регіонів, з якого походили, а також являлись елементом самоідентифікації місцевого співтовариства. На 2014 р. до Списку було включено 1454 продукти. Дана система захисту якості, явилась значною перевагою для польських аграріїв. У 2014 р. Європейською комісією було зареєстровано 37 найменувань польських продуктів. Серед продуктів зареєстрованих як «Захисне визначення походження»: бринза подхалянська, осципек, редиколка, вишня надвіслянська, підкарпатський мед, заторський карп, квасоля Пенкни Ясь, вжавська квасоля, мед з Сейненьщіни. До продуктів зареєстровані як «Захищене географічне позначення» відносились: вересковий мед із Боров-Нижнєсілезських, святомартінскій рогалик, великопольський жарений сир, калішські андрути, кашубська клубника, корчинська квасоля, курпьовскій мед, лішецька ковбаса, сехльонська сушка, краківський бублик, лонцкі яблука, шідловська слива, хліб прондніцкі,

сілезський калач, корічінський домашній сир, підгалянська ягнятина, люблінський цибулевий пиріг. «Гарантійну традиційну особливість» надавались продуктам одержаних з використанням традиційних способів виробництва, переробки і складу. Традиційними вважалися продукти, що мали не менш ніж 30-річну історію виробництва. До таких відносились: старопольський питтєвий мед, рижікове масло, перкачевнік, можжевелова ковбаса, мисливська ковбаса, кабаноси [467, с. 61].

Можливість стабільного функціонування польської сільської економіки в умовах жорсткої конкуренції в межах ЄС була спричинена належною конкурентоздатністю польських товарів і послуг. Цей рівень конкурентоспроможності став можливим за умови використання передових технологій. Протягом 2004–2014 років відбувався ріст обсягів валової сільськогосподарської продукції. В 2014 р. вона обраховувалася у 106 млрд. злотих, в тому числі – 54,5 млрд (рослинницька); 51,5 млрд. злотих (тваринницька). Обсяги рослинницької продукції порівняно з 2013 р. зросли на 4,9%, а тваринницької – на 7,3%. Ріст тваринницької продукції був пов’язаний передусім з підвищенням виробництва забійної худоби (12,3%), домашньої птиці (12,5%), свиней (12,2%), а також збільшенням виробництва молока (2,1%) і курячих яєць (2,1%) [467, с. 23]. Наявне коливання в динаміці продукції в різні роки, було викликано, в основному змінами погодних умов, які впливали на врожайність і збір, а після на пропозицію і рівень цін. В 2014 р. пропозиція сільського господарства Польщі формувалась в умовах декон’юнктури і спаду цін на світових продовольчих ринках.

В той же час приєднання Польщі до ЄС привело до виникнення ряду обмежень, які мали шкідливі наслідки для польських аграріїв. Далеко не всю аграрну продукцію польські селяни могли тепер вільно продавати на європейському ринку включаючи і польський ринок, через запровадження квот на виробництво деяких видів продукції. Усього польські аграрії заплатили 64 млн. євро штрафу. Ще з більшими проблемами зіткнулися виробники цукрового буряку. Відповідно до реформування цукрової галузі

ЄС, майже 80 тис. польських фермерів були змушені припинити вирощувати буряки. Тим не менш, перебування Польщі у спільному аграрному ринку ЄС сприяло зростанню обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. У 2008 р. збільшення обсягів становила 8,3% у порівнянні з 2005 р. та 24,6% у зіставлені з 2000 р. [65, с. 198].

В 2000-і роки помітно протікали зміни в рівні споживання продовольства. Разом з ростом доходів населення, доля витрат на продовольство в загальних витратах зменшувалась. В 2013 р. вона склала 24,4% і була меншою на 2,5% ніж в 2004 р. [195, с. 27–28]. Відбувалося вигідне зростання споживання молока і продукції його переробки, рослинних жирів і м’яса домашньої птиці. Зменшувалося споживання овочів і фруктів, не дивлячись на значне поліпшення ринкової пропозиції і їх доступності, цукру. По поліпшенню якості харчування свідчив також і про падіння споживання хлібобулочних виробів продукції переробки зерна, картоплі.

Доходи в сільському господарстві залежали від обсягів виробництва, зміни цін, витрат в процесі виробництва. За даним Міністерства сільського господарства і розвитку села, протягом 2004–2011 рр. доход не зріс на 95,2%. Але протягом цього періоду він коливався. В 2012 р. доход зменшився на 5.8% до рівня 36,7 млрд. злотих, а в наступному році зріс на 11,4% до 40,9 млрд. злотих. Змінювались фактори, які впливати на підвищення доходів сільськогосподарських підприємців. В 2004–2009 рр. вирішальна роль тут належала підвищенню розмірів субвенцій. Їх участь в доходах досягла 60% [195, с. 26–27]. В послідуючі роки роль субвенцій знизилась. В 2014 р. ця участь піддавалась збільшенню. Успіх польської економіки полягав і у тому, що вона росла швидше решти трансформуючих економік. Польща справилась з викликами великих трансформацій краще інших країн.

Сільське господарство Польщі фінансувалось з кількох джерел. В 2004 р. витрати з національного бюджету на сільське господарство і розвиток сільських територій становила 4,6 млрд. злотих, в тому числі на сільське господарство спрямовувалося – 608 млн., розвиток села – 2,4 млрд. злотих, на

розбудову ринків – 874 млн. З бюджетів воєводств виділялось – 683 млн. злотих. З бюджету ЄС виділялось близько 2,1 млрд. злотих. Вона акумулювалась у вигляді дотацій програми SAPARD передвступної допомоги) та прямих виплат на угіддя і дотацій в рамках Плану розвитку сільських територій. Разом видатки складали – 6,7 млрд. злотих або близько 2,2 млрд. доларів США [409]. Управління субсидіями в сільське господарство здійснювалося Європейським фондом гарантії і орієнтації в сільському господарстві. В Польщі було створено відповідні платіжні агентства – Агентство реконструкції і модернізації сільського господарства і Агентство сільськогосподарського ринку. На перше покладалося завдання субсидування господарств з розрахунку на 1 га сільгоспугідь, а також спеціальних виробничо-соціальних програм. Друге агентство займалося ринковими інтервенціями, експортними субсидіями, ліцензуванням експорту і імпорту, управління квотами, видачею гарантій і позик. Воно мало трирівневу структуру: центральне відділення, 16 воєводських відділень, 315 відділень у повітах [296, с. 7].

Після 2004 р. змінились засади функціонування польського сільського господарства. Система інтервенцій на сільськогосподарських ринках була замінена практиками, що використовувались в ЄС. Система дотацій також адаптувалась. Було збережено низку діючих інструментів, у першу чергу – кредити за зниженою відсотковою ставкою для придбання сільськогосподарських ресурсів та прямих інвестицій [438].

За роки членства в ЄС польські фермери значно покращили своє фінансове становище. Оскільки багато з них уже не потребували кредитів на поповнення оборотних коштів, місцеві банки все частіше видавали невеликі позики. Значну частину отриманих продуктів фермери інвестували у придбання земельних ділянок. Поточна вартість 1 га землі коливалась у межах 20–25 тис. злотих (5–6 тис. євро). Рентабельність польського сільського господарства досягла близько 40–50%. Кожен гектар у середньому забезпечував прибуток у 750–1000 євро. При цьому субсидії ЄС з розрахунку

на 1 га складали близько 250 євро [417]. Вважалося, що результатами сезону, фермер з урахуванням дотацій мав заробляти не менше 10 тис. євро, що гарантувало належний рівень життя. У польських фермерів складалися конструктивні стосунки з банками. Неповернення кредитів головним чином пов'язувалося з втратою фермером працездатності в результаті нещасних випадків. Предметом застави найчастіше виступала земля. Польські фермери мали кілька обов'язкових видів страхування, зокрема врожаю, ферм, техніки, транспорту, житлових будинків. Банки тісно співпрацювали з страховими компаніями. За кредитами на інвестиційні цілі, що надавалися до 10 років, держава компенсувала половину відсоткової ставки. В разі пільгового кредитування фермер сплачував лише 3%, а решту суми відсоткової ставки банку повертала держава. Більшість польських фермерів виникали ведення бухгалтерського обліку, складання балансів, звітів про прибутки та збитки, статистичних звітів. Законодавство ЄС наполягало на обов'язковості складання даних документів. Водночас фермери навіть ті з них, що мали, наприклад, 7 га землі, і прибуток у 1000 євро з га, не могли найняти бухгалтера. Крім того, більшість фермерів не мали відповідної підготовки. Дехто з них вів так звану «спрощену бухгалтерію» за власною ініціативою, переважно для того, щоб прозвітувати перед власниками про результати діяльності.

Державна допомога спрямовувалася на модернізацію виробництва, яка мала на меті покращення використання факторів виробництва продукції, зокрема впровадження нових технологій, поліпшення якості продукції, розширення видів сільгоспдіяльності. Передбачалися матеріальні і нематеріальні інвестиції. Перші передбачали вкладене у будівництво і ремонт, закупівлю техніки і устаткування, відтворення садів. Нематеріальні включали в себе придбання патентів і ліцензій. Максимальна сума допомоги, що була надана в рамках Програми розвитку сільських районів на 2007–2013 роки відповідно напрямку «Інвестиції в сільськогосподарські угіддя», на одного фермера становила від 300 до 20 тис. злотих. Створення груп

виробників мало виняткове значення з огляду на необхідність підвищення конкурентоспроможності виробництва. Розробленість господарств та індивідуалізм виробників обмежували можливості проведення ефективних дій на ринку. Для створення груп виробників виділялась одноразова допомога як із державного бюджету, так і з коштів, що виділялися ЄС [364, с. 171–172].

У Польщі фінансова допомога держави надавалась фізичним особам, які вперше бралися за організацію фермерського господарства, не займалися раніше сільським господарством і не були власниками сільгоспугідь з площею не менше 1 га, не одержувала прямих платежів та пільгових кредитів, не були застрахована відповідно до Положення про соціальне страхування для фермерів. Державну допомогу молодий фермер міг одержати, якщо він був повнолітнім і вік його не перевищував 40 років, мав відповідну професійну кваліфікацію, мав бізнес-план і зобов’язувався 70% допомоги використати на його реалізацію; зобов’язувався займатися даним видом діяльності не менше п’яти років, мав дотримуватися стандартів гігієни, охорони навколишнього середовища тощо. Одноразова грошова виплата для підтримки молодих фермерів становила 50 тис. злотих. В 2010 р. загальна сума коштів закладена в програму склала 420 млн. євро, і була розрахована на підтримку 30252 фермерів [364, с. 169]. Польські селяни одержали користь від інтеграції уже впродовж перших місяців після офіційного вступу. Програми SAPARD дозволили Польщі використати кошти, які виділялись ЄС. Крім того, розширення зони вільної торгівлі та розширення попиту спричинило зростання цін на закупівлю сільськогосподарських продуктів, зокрема, на м’ясо, цукор та молоко. Цей факт, хоча й невигідний для споживачів помітно поліпшив кон’юнктуру сільського господарства.

Після вступу відбулися зміни в економічних умовах сільськогосподарського виробництва. Змінювалися ціни на основні продукти сільського господарства. Ціни на продукти тваринного походження зростали,

натомість на рослинні, почали спадати. В червні 2004 р. зрівнялись ціни на свиней на убій. Вони почали відповідати цінам євроринку. Умови інтеграції виявились продуктивними для розвитку середніх за потенціалом господарств, які використовували слабкі ґрунти і займалися сільськогосподарським виробництвом з багатьма напрямками і з низькою інтенсивністю. Протягом 2003–2005 рр., як правило, завдяки інтеграції, таке пересічне господарство завдяки територіальним доплатам мало ріст вартості виробництва на 18%, збитки зменшились з 1,8 тис. злотих до 1 тисячі, одержувало доход в 1,3 тис. злотих [160, с. 47, 56]. Дана підтримка викликала лише певне поліпшення економічного стану господарства, хоча не вела до істотних змін у соціально-економічному становищі селянської родини.

Вигравали від інтеграції і успішні виробництва. Господарство (115 га сільгоспугідь) належало до пересічних господарств, які часто траплялися у Польщі. У них були відносно добрі ґрунти, вони мали інтенсивні показники виробництва сільгосппродукції. Головним напрямком виробництва залишалось виробництво молока, і цукрових буряків. Після вступу такі господарства, унаслідок зростання цін на сільськогосподарські продукти, нарощували як правило вартість виробництва зросла на 25%, а сільськогосподарський дохід на 55,8% [160, с. 62]. Водночас даним господарствам часто не вистачало коштів на акумуляцію з доходів. Але воно не втрачало можливостей розвитку.

Закордонна торгівля сільськогосподарською продукцією налагоджувалася часто болісно. В перші роки після вступу, стримувалося просування продукції на ринки. Значна частина споживачів у країнах ЄС – 15 з недовірою ставились до польських продовольчих товарів. Лише з кінця 2005 р. намітилося повільне зростання польського сільськогосподарського – споживчого експорту. Поступово покращувалося кон’юнктура, зростав експорт і попит.

Для польських селян дата 18 грудня 2004 р. стала пам’ятною, через те що вони почали одержувати відповідні платежі на свої рахунки. З початку

2005 р. селяни почали одержувати надходження від Плану розвитку сільських територій, а також Секторової операційної програми «Реструктуризація і модернізація продовольчого сектора» та Програми «Розвиток сільських територій». Заявки на доплати подало 1399766 сільгоспвиробників [160, с. 67]. Фінансування відбувалося не лише на саме сільське господарство, а і на сільські угіддя. Для цього створювались структурні фонди. Зміни економічних умов сільськогосподарського виробництва; торкались способів фінансування та матеріальної підтримки, принципів інтервенції та заготівель засобів на підтримку модернізації господарств. Ліквідовувалися бар'єри на закордонну торгівлю сільськогосподарськими товарами з країнами ЄС.

Порівняно з іншими країнами Європи Польща отримувала від ЄС незначну кількість дотацій. В 2010 р. Польща отримувала 2 млрд. євро тоді як Франція – 10 млрд., а Іспанія – 7 млрд [437]. В 2007 р. бюджети фінансування у розрахунку на один гектар сільгоспугідь польські товаровиробники номінально отримували 364,8 злотих (95,2 євро). Водночас сума підтримки сільського господарства була більшою і досягала 221 євро. Обсяги доплат проводились у такий спосіб, коли їх зростання не залежало від обсягів виробництва сільгосппродукції. При вступі Польщі в ЄС узгоджувався рівень виробничих квот на загальний обсяг валового збору зерна, виробництво і продаж молока, цукру та інших продуктів. Для тваринників діяли премії на певну кількість великої рогатої худоби, вівцематок [253, с. 119]. На кінець 2004 р. зовнішня заборгованість Польщі склала 94 млрд. євро причому на борг власне держави приходилося близько 43% суми, на підприємств – 44,6%, банки – 16,6% і заборгованість Центрального банку – 1,5% [472].

В Польщі всі господарства мали реальну можливість залучати бюджетні асигнування при дотриманні вимог відповідальної програми, кваліфікованого оформлення заявки на участь у ній та своєчасного звіту про їх використання. Тут причиною відмови щодо участі сімейного господарства

в тій чи іншій програмі не могло бути відсутність коштів у держбюджеті. Саме так держава створювала більш-менш однакові умови для економічної конкуренції товаровиробників. Реалізовувалось безліч програм, які були направлені на підтримку конкурентних переваг на внутрішньому і зовнішньому ринках. Серед них: розвиток органічного сільського господарства; доплата при закупівлі палива сільгоспвиробниками; збереження основної меліоративної техніки; розвиток допоміжних ферм; розвиток рибальства; створення оперативних програм; реалізація Спільної аграрної політики ЄС. В 2007 р. під останню програму виділялося 4,5 млрд. злотих. Фінансування програм адаптації сільського господарства до стандартів ЄС відбувалося солідарно, але за різного співвідношення: з бюджету у Польщі – 30%, ЄС – 70% [156, с. 62]. Фінансувались і оперативні програми: розвиток рільничих господарств; допомога фермерам віком до 40 років; поліпшення внутрішньої інфраструктури господарств; професійна підготовка фермерів та підвищення їх кваліфікації; первинна переробка сільськогосподарської сировини та маркетинг продукції; концентрація земель на територіях із значною роздрібненістю земельних ділянок селянських господарств. Заходи щодо концентрації сільгоспугідь до технологічно конкурентних розмірів були актуальними, оскільки з 1872 тис. сімейних господарств 26,1% мали у власності від 1 до 2 га, 53,9% від 2 до 10 га, 19% – від 10 до 50 га і лише 1% – близько 50 га. Кошти спрямовувалися на інфраструктуру загального користування селянськими господарствами: автомобільних доріг, електромереж, водної меліорації, відновлення і ремонт каналів; протипожежного захисту сільських територій. Близько 20% даних витрат покладалося і на фермерів [156, с. 62].

Фінансова підтримка сільського господарства Польщі відбувалася з кількох джерел. Частина (основна) виділялася з бюджету ЄС. Додатковим джерелом були державні видатки. Протягом 2003–2005 рр. втричі зросли обсяги фінансування сільського господарства, розвитку села й аграрних ринків, у тому числі з національного бюджету на 59%, а з бюджету ЄС – в 11

разів [194, с. 59]. Одним з напрямів підтримки конкурентоспроможності господарства виступали пенсійні пільги. В 2007 р. з 780 тис. індивідуальних господарств з площею більше 1 га, 260 тис. (33%) очолювали керівники віком від 50 до 59 років [364, с. 170]. Достроково виходити на пенсію мали ті фермери, вік яких наближався до пенсійного, і вирішили передати своє господарство іншому фермеру або наступнику.

Банківське середовище Польщі виявило конкурентність. З 80 банків, що працювали в 2015 р. лише три спеціалізувалися на кредитуванні сільського господарства. Хоча багато з них кредитували галузь на BGZ – банк припадало 20% кредитів для аграрної галузі. Банки працювали якісно і прозоро. Предметом застави виступала земля. Кредитний процес передбачав зазвичай збір історичних даних про фермера. Оскільки вони не вели бухобліку, то банки зазвичай аналізували документи, що підтверджували обсяги продажу сільгосппродукції, позичальником. Враховувалась дебіторська і кредиторська заборгованість. Польські банкіри також довіряли й фермерському слову. При оцінці господарства банк пропонував можливі фінансові потоки, здійснював візит до господарства. У стосунках банк – позичальник зберігалася гостинність та ділова репутація. Зазвичай, банк обов’язково відвідував свого клієнта та складав звіт. Часто аби зберегти ділову репутацію польський фермер міг попросити консультанта приїхати до нього не на службовому автомобілі, а приватному. Це робилось з тим, аби сусіди не подумали, що у нього з’явились фінансові проблеми [433]. Банки, що спеціалізувались на кредитуванні сільського господарства одночасно допомагали фермерам у здійсненні обов’язкових видів страхування, зокрема врожаю, ферм, техніки, житлового будинку, транспорту. Банки тісно співпрацювали з страховими компаніями. Так банк «BGZ-банк» за договором з німецькою страховою компанією «Конкордія» здійснював страхування. Держава допомагала компенсувати відсоткову ставку банківських кредитів. Половина ставки нею компенсувались у тих кредитах, які надавались на термін до десяти років і спрямовувались передусім на розвиток. Внаслідок

наявності великої кількості дрібних товаровиробників, ускладнювався процес кредитування. Водночас, банкам було вигідно кредитувати з огляду на наявність твердої гарантії застави, якою вступала земля, що перебувала у приватній власності.

Такий напрям державної підтримки конкурентоспроможності сільськогосподарського і лісового секторів стосувався залучення суб'єктів господарювання у висококонкурентне середовище. Передбачалося організація професійного навчання зайнятих у сільському і лісовому господарстві; підготовки молодих фермерів; налагодження консультативних послуг для фермерів та власників лісів; проведення модернізації сільськогосподарських володінь, удосконалення інфраструктури пов'язаної з цим господарством. Реалізовувалося близько 500 проектів, направлених на підтримку різних форм навчання. У державних і приватних освітніх установах та організаціях використовувалися універсальні форми навчання. Тематика навчання включала: вивчення мінімальних вимог на відповідальність особи до проведення сільськогосподарської діяльності; економіка і управління; популяризація нових видів сільськогосподарської діяльності; організація належних умов утримання тварин; охорона навколишнього природного середовища [364, с. 168].

За період 2004–2014 рр. Польща отримала від ЄС чистої допомоги в 336 млрд. євро, що майже дорівнювало ВВП країни в 2013 р. Як зазначала газета «Puls Biznesy» за ці кошти Польща щодня могла будувати 10 шкіл або 10 км автомагістралей [398]. Внаслідок прискорення процесів реструктуризації і модернізації, зросло число перспективних господарств, число яких досягало 500 тис. [180, с. 63]. В 2004 р. у Польщі 10% господарств були високотоварними і успішно конкурували з товаровиробниками країн Європи, 62% – це дрібні господарства з низькою товарністю і 28% – вирощували продукцію для задоволення власних потреб [296, с. 6].

Після вступу активізувались процеси пов’язані зі створенням спільних підприємств. Іноді було так, що використовуючи дешеві польські ресурси для виробництва сільськогосподарської продукції (особливо м’яса птиці), іноземні інвестори будували фабрики з вирощування бройлерів, не розвиваючи при цьому місцеву сировину, кормову базу, а завозячи готову продукцію із своїх країн. Дане виробництво часто потрапляло у зони ризиків.

В 2000-і роки набували досвіду діяльності виробничо-маркетингові кооперативи. Їх було небагато. Один з них працював в Хенрікові. Кооператив налічував 16 працівників. Товарообіг його досягав 20 тис. тон в рік. Кооператив займався лише маркетингом, збутом продукції: укладав договори з роздрібною торгівлею, упаковував, здійснював експорт. Продукція поставлялась в основному під торговими брендами тих виробників, з якими співпрацював кооператив. Збутова націнка кооперативу складала 15–20% [434].

Після вступу посилився вплив зовнішньополітичних факторів на розвиток сільськогосподарських кооперативів.

В Польщі склалась в цілому ефективна система взаємозв’язків виробників і переробників сільгосппродукції. Практично всі фермери працювали під замовлення. З переробниками вони укладали контракти, як правило, короткотермінові. В 2000-і роки досить тісними стали зв’язки між виробниками і переробниками птиці. Через те, що продукція користувалася підвищенням попитом завжди зберігалися гарантії її збуту. До даних взаємозв’язків підключалися банки. Вони укладали договори з переробниками, відповідно до якого зобов’язувалися кредитувати господарства, які поставляли птицю на переробку. Погашення кредитів, здійснював переробник за рахунок коштів, які належали виплатити постачальнику. Така схема була вигідна всім учасникам: банк одержував можливість збільшувати кредитні можливості, переробнику гарантувались поставки сировини, а фермери мали спрощені умови отримання кредитів.

Деякі фермерські господарства успішно займались маркетингом та самостійно виходили на ринок. Фермерське господарство Елеонора Бедлно 25 мало у власності 130 га угідь. З них на площі 80 га вирощувалась овочева продукція. В господарстві було змонтовано три сховища для зберігання пекінської капусти. Камери будувалися за рахунок кредиту [434].

Таким чином пристосування фермерських господарств до вимог ЄС було складним і трудомістким процесом. Тому для них важливо було одержати консультативні послуги. Використання послуг дорадницьких служб мало добровільний характер. Поляризація у доходах фермерів сприяла укрупненню господарств, середній розмір сільськогосподарського наділу збільшився протягом 2000 – 2008 рр. з 7,2 до 7,8 га [65, с. 199].

Після 2004 р. намітилась тенденція до зростання числа працюючих у сільському господарстві. Це зумовлювалось експансією польської продукції на ринок ЄС, а також бажанням окремих селян скористатись прямим доплатами. Відбулося покращення клімату навколо праці на селі. Цьому сприяла обставина зростання прибутків господарств, зумовлене саме доплатами. Крім того, певний вплив мала і програма виплат структурних пенсій із джерел ЄС для 50 тис. селян у розмірі 1,2 тис. злотих, тобто 210% мінімальної пенсії [160, с. 85].

Ринок робочої сили Польщі розвивався екстенсивно. Його частка у ВВП залишалась незначною. Чисельність зайнятих на селі була високою. Якщо в середньому по ЄС – 4,9% працездатного населення були зайняті (2005 р.) у сільському господарстві, то у Польщі він досягав 17,4% [248, с. 142].

Зміни в сільському господарстві Польщі, які впливали з завдань САП, передбачали раціоналізацію переміщення сільськогосподарських працівників. Аби тимчасово уповільнити відплив працівників із галузі використовувався механізм субсидій. Водночас практика підтверджувала, що розподіл робочої сили не дуже піддавався впливам у результаті зміни політики, яка передбачала зменшення підтримки. Фермери намагались

поправити частку своїх фінансових витрат із прямої підтримки, і таким чином не полишали сільське господарство. Сільськогосподарські працівники Польщі вступали донорами робочої сили країн Європи. Даний рух був урегульований двосторонніми угодами. За двосторонніми угодами між Польщею та Німеччиною майже чверть мільйона сезонних робітників приїздили до Німеччини, в основному у сільське господарство [248, с. 144]. Робота, на яку мігранти з Польщі йшли, зазвичай, потребували нижчої кваліфікації, ніж та з якої вони ішли. Їм доводилось часто конкурувати з іншими робітниками з вищим рівнем кваліфікації за низькокваліфіковану, низькооплачувану роботу.

На 2010 р. в рамках поліпшення професійного навчання зайнятих у сільському та лісовому господарстві Польщі, реалізовувалося близько 500 проектів. Держава відшкодувала всі (100%) витрат на навчання. При цьому, одноразова грошова виплата для підтримки молодих фермерів у Польщі становила 50 тис. злотих [238, с. 5]. Завдяки цим проектам зростання ефективності господарювання в аграрному виробництві супроводжувалося якісним підвищенням техніко-економічних параметрів виробництва, що проявлялося у зростанні обсягів виробництва, продуктивності галузей.

В 2014 р. після економічного уповільнення в 2012–2013 рр. намітилися тенденції до росту темпів сільськогосподарського виробництва. Ріст забезпечувався головним чином розширенням внутрішнього попиту. Це дозволило пришвидшити інвестування підприємств. Утриманню тенденцій зростання сприяло і пожвавлення експорту.

Після 2005 р. стабільною залишалась забезпеченість сільського господарства засобами виробництва. Водночас, мало місце коливання у споживанні азотних і калієвих міндобрив. В 2013–2014 господарському році було спожито 1935,3 тис. т. добрив у перерахунку на чистий компонент, що було нижче на 0,4% порівняно з попереднім сезоном. В середньому по крані під урожай 2014 р. було внесено 132,9 кг на 1 га. Міндобрива використовували 1036 тис. (73%) господарств, які вели аграрну діяльність.

Споживання міндобрив мало регіональну особливість. Більше їх використовували господарства Південно-Західного регіону. В сезоні 2013–2014 рр. зросло споживання вапнякових добрив. Ними скористалося лише 133 тис. (9%) господарств. Даний низький рівень споживання сприяв погіршенню якості ґрунтів (їх окисленню). Лише 665 тис. використовували натуральні добрива. В сільському господарстві використано 38,8 млн. тон гною [195, с. 20–21].

В 2013 р. 2/3 (956 тис.) фермерських господарств Польщі мали трактор [416]. Дані обставини полегшували сільськогосподарську діяльність. На трактор припадало 9,4 га. Для порівняння, в Україні один трактор обробляв 21,15 га. Потреби сільського господарства Польщі задовольнялись 1439,7 тис. тракторами. Зміни в розмірах фермерських господарств впливали на обсяги технічного забезпечення. Більшість фермерських господарств мали трактори з потужністю до 60 кВт. У 2013 р. вони становили 83,2% від загальної кількості тракторів [416]. На забезпечення господарств сільгоспмашинами та інвентарем впливали, насамперед, зміни, що відбувались в структурі виробництва фермерських господарств, технічний прогрес та економічний стан. З 2004 р. процес технічної модернізації відбувався в тому числі за підтримки програм ЄС. В 2013 р. лише 2,5% (35 тис.) фермерських господарств не мали сільгоспмашин та пристроїв [416].

З моменту вступу Польщі до ЄС змінилась структура землекористування. Скорочувалися площі, які залишалися під паром, що було пов’язано з використанням доплат та ростом цін на сільськогосподарську землю. Відбувалися зміни у обсягах сільгоспугідь. Протягом 1946–2010 рр. у Польщі майже на 20% (4 млн. га) зменшились дані ресурси [454]. Більшість з них була виведена з обігу, як непридатна до виробництва. Попри те, що Польща створила і ефективну систему юридичного захисту земель сільськогосподарського призначення, втрати мали місце. Часто сільгоспземлі необґрунтовано переводились до розряду

несільськогосподарських. Органами влади оприлюднювались поодинокі звинувачення у зловживанні окремих осіб, організацій. На 2012 р. іноземці придбали в Польщі майже 5 тис. га та отримали близько 300 дозволів, найбільше з яких німці, голландці і українці [490].

Спостерігалося зростання цін на землю. Лише протягом 2004–2006 рр. вони зросли в середньому на 40%. Якщо в 2004 р. ціна землі в середньому по країні складала 6395 злотих, то в 2006 р. вже 8953 злотих [356, с. 146]. Ріст цін на середні та слабкі землі був зумовлений також структурними перетвореннями у землекористуванні. В рамках природоохоронних заходів ЄС було введено такий вид субсидування, як доплата на ліси. За цими субсидіями фермерам сплачувалося 400 євро для придбання саджанців дерев та їх насадження [356, с. 146].

З 1 травня 2016 р. умови придбання сільськогосподарських земель для громадян Польщі та іноземців будуть урівнені.

Змінювалась ціна на землю, в тому числі і на малопридатну для сільськогосподарського виробництва та купувалася для інших цілей. Протягом 2004–2013 рр. земля сільськогосподарського призначення подорожчала в чотири рази. Найбільше подорожчали найменш родючі землі (+352%), а ціни на сільгоспугіддя, які відзначалися більшою врожайністю, зросли найменше (+258%) [294, с. 176]. Причина таких змін в тому, що менш родючі землі було легше переоформити на землі, які могли використовувати під будівництво.

В 2010 р. саме індивідуальним сільськогосподарським виробникам Польщі належало 80,5% сільгоспугідь, що становило 15319 тис. га [292]. Ця риса була характерною для країн, де активність малих і середній форм господарювання була особливо великою.

З часу вступу до ЄС зростав інтерес до купівлі сільськогосподарських земель, внаслідок чого зростали ціни на них. Протягом 2004–2014 рр. вартість землі на ринку зросла в 4,3 рази до більше 32 тис. злотих з гектара. Зростання вартості землі, які подавало Агентство сільськогосподарської

нерухомості була ще вищою і за цей час зросла в 5,5 раза [195, с. 18]. Суттєвий вплив на ціни мала якість земель, їх розташування, стан транспортної інфраструктури. В 2014 р., не дивлячись на пониження доходів сільського господарства, Агентство сільськогосподарської нерухомості продано 120,6 тис. га, або на 25,6% більше, ніж в 2010 р. [195, с. 19]. На збереження високого попиту на землю мали вплив як загальні доходи, так і наявність преференціальних кредитів, збереження вигідних для польських землевласників цінових відмінностей між Польщею і країнами ЄС. В 2014 р. господарствами використовувалося 14,6 млн. га сільгоспугідь, в тому числі 13,2 млн. – індивідуальні господарства. В доброму стані утримувалося 14,4 млн. га. Причому площі таких земель зростали. Протягом 2013–2014 рр. вони зросли на 0,1% [195, с. 15].

Отже, євроінтеграція Польщі створила нові умови та можливості для сільського розвитку. Після вступу до ЄС, Польща скорегувала власну аграрну політику, спрямувавши її на забезпечення умов для інноваційного сільського розвитку, подолання труднощів, які поставали в процесі інтеграції. Органічне сільське господарство перетворювалося у дієвий інструмент досягнення конкурентоспроможності галузі на вітчизняному і світовому ринках.

3.2. Аграрні ринки в конкурентних умовах

З 2004 р. в Польщі почали працювати регуляторні механізми на аграрному ринку, метою яких була стабілізація попиту та пропозиції за окремими товарами й гарантування стабільних цін збуту. Регулювання покладалось на Агенцію сільськогосподарських ринків. На неї покладалося управління 50 механізмами САП ЄС на 20 ринках сільгосптоварів, запровадження законодавства ЄС, платіжну та інформаційну функцію. Агенція проводила інтервенційні закупівлі зерна, цукру, масла вершкового, доплачувало зберігання сирів довготермінової витримки і масла вершкового

на приватних складах; компенсувало виробництво і переробку семи видів сільгосппродукції; підтримувало внутрішній попит; регулювало зовнішньо-торговельний обіг через надання дозволів на експортно-імпортні операції та експортні субсидії. Агенція сільськогосподарських ринків покликана була здійснювати інтервенційну політику держави, цілями якої визначалася стабілізація ринків і забезпечення сільськогосподарських виробників доходами. Агенція земельної нерухомості була створена на основі Агенції земельної власності, ї головним завданням визначалося формування цивілізованого ринку землі. Нею були опрацьовані механізми купівлі-продажу, проводився постійний моніторинг, що дало змогу практично зупинити її спекулятивний обіг. Агенція реструктуризації і модернізації сільського господарства відігравала особливу роль у проведенні структурних реформ. Головними її функціями була реєстрація фермерських господарств, моніторинг їх діяльності та призначення і виплата субсидій з підрозділів Структурного фонду. Нею здійснювались виплати субсидій на сільськогосподарські угіддя, виплати структурних пенсій, субсидій низькотоварним господарствам.

Ринок ЄС вимагав впровадження нових норм якості, а також санітарно-гігієнічних норм. Сільське господарство виступало важливим чинником зовнішньоекономічної діяльності Польщі. Це обумовлювалося тим, що внутрішній попит в країні залишався обмеженим у зв’язку з порівняно низькими доходами населення. За даними Головного управління статистики Республіки Польща, за період з 1991–2013 рр. експорт товарів зріс у 10 разів [494]. Після вступу до ЄС експортні можливості країни значно розширилися. Протягом 2003–2013 рр. експорт сільськогосподарських товарів зріс майже у п’ять разів. При цьому Польща постійно мала позитивне сальдо у торгівлі даною продукцією, яке щорічно зростало. В 2013 р. воно сягнуло майже 6 млрд. євро. Цього року Польщею було продано сільгосппродукції на суму 20 млрд. євро. Розширювалася географія польського експорту сільгосппродукції. Основними ринками ставали країни ЄС. З’явились

додаткові можливості розширення місткості аграрного ринку для польських товаровиробників. На ньому відсутні обмеження, запроваджені спільні протекціоністські бар'єри проти імпорту сільськогосподарської продукції та продукції її переробки з третіх країн.

Аграрна політика Польщі враховувала тенденції світового продовольчого ринку, пов'язані з збільшенням попиту на продовольство. Реалізуюча протягом останніх десятиліть середземноморська модель харчування, коли зберігалась невелика частка тваринницької продукції і велика – овочів, фруктів і риби у Європі була призупинена. Країни Середземномор'я, у свою чергу намагалися максималізувати споживання продукції тваринництва. В результаті по всій Європі збільшувалась роль харчових продуктів, вироблених із продуктів тваринного походження. Дана загальноєвропейська тенденція вигідно виявилась для сільського господарства Польщі. Польське населення споживало на 20% менше білка тваринного походження, ніж населення Західної Європи. Більшість поляків споживало продукцію виготовлену з пісного м'яса [454].

Польща розглядала внутрішній ринок України як перспективний для збуту аграрної продукції. На вимогу САП ЄС у Польщі було створено низку структур: Інтегровану систему управління і контролю. Загальну систему сільськогосподарської інформації; Мережу даних з бухгалтерії господарств; Систему ветеринарного контролю в умовах внутрішнього ринку; Систему ідентифікації і реєстрації сільськогосподарських тварин; Система захисту громадського здоров'я; Систему контролю за станом рослин.

Експортна політика Польщі була системною і багатогалузевою і стосувалася заходів щодо регулювання сільгоспвиробництва та розбудов аграрних ринків. Після 2004 р. вона вперше за багато років досягла профіциту в торгівлі сільгосппродукцією з більшістю країн ЄС. Практично щороку їй вдавалося подвоювати сальдо зовнішньої торгівлі продовольством.

Побоювання, які висловлювалися з приводу затоплення польського споживчого ринку дешевою продукцією з ЄС, масового банкрутства малих і

середніх підприємств, погіршення життєвого рівня працівників сільського господарства та масової скупки іноземцями земель не справдились. У цій галузі все відбувалося часом з точністю до навпаки. Польський ринок став чинником, який визначав динаміку польського експорту і завоював ринки держав-членів. У результаті швидко змінювались настрої в суспільстві, а також ставлення до членства в ЄС. Не сталося нічого особливого, що могло стати неприємною несподіванкою для польських селян. Виявилось, що роки підготовки до членства почали приносити очікуванні результати. Лібералізація зовнішньої торгівлі спричинила потік імпортної харчової продукції за демпінговими цінами. У результаті створився дисбаланс: зростання пропозиції і зниження попиту на харчові продукти. Це негативно вплинуло на конкурентоспроможність усіх секторів агропромислового комплексу: сільського господарства, переробних галузей і торгівлі. Левова частка доданої вартості зосереджувалась в переробці і торгівлі.

Польські підприємницькі і державні структури провели значну роботу по просуванню загальноєвропейських цінностей, адаптації до ЄС. Польща утверджувала себе на євроринку, їй доводилось закріплювати спеціалізації розвиваючи нові виробничі галузі тощо. Концентруючись на євроінтеграції, Польща іноді послаблювала пошуки резервів власного розвитку за рахунок співпраці з країнами, які не належали до Європростору.

Входження Польщі до продовольчих ринків ЄС відбувалося надто непросто. Європейські країни протягом багатьох десятиліть виробили ефективну і узгоджену систему їх регулювання. Ринок молока і молокопродуктів залишався одним із найрегульованіших у ЄС. Система регулювання даного ринку включала: координацію цін через визначення нижньої межі ринкових цін; закупівлю масла і знежиреного молока в порошку і доплат приватним підприємствам, які займалися зберіганням масла, порошку і сирів, запобігаючи таким чином надмірному зниженню цін у періоди збільшеного виробництва; реалізацію заходів по стимулюванню внутрішнього попиту (субсидування виробництва молочних жирів, доплат до

молока з порошку, доплат до переробки молока з низьким вмістом жирів, продаж молока за пільговими цінами неприбутковим і доброчинним організаціям, дотацій до молока для шкіл), квоти на виробництво; безпосередні доплати, що компенсували виробникам зменшення прибутків через зниження цін [290, с. 136].

З вступом до ЄС Польща перетворювалася в потужного експортера агропромислових продуктів. Першочергове значення для країни мав, з одного боку, захист внутрішнього ринку агропромислових продуктів, а з іншої – пріоритетна підтримка експорту продукції сільського господарства і харчової промисловості. Для країни у своєму розвитку важливим залишалося утримання виробничого балансу, та уникнення «реаграризації» [323, с. 153].

Активізувався процес реструктуризації переробної промисловості, а саме: м'ясокомбінатів, молочних заводів, які за технічними параметрами значно наблизилися до євростандартів. Однак високоінтенсивний розвиток переробних підприємств відбувався за рахунок власної вітчизняної сировинної бази, коли була можливість купувати тваринницьку сировину за цінами, нижчими від затрат на її виробництво. Ціни на забійні свині були нижчими від цін на свинину, в магазинах ця різниця коливалась з 7 до 23%. Ціна 1 кг забійної свині дорівнювала ринковій ціні свинячих кісток [296, с. 6].

В Польщі була створена Інтегрована система управління і контролю (IACS), як державна система реєстрації господарств і сільськогосподарських тварин. Наявність даної системи випливала з необхідності отримання прямих субсидій на розвиток сільських регіонів. До системи увійшли такі елементи: ідентифікації сільськогосподарських ділянок; ідентифікації і реєстрації тварин; подання заяв на отримання субсидій; інтегрована система контролю господарств і врожаїв за допомогою авіазйомок; комп'ютерної бази. Загальна система сільськогосподарської інформації призначалась для регулювання методів сільськогосподарських ринкових досліджень, збирання й обробки

інформації про рівень цін та розміри обороту продовольчих і сільськогосподарських продуктів. Система покликана гарантувати достовірну, доступну інформацію про ціни на ринку. Дослідженням було охоплено десять галузевих ринків: яловичини і телятини, свинини, баранини, фруктів і овочів, хлібних продуктів, молока, птиці і яєць, олії, бананів, квітів. Мережа даних з бухгалтерії господарств формувалась з метою здійснення планування загальної сільськогосподарської політики на основі даних про доходи, отримані господарствами, а також їх виробничі результати.

Створена система ветеринарного контролю мала гарантувати захист громадського здоров'я населення і тварин, сприяти дотриманню правових, адміністративних і організаційних норм у сфері контролю стану тварин і продуктів тваринного походження з реєстрацією суб'єктів, які брали участь у торговельному обороті на території Євросоюзу; здійснення разового контролю під час транспортування і в місцях доставки тощо. Система ідентифікації і реєстрації сільськогосподарських тварин виступала фундаментальним елементом внутрішнього ринку, направленим на здійснення контролю за зміною власників чи місць їх перебування, переміщення тварин від народження до забою. Сформована система захисту громадського здоров'я була направлена на забезпечення повноцінного ветеринарного контролю та пристосування переробних підприємств до вимог ЄС. У питаннях гігієни молока були визначенні умови його виробництва і постачання на ринок. Ці норми передбачали можливість отримання сирого молока переробними комбінатами, а також інформацію про здоров'я корів, гігієнічних умов у господарствах під час доїння, зберігання і транспортування молока. Визначалися також технічні умови для доїльних приміщень, вимоги до обладнання, гігієни персоналу, нормативні показники сирого молока. Подібні санітарні норми були визначені також і для м'ясної, рибної та переробної галузей і утримання тварин.

Система контролю за станом рослин включала вимоги, що стосувалися реєстрації виробників, розповсюджувачів та імпортерів рослин і рослинних

продуктів, уведення паспортів для рослин; створення зон охорони; боротьбу з деякими захворюваннями і шкідниками тощо.

Цінова політика ЄС виявилася вигідною аграріям Польщі. Їм були доведені базові ціни на тону буряків на тривалу перспективу, а також механізм доплат за підвищення цукристості. Дані параметри через Агенцію реструктуризації і модернізації сільського господарства доводились до кожного фермера.

В 2012 р. вартість польського експорту продуктів харчування, овочів, м'яса та іншої сільськогосподарської продукції сягнула 23 млрд. дол. США [417]. Польща поступалась Китаю за обсягами виробництва яблук, але виробляла найбільше у світі концентрованого яблучного соку, який експортувала до Німеччини, Австрії, Голландії, Великої Британії. Вона посіла четверте місце у світі за виробництвом шинки, п'яте – свинини, третє – гусячого м'яса. Щороку експортувала молочної продукції на 1,2–1,4 млрд. євро. За підсумками 2012 р. додатне сальдо торгівлі аграрною продукцією становило 3,8 млрд. євро. Головним експортером продукції була Німеччина – 3,5 млрд., Велика Британія – 1,2 млрд. євро. Польські експортери працювали над розширенням ринків збуту, зокрема потрапляння продукції до таких країн, як В'єтнам, Китай Сінгапур, Японія.

В 2000-і роки у Польщі досить інтенсивно створювались ефективні переробні сільгосппідприємства. Вони відповідали стандартам ЄС. Одне з таких підприємств було створене у Любліні – завод «Аграм». Засновником заводу стало товариство «Zomar SA». Володіючи польським капіталом, товариство відбудувало збанкрутіле підприємство. Його було виділено як акціонерне товариство «Аграм», що складалося з двох заводів, розташованих в Любліні і с. Мотич. Потужність заводу (у Любліні) досягала складських площ для 12 тис. т і здатністю заморожувати близько 12 тон овочів за годину. На підприємствах було установлено нові заморожувальні тунелі, у тому числі один з яких високого класу фірми «Frigoscandia». На модернізацію підприємства було використано близько 40 млн. злотих. Лише протягом

2002–2005 рр. підприємство закупило близько 132 тис т. овочів і фруктів, і виплатило фермерам-постачальникам 164 млн. злотих. Щорічно темпи закупок сировини і виробництво замороженої продукції зростала. В 2005 р. підприємство закуповувало і запорожувало м'які продукти (полуницю, червону і чорну смородину, вишню, малину, садову ожину, сливу). У свою чергу, основні овочі, які надходили з Любліна клієнтам: квасоля, цвітна капуста, броколі, морква, порей, петрушка, селера, помідори, паприка, капуста. Близько 80% продукції «Аграм» експортував на ринки ЄС. Підприємство отримало сертифікати HACCP, BRS, ISO22000, сертифікат кошерності, екологічний сертифікат і сертифікат ГОСТ [466].

Окреслилась певна спеціалізація Польщі на аграрному ринку ЄС. Інтеграція дозволила знизити витрати на виробництво завдяки кращому використанню ресурсів що досягалося за рахунок дії принципу порівняльних переваг і вільного переміщення виробничих факторів. Отже, концентрація Польщі на виробництві тих видів продукції, які вона могла створювати з найменшими витратами, було вигідним, оскільки дозволяла зайняти свою нішу на ринку ЄС і забезпечити населення дешевими і якісними продуктами [247, с. 128].

Країна стала потужним експортером продовольчих товарів. Профіцит у торгівлі сільгосптоварами досяг 500 млн. євро [411].

У зовнішній торгівлі вона орієнтувалася на вузьке коло основних статей експорту, фермери продавали за кордон переважно вирощені ними фрукти (у 2013 р. – 40% врожаю), меншою мірою – олійні культури та овочі (20% експорту) [399]. Польські компанії почали виходити на нові ринки, передусім поза межами ЄС – Східна Африка, арабські країни тощо. Дані кроки були направлені на нівелювання негативних впливів від потенційних втрат на російських ринках. Вагомою залишалась частка імпортованої з Польщі до України тваринницької продукції.

Серед інструментів просування польських товарів на інші світові ринки широко використовувались рекламні засоби. До цієї справи долучалися створені при посольствах відділи сприяння торгівлі тощо.

Протягом 2004–2007 рр. Польща збільшила на 40% експорт сільгосппродукції. Однак далеко не всю продукцію могли продавати польські селяни. Виробництво деяких видів продукції було обмежене квотами. Усього польські аграрії заплатили 64 млн. євро штрафу [240]. З проблемами зіткнулись виробники цукрового буряку. Аграрна галузь Польщі потрапила в умови узгодженого регулювання на державному, наднаціональному рівнях. В межах державного регулювання вирішувалися найрізноманітніші завдання: підтримка цін та доходів сільськогосподарських виробників, цілеспрямоване формування належних умов збуту та виробництва, ресурсне забезпечення, природоохоронна діяльність, соціальна підтримка виробників, інфраструктурна політика щодо села.

Внутрішній ринок ЄС передбачав формування ринкових цін на товари, регулювання експорту і імпорту сільськогосподарської продукції. Для його стабілізації використовувались заходи з регулювання обсягу пропозиції та цін. Вона являла собою ту мінімальну ціну, яка була вигідною та бажаною для виробників та за якою відбувалися закупівлі державою вироблених на внутрішньому ринку товарів. Для збереження попиту на товари походження з ЄС підвищувалися ціни на більш дешеві імпортні товари. Таким чином товари обкладались митом. За час існування єдиного аграрного ринку ЄС його ідеологія регулювання зазнала змін: від політики сприяння зростанню цін на сільськогосподарську продукцію до політики її стримування у поєднанні з встановленням квот, які раніше зовсім не використовувалися [291, с. 96].

В 2011 р. Польща у виробництві зерна займала відповідно третє місце в ЄС і 18-е в світі, свинини – 10 у світі і четверте в ЄС, м’яса птиці – четверте в ЄС і 18 у світі, молока – четверте в ЄС і 12 у світі, картоплі – друге в ЄС і восьме у світі, фруктів – четверте у ЄС і 63 у світі, яблука – перше у ЄС і

п’яте у світі, смородина – перше у ЄС і друге у світі, малина – перше у ЄС і друге у світі, журавлина – друге у ЄС і четверте у світі, полуниця – друге в ЄС і дев’яте у світі, гриби – друге у ЄС і четверте у світі [312, с. 25].

Польські продовольчі товари по деяких категоріях (м’ясо, молочні) зайняли домінуючі позиції на ринках Чехії і Словаччини. Вони на 15–30% були дешевші за вітчизняні [303]. На тлі конкуренції часто з’являлися звинувачення польських виробників у низькій якості товарів, використовувався піар Водночас зберігалися стереотипи у чеському і словацькому суспільстві про поляків як про базарних торговців та валютчиків, у яких можна щось дешево купити, але треба остерігатись шахрайства. Словаки і чехи були неготові конкурувати з дешевим імпортом, аби не втратити конкретності власних товарів. Тоді як полякам вдавалося продавати дешевше і при цьому зберігати рентабельність.

В 2012 р. Польща експортувала близько 2 млн. тон м’яса і м’ясопродуктів (50% загального виробництва), з яких 40% припадало на свинину і курятину і близько 30% на яловичину. У 2013 р. третина експорту живих тварин (крім курей) припадало на Італію, близько 35% м’яса спрямовувалося до Італії, Німеччини та Нідерландів. Майже 60% молока і сметани експортувалось до Німеччини. Болгарію, Нідерланди та Італію [399].

Після вступу Польща почала впроваджувати нові принципи концентрації виробництва. Виробництво свиней почало концентруватися у Великопольському, Поморському, Сілезькому, Куявському воєводствах. Тут зосереджувалося близько 65% поголів’я. Близько 62% свиней на забій поставляли спеціалізовані господарства з поголів’ям більше 100 голів [296, с. 9].

Зростали вимоги до якості молока і продуктів його переробки. Підвищенню товарної якості молочної сировини стало можливим завдяки впровадженню у лабораторіях, які брали проби молока, нових методів аналізу і системи забезпечення якості. В 1998 р. була введена нова польська норма – PN-81VA-86002, за якою встановлювалося чотири класи молока:

екстра 1, 2, 3 сортів і температуру молока для закупівлі. Молоко мало охолоджуватися до температури 8°С. Встановлювались параметри мікробіологічної якості. Підборка (розбавлення) його перевірялась через визначення показника замерзання (не вище – 0,512°С). Дані вимоги стосувалися не лише сирого молока, призначеного для гуртового продажу, які випливали із правил регулювання ринку молока і молочних продуктів, але й призначених для роздрібного продажу [262, с. 144].

З 2004 р. жорсткіше почав регулюватися внутрішній ринок молока. Було створено Бюро молока, на яке покладалося відповідальність за застосування усіх інструментів політики регулювання на даному сегменті ринку. Бюро мало фіксувати суб'єкти програм внутрішньої регуляції і склади, на яких зберігалися державні й приватні запаси знежиреного молока з порошку, масла і сирів; приймати заяви і давати згоду на виплату відповідних доплат; доручати службам технічного контролю перевіряти суб'єктів, що брали участь у програмах; організовувати закупівлю та продаж знежиреного молока з порошку, масла в рамках конкурсів; опрацьовувати програму безкоштовного надання масла з державних резервів найбіднішим верствам; складати звіти про розмір державних запасів. Бюро молока управляло квотами на молоко. Регулювання зовнішнього ринку молока покладалося на Бюро управління зовнішнім товарообігом. Даний орган після вступу до ЄС приймав заяви і видавав ліцензії на імпорт та експорт. Захист виробників і заготівельників покладався на Узгоджувальну комісію з питань молока і молочних продуктів. Вона одержувала значні повноваження по відстоюванні інтересу польської молочної промисловості в Брюсселі перед урядом ЄС і в палатах, що представляли молочний сектор країн-членів.

Польські переробники молока задовольнялись тією кінцевою продукцією, яка об'єктивно складалась. За даними Міністерства сільського господарства і розвитку села, закупівельні ціни на молоко у 2012 р. в середньому складом 127 злотих за центнер. У Малопольському воєводстві вони були дещо нижчими (114,50 злотих) і вироблені на переробному

підприємстві сири, масло, сметана були в 1,7 рази дешевшими. Це не парадокс, а свідчення того, що вони працювали ефективніше, оскільки була нижчою собівартість переробки [236].

Набувала системності робота по нарощенню продуктивності худоби і птиці. Польські економісти підрахували, що у 2000-і роки удої молока на корову щорічно зростали приблизно на 82 літри. Тому протягом 2000–2009 рр. виробництво молока в країні зросло на 22% [454]. Незважаючи на те, що кореляція загальних обсягів виробництва відбувалась також і через зменшення загальної кількості корів. Водночас, це не позначалося на показниках в цілому. В Польщі одним з факторів, що впливав на збільшення удоїв молока було селекційна робота та забезпечення ефективного розмноження корів. В деяких провінціях у селянських господарствах зберігалась негативна практика запліднення корів молочних порід спермою бугаїв м’ясної породи. Дані обставини спричиняли погіршення продуктивності молодняка ВРХ. В цілому можна стверджувати, що вступ Польщі до ЄС зумовив поліпшення якості молока та зміну стандартів на всю молочну продукцію.

Утвердитись на молочному ринку ЄС було непросто. До моменту розширення ЄС (2004 р.) тут вироблялось близько 120 млн. т молока, з нього 45% припадало на дві країни – Німеччину і Францію. Ці країни разом з Великобританією, Голландією й Італією займали 75% загального виробництва молока. В ЄС налічувалося 23,3 млн. корів, середня річна продуктивність яких перевищувала 6 тис. літрів молока. Кількість виробників молока становила близько одного мільйона. Молоко, яке надходило від виробників ЄС, мало відповідати високим гігієнічним вимогам [244, с. 140]. Польща отримувала деякі преференції на молочному ринку ЄС, де діяв жорсткий квотний принцип. Квоти (обмеження) встановлювались для кожної країни ЄС, при чому обмін квотами або їх частками між країнами заборонявся. Квота молока для кожної країни – це максимальна кількість молока з відповідним вмістом жиру, яка в межах країни могла бути

виробленою і проваджена у відповідному році. Молочна квота для кожної країни складалась з: квоти гуртової, тобто всієї кількості молока, яку виробники могли поставити до молокоприймальних пунктів; квоти безпосереднього продажу, тобто тієї кількості молока, яку сільськогосподарські виробники могли безпосередньо продати споживачам. Разом з тим у кожній країні існував так званий центральний резерв, який слугував для перерозподілу квот відповідно до аграрної політики держави. Якщо країна виробляла молока більше встановленої квоти, вона обкладалася податком, який становив 115% цільової ціни молока. В ЄС найбільші квоти були встановлені для Німеччини (27,86 млн. тон), Франції (24,23 млн. тон). В 2006 р. квота для Польщі була встановлена в обсязі 9380 тис. тон. Ця квота розподілялась на гуртову (8500 тис. тон), безпосереднього продажу (464 тис. тон) та реструктуризаційну (416 тис. тон). Дана квота для Польщі була меншою проти обсягу виробленого молока у 2002 р. на 23,7% [244, с. 142]. Після 2004 р. Польща потроїла обсяги експорту молокопродукції. В 2010 р. вона продавала дану продукцію у 90 країн світу [459]. Завдяки квотам ринок молока ЄС працював організовано, а його учасники дістали можливість стабільно і прибутково працювати. Крім квотування, одним із засобів узгодження інтересів стала закупівля гарантованої кількості молочної продукції у державні резерви за відсутності з певних причин попиту, а також реалізаційна «інтервенція» на ринок під час надмірного зростання цін. Способи та шляхи узгодження інтересів виробників молока вивчалися спеціалістами Польщі та запозичувались деякі їх елементи [354, с. 96]. Виробництво молокопродуктів зростало. Якщо в 2004 р. виробництво масла склало 180 тис. т, то в 2005 р. – 190 тис. т; відповідно сиру зросло з 580 до 595 тис. т. В послідуючі роки дана тенденція зберігалася.

Стимулюючу дію у зростанні виробництва знежиреного сухого молока та сирів відігравали високі ціни у торгівлі з країнами ЄС. Після вступу зростав зовнішній попит на молоко та сметану в якості сировини для подальшої переробки. Йогурти та молочні напої ставали новим явищем

польського ринку. Попит на дану продукцію, зокрема збільшувався з боку німецького на голландського ринку. В 2006 р. у Польщі більша частина молока вироблялась великою кількістю дрібних господарств. Середній розмір ферм зростав повільно. Зокрема, у Польщі в 2002 р. кількість господарств з поголів'ям корів від однієї до дев'яти становили 94% [445]. Протягом 2004–2010 рр. відбувалась суттєва концентрація у господарствах виробниках молока. Якщо в 2004 р., коли Польща приєдналась до ЄС, було 480 тис. господарств, які продавали молоко, то в 2010 р. – їх було 170 тис. утричі менше. Водночас заготівля молока суттєво збільшилась [459].

Польські фермери навіть перевищили окремі норми якості молока. Якщо ЄС зобов'язував у сирому молоці на одному літрі мати не більше, ніж 100 тис. бактерій і 400 тис. соматичних клітин, то в 2010 р. у пересічних фермерських господарствах дана норма коливалася від 25 до 50 тис. [459]. Польщі вдалося використовуючи засоби і знання, досягти високого рівня якості.

Поляки споживали удвічі менше молока і молочних продуктів, ніж у країнах Північної Європи, Франції, Бельгії. В 2010 р. Польща виставляла на світовий ринок близько 350 різних молочних продуктів [459]. Вони підлягали принципам безпечності харчових продуктів. Країна вийшла на шосте місце у світі серед виробників сирів. Освоєна технологія конвекціонування продукту (фасування малими шматками). Виробництво молока являло одну з саме важливих галузей сільськогосподарського виробництва. В 2014 р. товарне виробництво молока складало 14387 млн. злотих. Надоювалося 12,607 млрд. літрів. Не дивлячись на тенденцію до зниження поголів'я молочних корів, виробництво молока зростало. Середня продуктивність корів досягла 7396 кг. В 2014 р. Польща збула 10,3 млн. літрів молока [195, с. 53–54]. Одним з провідних переробників молока виступало підприємство ДАНОН – Польща.

Після 2004 р. у Польщі почався справжній бум у вирощуванні квітів, декоративних дерев, кущів тощо. На вранішньому ринку польським фермерам вдалося потиснути експортерів з Голландії та Ізраїлю. Частка

вітчизняних квітів доведена до 30–50% (залежно від сортів). Крім того, вони з квітами голландської селекції починали конкурувати з виробниками Голландії на ринках Білорусі, України, Росії [356, с. 146–147].

У виробництві м’яса домашньої птиці переважало м’ясо курячих і індичачих бройлерів (93,2% виробництва). Виробництво даного м’яса росло більшими темпами, ніж державне споживання. Польща експортувала 46,6% виробленого м’яса. Середня заготівельна ціна курчат досягала 3,67 злотих за кілограм [195, с. 51].

Після 2004 р. динамічніше змінювалася структура стада, спричинена зменшенням поголів’я корів і вирівнюванням росту поголів’я решти. В 2014 р. поголів’я великої рогатої худоби нараховувало 5660 тис. шт. В Польщі вироблялось 419 тис. тон яловичини, з якої 81,1% реалізовувалось на зарубіжних ринках [195, с. 51].

Ринок м’яса свинини Польщі формувався за рахунок місцевих ресурсів, а також експорту з країн ЄС. В 2000-і роки спостерігалося зростання поголів’я свиней. В 2014 р. їх налічувалось 11,3 млн. голів. Зростало поголів’я кабанчиків вагою 20–50 кг, свиней призначених для забою, а також свиноматок. Ціни на свинину часто корегувались під дією зовнішньої кон’юнктури, ростом пропозиції на ринках, ембарго, епідеміологічною обстановкою [195, с. 50]. В 2014 р. загальне виробництво основних сортів м’яса склала 4090 тис. т. В структурі його виробництва переважало м’ясо птиці (45,6%), далі йшла свинина (44,1%), і яловичина (10,2%) [195, с. 49]. Склалось певне позитивне сальдо міжнародного обігу м’яса і продуктів його переробки. Польща реалізувала на зовнішньому ринку 869,7 тис. т. (21,3% наявної м’ясної продукції). Зростали обсяги споживання м’яса. В 2014 р. поляки споживали 73,9 кг м’яса на жителя [195, с. 49].

В 2014 р. збір фруктів був рекордно високим і склав 4,2 млн. т. Збір яблук склав 3,2 млн. т., груш – 74 тис. т., слив – 106 тис. т., вишні – 176,5 тис. т., черешні – 48 тис. т. В загальній кількості збір персиків, абрикос і грецьких горіхів склав 20,4 тис. т. Загальні збори фруктів з фруктових кущів і ягідних

плантацій склав 569 тис. т. В сезоні 2014/2015 рр. у Польщі було збільшено виробництво концентрату яблучного соку до 335 тис. т. [195, с. 46–47].

Польща являлась третім після Німеччини і Чехії виробником хмелю у ЄС. В 2014 р. хміль вирощувався на площі 1,4 тис. га, було зібрано близько 2 тис. т сировини [195, с. 45]. В пивоварінні високо цінилися польські сорти ароматизованого хмелю і особливо сорт Люблінський. В Польщі було збудовано одну із самих сучасних в Європі виробничих ліній для екстракції альфа-кислот із хмільних шишок.

В 2000-і роки Польща зайняла четверте місце в ЄС по виробництву тютюну. В 2014 р. тютюн обробляли близько 9 тис. господарств на площі 14,6 тис. га. Виробництво складало 34,9 тис. т. [195, с. 44–45]. Вітчизняний тютюн перероблявся у Польщі на добре організованій первинній технічній переробці. Польський тютюн використовувався перш за все для виготовлення цигарок, типу American Blend. Польща являлась одним з найбільших виробників і експортерів цигарок в ЄС.

Виробництво рапсу стало найбільш розвиваючою галуззю рослинництва, головним чином, із-за можливості використання його у виробництві біотоплива. В 2003–2014 рр. виробництво рапсу щорічно зростало на 7,9%. В 2014 р. площа посівів рапсу досягла 951 тис. га. Врожай складав 3276 тис. т. [195, с. 44]. Політика ЄС у сфері біопалива і відновлювальних джерел енергії спричинила поштовх для промислової переробки рапсу у Польщі. Посіви рапса зосереджувалися у дев’яти воєводствах: Нижнєсілезькому, Куяво-Поморському, Люблінському, Мазовецькому, Опольському, Поморському, Вармінсько-Мазурському, Великопольському і Західнопоморському, які мали сприятливі кліматичні умови для вирощування.

Для ринку картоплі в Польщі властивим було зменшення обсягів виробництва, скорочення замовлень і пристосування до тих пропозицій, які формувалися на польському, європейському і світових ринках. В 2014 р. Польща за обсягами посівів картоплі наблизилися до більшості країн ЄС.

Сезон 2014/2015 рр. став особливим, внаслідок зростання зборів картоплі через поліпшення плодоношення. Найбільшими картоплесіючими регіонами залишались воєводства: Лодзинське (35 тис. га – 12,6%), Мазовецьке (34 тис. га – 11,5%), Підкарпатське (26 тис. га – 9,5%). Менше 2% у загальних площах займали посіви картоплі в Любускому, Опольському і Вармінсько-Мазурському воєводствах. Внутрішній попит на картоплю склав 4,2 млн. т. Для виробництва крохмалу в промисловості використовувалося 460–700 тис. тон щорічно. Близько 3–4 млн. т. картоплі, яка не знаходила покупців, використовувалася для потреб самопостачання, на посадку чи корм худобі [195, с. 43].

Ринок цукру Польщі за величиною виробництва вважався третім за величиною в ЄС і поступався лише Франції і Німеччині. Для Польщі вводились квоти на виробництво бурякового цукру. В 2009–2010 господарському році квота склала 1405608,1 т і була розподілена між п’ятьма цукроварнями. Площа цукрових буряків протягом 2005–2014 рр. скоротилася з 286 тис. га до 196 тис., а число плантаторів – відповідно з 70,7 до 35,0 тис. В 2014/2015 рр. було зібрано 13,5 млн. т буряків. Вони перероблялись 18 заводами. Протягом трьох сезонів (2011–2014 рр.) виробництво цукру було на 350–640 тис. тон більше від установлених квот. В 2014 р. у Польщі споживалося 1685 тис. т. Середнє споживання на душу населення досягало 43 кг і мало тенденцію до зростання [195, с. 42–43].

Зерновий ринок являвся одним з головних в сільському господарстві Польщі. Популярність виробництва зернових традиційно залишалась високою. В 2014 р. у державному виробництві зернових домінувала пшениця, кукурудза і трітікале. Розмір урожайності з року в рік коливався. Площа посівів зернових зазнавала кореляцій. В 2014 р. вона складала 7,5 млн. га. Врожайність в цілому досягала – 31,9 млн. т. і була на 19,5% вище середніх показників 2006–2010 років. Внутрішній попит на зернові коливався від 26 до 28 млн. т. Протягом 2009–2014 рр. зростало кормове споживання зерна по причинах росту виробництва м’яса домашньої птиці і свинини. Зростало і

промислове споживання зерна. В 2014 р. експорт зерна склав 5,5 млн. тон. Пшениці Польща експортувала 3,2 млн. т. Водночас менше експортувала жита, ячменю, вівса і кукурудзи [195, с. 42].

Польща практично вийшла на перше місце по виробництву яблук у світі (випередивши Китай). В 2013 р. вона експортувала 677 тис. т. яблук на суму 438 млн. євро. В 2014 р. у країні було вирощено рекордний урожай яблук – близько 3,5 млн. т. [328]. Після закриття російського ринку перед виробниками яблук постала проблема надлишку продукції. Разом з тим польським селянам вдалося дану проблему вирішити шляхом розширення нових ринків. Крім того, ЄС компенсував виведення з продажу майже 300 тис. тон яблук. Були збільшені поставки яблук до Білорусі, Сербії. Яблучний концентрат експортувався до США.

Вирощування ягід, плодів, фруктів було важливою галуззю, у якій Польща мала міжнародно визнані сильні ринкові позиції. Сприятливі агрометеорологічні умови протягом вегетаційного періоду та впровадження й застосування сучасних методів виробництва привели до покращення врожайності фруктів. Після приєднання до ЄС польське садівництво було включене до програми груп виробників фруктів і овочів, до яких надходила фінансова підтримка з бюджету ЄС. На кінець 2009 р. у Польщі існувало 139 груп виробників фруктів і овочів і шість виробничих організацій [294, с. 177].

Держава з тим, аби забезпечити стабільний розвиток внутрішнього аграрного ринку, вдавалась до інтервенційних закупок сезонних надлишків сільськогосподарської продукції й продовольства і продаж їх в період дефіциту. Цю функцію виконувало державне Агентство аграрного ринку. Воно надавало гарантовані кредити на закупівлю цих продуктів за мінімальними цінами, виплачуючи їм 45% мінімальної ціни. Крім того, воно встановлювало експортні субсидії на експорт продукції.

Польща набула досвіду створення гуртових аграрних ринків. Гуртовий ринок «Єлізовка» (Люблінське воєводство), як один з найбільших у Польщі,

був створений за підтримки проекту ЄС із розвитку гуртових ринків. Потужність ринку вражаюча. Він здатен був здійснити розвантаження 35 тонного трейлера за 3,5 хвилини. Щоденний пропуск вантажних автопоїздів сягав 200, а приватного транспорту (800–1000 одиниць). Ринок був постачальником сільськогосподарської продукції, майже до всіх супермаркетів та магазинів, ресторанів Любліна та воєводства. Ринок був установою, яка формувала як гуртові, так і роздрібні ціни на сільськогосподарську продукцію регіону [466].

Польща практично виявилась єдиною з посткомуністичних країн, яка досягла найбільшого успіху в розвитку продовольчих (гуртових) ринків. Їх створення стало кроком до утвердження сучасних методів сільськогосподарського маркетингу. Водночас у розбудові оптових ринків не вдавалося уникнути і прорахунків. Зокрема, це: розпорошення коштів при одночасному будівництві багатьох ринків: залучення бюджетних коштів відбувалося не на основі бізнес-проектів, а на основі адміністративних рішень; відкриття нових ринків відбувалося на місці старих ринків (базарів). І найголовніше, за програмою розбудови оптових ринків в Польщі основними акціонерами мали бути виробники та організації (групи фермерів, кооперативи, асоціації, торгові організації). Однак на 2010 р. виробники і торгівельні організації мали близько 27% акцій оптових ринків, з них виробникам належало лише 13% акцій [408]. Підприємницька діяльність оптових ринків в цілому була успішною. Лише за 2008 р. чистий прибуток їх склав 216660 євро. Із загальної суми валового прибутку було сплачено податків 602240 євро [408]. Оптові ринки сільгосппродукції Польщі функціонували у вигляді акціонерних товариств і створювались в результаті реалізації відповідних програм. Завдяки скоординованій діяльності дані ринки сприяли стабілізації цін на сільгосппродукцію, урівноваженню попиту і пропозиції. Усі ринки були створені за фінансової та організаційної підтримки керівництва воєводств, гмін і крупних банків. Серед акціонерів

були також організації виробників і ринкових споживачів. Ринки Гданська і Любліно були профінансовані позиками світового банку [493].

Найбільшими оптовими сільськогосподарськими ринками були: Люблінський гуртовий ринок, Подляський сільськогосподарський товарний центр, Ельблонгська біржа, Варшавський сільськогосподарський гуртовий ринок, Садомежський плодоовочевий гуртовий ринок, Шльонський гуртовй ринок, Лодзенський гуртовий ринок, Кільська біржа, Великопольська плодоовочева гільдія.

Отже, протягом досліджуваного періоду Польщі вдалося забезпечити стабільні умови для розвитку аграрних ринків, захистити відповідний рівень доходів сільських товаровиробників, налагодити дієві механізми реалізації сільськогосподарської продукції. Для аграрних риків Польщі були властиві такі риси як спеціалізація, лібералізм, ефективне інформаційне забезпечення, локальність тощо.

3.3. Екокультурний і соціальний розвиток сільських територій

Обрана після 2004 р. в Польщі програма розвитку сільських територій в основу ставила людину та її проблеми, природничу особливість та цінність навколишнього середовища, культурну та історичну спадщину сільських теренів.

Реалізовувалася політика розвитку села. Це стало кроком вперед порівняно з 1990-ми роками, коли на село продовжували дивитися включно через призму сільського господарства. Вона включала кілька секторових програм, які доповнювали одна одну, а також видів діяльності. Так, реалізовувались такі політики, що впливала на польське село: сільськогосподарська політика, політика розвитку інфраструктури, освітня політика, політика підприємництва, політика охорони навколишнього середовища. Крім того, передбачались певні напрямки діяльності в рамках цих політик. В рамках сільськогосподарської політики здійснювалась

діяльність (у % співвідношенні до 100% діяльності), направлена на структурні ренти (17,9%), укрупнення ґрунтів (1,2%), підтримка економічної діяльності (27,2%), покращення переробки і маркетингу сільськогосподарських продуктів (3%), підтримка сільського консалтингу (26%), інвестиції (33,9%), доповнення безпосередніх виплат (19,7%), фінансування груп виробників (0,7%), SAPARD (3,8%), тренінги (1,1%) [160, с. 71].

В методах реалізації САП враховувала особливості сільгоспдіяльності, що випливала із регіональної та соціальної специфіки сільського господарства. План розвитку сільських регіонів, фінансування через створене Агентство реструктуризації і модернізації сільського господарства. Його завдання полягало у виконанні посередницьких функцій між кредитними організаціями та селянами. В 2007 р. на його діяльність в держбюджету було виділяло 7,6 млрд. злотих, що становило 83,5% загальної суми, що виділялось державою на соціально-економічний розвиток села [156, с. 65]. Дані кошти ішли на підтримку прямих потреб селян: надавались гарантії комерційним банкам за надані інвестиції; компенсовувались відсотки за банківські кредити, виділялось фінансування будівництва об’єктів інженерної інфраструктури села, професійне навчання молоді і підвищення кваліфікації спеціалістів.

Вступ Польщі до ЄС стала каталізатором суспільних змін у польському селі. Необхідність селян працювати у нових зовнішніх умовах, змушувала частину з них вибудовувати згуртовані життєві стратегії. Те, що кожен з них мав прийняти рішення: чи подати заявку на безпосередні доплати, а чи залишатися поза цією системою, мало колосальне значення для формування нових ліній поведінки і поділу селян. Змінились правила гри у сільському господарстві. На цьому тлі з’явились тріщини у суспільній структурі села. Лінія поділу почала проходити між тими, для кого трансформація була вигідна, і тими, чиє життєве середовище значно погіршилось. Серед селян склалось три групи: власники крупнотериторіальних господарств,

індивідуальні господарі, та колишні працівники колективних господарств. У свою чергу поляризувалась і спільнота індивідуальних господарств. Між ними головна лінія розподілу пролягала між активними і пасивними, між тими, хто подав заявку на доплату і хто вирішив залишитися поза нею.

Польські селяни потрапили в умови пошуку власної ідентичності. Все більше вони втрачали почуття сільського коріння, проблем та інтересів. Лише 18,9% поляків довіряли людям, з якими зустрічалися щодня [160, с. 76]. Спостерігалося неспрацьовування принципу «вкорінення на місцевості». Участь у діяльності єдиної сільськогосподарської політики не сприяло об'єднанню сільського соціуму, оскільки ті, хто мав з нею користь, скоріше відчували себе конкурентами, ніж партнерами. Проведені дослідження громадської думки підтверджували, що селянам легше було зорганізуватись проти чогось, аніж за якусь ініціативу. Крім того у ментальності селян відбувалися зміни у самосвідомості, коли освіта дітей ставала для них важливішою, аніж володіння землею. Вважаючи, що добра освіта – необхідна умова життєвого успіху їхніх дітей, все-таки залишались переконаними, що ця умова недостатня. Часто згадували про те, що окрім освіти важливі знайомства. Селяни, призначаючи частину фінансових засобів на освіту дітей, одночасно намагалися не занедбувати господарства, оскільки усвідомлювали, що складне становище на ринку праці у місті може у майбутньому змусити їхніх освічених дітей повернутися в село. Входження до ЄС поклало початок перспективного мислення селян. Уперше за багато років багато сільських родин мусило задуматись над майбутнім господарювання. Відбувалась раціоналізація життєвих стратегій. Польське село постало перед завданням зміни власної суспільно-економічної структури. З'являлась соціальні групи на селі, які робили спробу креативної деструкції часто архаїчної структури. Підприємці та новатори ставали творцями несільськогосподарських місць праці на селі. Дана обставина ставала необхідною умовою зміни аграрної структуру польського сільського господарства. Зростало число таких господарств, які займалися на селі

лісництвом, рибальством і риболовлею, промисловою переробкою, торгівлею, агротуризмом, будівництвом, транспортом, обслуговуванням нерухомості, виробленням енергії. Зростання кількості господарств, що займалися позасільськогосподарською діяльністю вказувало на високий рівень підприємництва зайнятих цим видом діяльності. Однак це не було новаторським підприємництвом, а підприємництвом з необхідності, що домінувало у польському селі. Селяни «змушені» були ставати підприємцями, через те, що сільськогосподарська продукція часто не давала достатніх доходів. Багатші сільські господарі займалися зберіганням, консервуванням та переробкою сільськогосподарської продукції. Інші займалися торгівельною діяльністю – продавали корми, відкривали продуктові магазини, пекарні. Бідніші займалися кустарними роботами чи підробляли на будівництві. Серед селян було мало новаторів, оскільки вони, починаючи економічну діяльність, переважно пов’язували її із сільським господарством.

В 2004 р. було розпочато 10 програм, спрямованих на реалізацію плану розвитку сільських територій. Для цього виділялося 3592,4 млн. євро. Зацікавленість ними селян була великою. Особливу увагу заслуговували Програма структурних рент і Програма підтримки низькотоварних господарств [160, с. 68]. Розв’язуючи проблему розвитку села, бралися до уваги та закономірність, що село – це не лише місце проживання значної частини громадян, а передусім середовища їх соціального і культурного розвитку, місце побуту, забезпечення роботою тощо. Крім того, директиви ЄС вимагали від Польщі створити умови для пропорційного розвитку сіл. Несільськогосподарська діяльність на селі ставала популярною і важливим засобом поліпшення матеріального благополуччя для селянства. Після 2004 р. почала стрімко зростати чисельність селян, які займались різними видами діяльності на селі. В 2009 р. їх чисельність досягла 3952 тис. чол. [431].

Успіх програм з розвитку сільських територій Польщі значною мірою залежав від якісних організаційних заходів, в тому числі і вивчення досвіду інших країн, налагодження практики передачі знань в межах країни, консолідації зусиль місцевої влади, бізнесу та громадськості. Внаслідок такої роботи вдалося докорінно змінити суспільне сприйняття села. Воно все більш ставало привабливішим, поціновуванішим на рівні суспільства, окремих регіонів. В Польщі з'являлося все більше сіл, які намагалися себе популяризувати через продукцію, яка вироблялась, культурні традиції тощо. Частина проектів розвитку сільських територій, що реалізовувалася в рамках програми PROW 2007–2013 спрямовувалися на розвиток виробничого і торгівельного підприємництва у тих з них, які відносились до депресивних. Це, головним чином села, що знаходились в прикордонній смузі з Україною. Сільські підприємці отримували податкові пільги і вигідне кредитування. Внаслідок вдалося створити ефективну торгівельну зону, яка включала мережу супермаркетів і невеликих оптових складів [490]. У рамках Програми розвитку територій на 2014–2020 р. цільове призначення виплат для Польщі дещо змінювалось. Більшість коштів спрямовувалося на модернізацію сільськогосподарського виробництва. Уряд зосередився на заходах, які сприяли збільшенню виробничих потужностей, впровадження нових технологій у виробництво та залучення молодих фермерів для господарювання [370, с. 10].

В цілому поліпшилась якість життя в польському селі. Село ставало все більш привабливим місцем для життя. Це оцінила майже четверта частина мільйону поляків, що проживали до цього в містах, і які протягом 2004–2014 рр. переїхали в село [195, с. 94]. Чисельність сільського населення у загальній кількості зайнятих зменшувалась. Особливо помітно дані процеси відбувалися в Куявсько-Поморському воєводстві. Якщо в 1999 р. проживало 202,3 тис. сільгосппрацівників, то в 2012 р. в галузі працювало 105,5 тис. Тобто кількість зменшилась майже вдвічі. При цьому загальна кількість зайнятих у сільському господарстві по державі зросла на 11,5% [429].

Політика підтримки сільського господарства включала в себе безпосередню підтримку сільськогосподарських прибутків, підтримку для молодих землеробів, платежі на тварин, м'які плоди, високобілкові рослини, хміль, цукрові буряки, крохмальну картоплю, помідори, льон, волокнисті коноплі, озеленення. З 2007 р. реалізовувалась аграрно-екологічна програма, охоплена Програмою розвитку сільських районів на 2007–2013 р. На 2014 рр. підтримкою було охоплено близько 133,9 тис. господарств [195, с. 87]. В рамках програми реалізовувався проект «Сільськогосподарсько-економічно-кліматична дія» направлена на поширення практик, які сприяли стабільному господарюванню, охороні цінних природних місць, поширенню рідкісних птахів, збереженню генетичних ресурсів рослин і домашніх тварин.

Політика урівноваженого розвитку сільських районів полягала в формуванні і пристосуванні умов життя людей до вимог сучасності. Дана політика створювала не лише нові шанси суспільно-політичного розвитку для землеробів і мешканців сіл, але і дозволяли забезпечити охорону навколишнього середовища і зберегти красу сільського пейзажу. Настрої поляків змінювались в бік підтримки шляху обраного в 2004 р. За результатами соціологічних досліджень проведених в 2014 р. – 89% підтримували членство країн в ЄС і лише 7% висловлювали сумніви. Позитивне ставлення домінувало в усіх соціально-демографічних групах [398].

Протягом 2008–2014 рр. Польщі вдалося суттєво розвинути інфраструктуру села. Швидшими темпами вона розвивалась в тих селах, які сусідили з містами. Якщо, в 2008 р. довжина сільських водогонів складала 212844,19 км, то в 2014 р. вже 237791,21 км. Зростали обсяги виконаних робіт з прокладання каналізації. Якщо в 2008 р. було прокладено – 2575,71 км, то в 2014 р. – 5590,26 км. Сільська каналізаційна сітка мала протяжність 85689,26 км. До загального водогону було приєднано 81,48% кількості сільського житла [195, с. 101–102]. Значно гіршою ситуація була з

доступом до каналізації. В Польщі розбудовувалась сітка сільських індивідуальних систем очистки водостоків.

В 2000-і роки намітився ріст економічної активності на селі. Одним з найбільш істотних трендів являлося зростаюче число несільськогосподарських господарюючих суб'єктів. Аграрні господарства змінювали свій характер при впровадженні нових видів економічної діяльності. Зростало число таких суб'єктів. На 2014 р. до державного реєстру господарюючих суб'єктів було внесено близько 4 млн. господарств, з яких більше мільйона зареєстрували господарську діяльність на селі. З них 97% належало до приватних. Господарства мали диференційований характер діяльності. З даних Всезагального сільськогосподарського перепису населення (2010 р.) випливало, що 54,7 тис. фермерських господарств займалися другим, несільськогосподарським видом діяльності [195, с. 107].

В Польщі вдалося створити досить ефективну сільськогосподарську дорадчу службу. Служби діяли як підрозділи державної дорадчої служби Міністерства сільського господарства і ставили за мету сприяння розвитку сільських громад через проведення консультацій, освітніх та структурних програм для лідерів місцевих громад, аграріїв, громадських активістів. Особлива увага приділялася молодим аграріям, які хотіли започаткувати власний бізнес. Для цього створювались спеціальні фонди. В 2000-і роки таких служб було три: Краківська, а також служби, що працювали в Радомі та Познані. Краківська служба популяризувала концепцію «як це працює», популяризуючи процес виробництва молока, випікання хліба, як живуть свійські тварини та птахи тощо. Для цього створене освітнє господарство, яке відвідували учні, студенти, мешканці міст, іноземні туристи. Служби створювали «історії успіху» кращих сільгосппідприємство [466].

Важливим фактором стимулювання розвитку польського села виступало сільське підприємництво. Сільське підприємництво мало всі ознак підприємництва загалом. Водночас воно мало і власні ознаки: підприємства розташовувалися на селі; виробництво мало несільськогосподарський

характер. Підприємництво на селі розглядалося, передусім дієвим інструментом подолання деградації сільських територій. Реалізовувалися програми, направлені на детермінування ресурсів розвитку громад; стимулювання кооперативного руху, використання ресурсів на стимулювання господарської активності, децентралізацію управління і податкової системи, що заохочувало сільські території до саморозвитку. Соціальним підприємствами найчастіше вступали неурядові організації, релігійні організації, асоціації, кооперативи на фонди. У Польщі реалізовувалась низка соціальних програм і проектів щодо створення централізованих шкіл – інтернатів для старшокласників. Крім того розвивався бізнес у тих сільських регіонах, в яких були відображені пріоритети розвитку соціальних підприємств. В 2012 р. у Польщі реалізовувалось чотири проекти з підтримки соціально-орієнтованих та соціальних підприємств: Агенція реструктуризації і модернізації сільського господарства, Фонд розвитку сільського господарства Польщі; Фонд розвитку сільських територій; Європейський фонд розвитку сіл Польщі [313, с. 162].

Господарства, які створювались на селі і не виробляли сільгосппродукцію, були невеликими (працевлаштовувалось близько 20 чол.). Вони об’єднували, як правило, родину та ще додатково кілька мешканців села. Продукція сільських підприємців (несільськогосподарська) користувалась великим попитом та успішно поширювалася як у Польщі, так і за кордоном. Несільськогосподарське виробництво охоплювало широкий спектр видів діяльності, які постійно розширювалися. Попри звичні напрями, такі як забій тварин, переробка м’яса, заготівля і переробка деревини, дрібна ярмаркова торгівля тощо, були також такі види діяльності, як відкриття туристичної агенції, водні перевезення, курси іноземних мов.

Сільські підприємці пристосовувались до часто змінних соціально-економічних, фінансових умов, кон’юнктури ринків. Проведені в 2009 р. дослідження Інститутом розвитку села та сільського господарства Польської

академії наук показали, що з 284 опитаних сільських підприємців лише 54,9% стверджували, що світова економічна криза негативно позначилась на їхній діяльності [431]. Після 2004 р. відбулося суттєве зростання індексу людського розвитку як інтегрованого показника рівня життя. В 2012 р. він становив 0,821. За цим показником Польща знаходилася на 39 позиції серед 187 країн [307]. Згідно із статистичними даними, в 2004 р. ВВП Польщі досяг 224,3 млрд. доларів США, тобто майже 6 тис. доларів на одного жителя. В 2005 р. середньомісячна зарплата в Польщі досягла 679 доларів, пенсія 310 [355, с. 41].

Протягом 2005–2010 років стабільно зростали реальні доходи поляків. В 2010 р. доходи почали знижуватися. Водночас, мінімальна зарплата зросла з 824 злотих у 2004 р. до 1600 в 2013 р., або майже удвічі [307]. В 2006 р. середня зарплата по країні досягла 737 доларів, в тому числі в бюджетній сфері 774 долари, пенсія селян – 235 доларів [472]. Вступ до ЄС сприяв швидкому зміцненню національної валюти – злотого. За 2004–2005 рр. злотий подорожчав відносно євро на 18% і долара – майже на 30% [472]. Цьому сприяли, в першу чергу, позитивні зміни в економіці.

Польща, після вступу до ЄС продовжувала впроваджувати принципи САП щодо соціального захисту сільського населення. Він виступав одним з основних факторів політики розвитку сільських територій. Особливої ваги соціальний захист почав набувати з огляду на новий етап реформування САП, що почався з прийняттям «реформи Фішлера» (2005–2013 рр.), якою передбачалося надання пріоритетів соціальному розвитку села. В основі соціального захисту покладалась підтримка доходів при виході на пенсію, втраті селянами основного годувальника, допомога на випадок хвороби ч безробіття [281, с. 103].

Селяни, які досягли 55 р. та продали або передали у спадок своє господарство в цілісному вигляді виплачувалася структурна рента. Вона надавалася лише одному співвласнику господарства. В 2005 р. її мінімальна сума становила 1180 злотих на місяць, максимальна – 2475. ЄС виділив на

2004 – 2006 рр. 640 млн. євро для цих цілей. Однак виплати даної ренти мали певні труднощі. У перший рік перебування Польщі в ЄС селяни майже не претендували на її отримання. Але в 2005–2006 рр. 46 тис. селян звернулося і отримали виплати, що призвело до дефіциту ресурсів [240]. В 2007 р. було припинено виплати. Поновлення цієї програми відбулося після перегляду умов надання (було скорочено розміри ренти та кількість її потенційних отримувачів). В 2007 р. середній дохід сільської родини досяг 928 злотих. Швидше зростали доходи фермерів [437].

В Польщі основні витрати на сплату внесків до пенсійного фонду з державного бюджету стосувалися лише самозайнятих фермерів і членів їхніх родин. Мінімальний розмір зарплати встановлювала держава. Започатковувався перехід до єдиної пенсійної системи ЄС. Він мав певну специфіку, залежну від економічних умов, зрілості суспільних структур, гармонізації сімейного і трудового права. Їй доводилось розв’язувати дві групи проблем, які впливали на формування механізму соціального захисту: раціоналізувати абсолютне скорочення трудових ресурсів у сільськогосподарському виробництві; оптимізувати надлишок робочої сили. Імплікацією цих проблем було те, що соціальний захист виступав не лише засобом захисту населення від втрати доходу, але і як інструмент аграрної політики доходів. Згідно реформи пенсійної системи була передбачена диференціація внесків і пенсійних виплат залежно від прибутків, які мали члени господарств. Впроваджувалась система раннього виходу на пенсію. Ця схема діяла шляхом передачі управління господарством молодшим членам родини. Польська пільгова система пенсій у сільському господарстві була відкрита для жінок у віці 55–60 років і чоловіків у віці 60–65 років, які підпадали під дію сільськогосподарської пенсійної системи, працювали в аграрному виробництві не менше 10 років і воно було основним джерелом їхніх доходів [281, с. 104].

В 2000-і роки відбувся поворот на 180 градусів міграційних тенденцій. Якщо в 1990-і роки зберігалась тенденція лише імміграції, то після 2005 р. спостерігалося повернення трудових мігрантів на батьківщину.

Протягом 2004–2008 рр. скорочувалося число безробітних. З 2009 р. у зв'язку зі світового фінансовою кризою, безробіття почало зростати. В 2012 р. в Польщі було 2,1 млн. безробітних [307]. Відкриття кордонів викликало деякі соціальні труднощі. За визнанням МЗС Польщі найбільшим мінусом був «неоднозначний ефект міграції», коли відбувалося різке зростання трудової міграції, а відтак, виїзду за кордон у пошуках кращого життя сотень тисяч молодих поляків [398]. Зберігалась перенаселеність сільських територій. Лише Україна, Індія і Китай перевершували відповідні показники. Це дає підстави зазначити про те, що процеси ринкового реформування не були завершені.

Польські селяни, що працювали у сфері сільського туризму, перебували у вигідних умовах. Чинне законодавство не обмежувало умови даної діяльності. Ті, хто займався даним видом господарювання, не були обтяженими зобов'язаннями, що покладалося законодавством на решту підприємців. Законодавство чітко відмежовувало діяльність у сфері сільського туризму від інших видів туристичних послуг, які надавалась у сільській місцевості і які законодавцями відносились до підприємницької діяльності. Діяльність у сфері сільського туризму не відносилась до підприємницької діяльності. Тому грошові винагороди за такі послуги не підлягали обкладанню податком на додану вартість. Законодавство також передбачало при певних умовах звільнення отриманих доходів і від податку на доходи фізичних осіб. Господарі також звільнялись від обов'язку реєстрації своєї діяльності в органах місцевої влади [471]. Сільський туризм сприяв розвитку депресивних регіонів, зростанню зайнятості та доходів у сільській місцевості, збереженню національних культурних традицій.

Розвитку сільського туризму сприяла державна політика Польщі у галузі туризму. З початку 1990-х років було розпочато системні зміни в

управлінні індустрією. У 1990 р. було засновано Польську туристичну палату. У 1997 р. за допомогою експертів ЄС розпочато перший етап реалізації Програми розвитку національного турпродукту. Цього року було ухвалено Закон «Про туристичні послуги». Вступ Польщі до ЄС зробив країну доступнішою для іноземних туристів, пожвавив співпрацю між відповідними структурами Союзу. За період з 2006–2013 р. ЄС виділив 30 млн. євро на розвиток туризму у Польщі [406]. Законодавство покладало відповідні завдання на місцеві органи влади по розвитку галузі. Так, сільські гміни мали здійснювали облік і контроль закладів туризму, створювати на території гміни сприятливі умови для розвитку господарської діяльності, брати участь у фінансуванні туристичних об’єднань, у процесі планування об’єктів інфраструктури, підтримувати організаційно і фінансово туристичні організації, реалізовувати спеціальні програми з туризму та спорту в рамках шкільного навчання; сприяти охороні навколишнього середовища, а також пам’яток культури та архітектури [479]. Польські національні організації сільського туризму стали членами Європейської федерації фермерського та агротуризму європейських країн. Під егідою цієї організації друкувалися рекламно-інформаційні каталоги об’єктів сільського зеленого туризму з сертифікованою характеристикою спектру їхніх послуг.

Перший досвід у розвитку сільського зеленого туризму набувався в 1990-і роки. На цьому етапі прийшло суспільне усвідомлення того, що на новому виді діяльності можна заробити. Сільськогосподарські державні дорадчі служби долучалися до популяризації ідеї, переконували селян і їхні родини у доцільності перепрофілювання своїх господарств. Вивчався зарубіжний досвід. На популяризацію сільського туризму мало також вплив управління фізичної культури і туризму. Дані структури на місцевому рівні зосередились на виданні брошур, порадників, інформаційних каталогів. Зацікавленість проблематикою агротуризму ЗМІ дало можливість міським жителям побачити переваги активного відпочинку в природному сільському середовищі. З другої половини 1990-х років розпочався умовний черговий

етап, який характеризувався створенням об'єднань власників селянських господарств та заходами направленими на підвищення якості послуг. В 1996 р. почала працювати Загальнопольська федерація агротуристичних господарств «Господарства гостинні». Її заснували 44 регіональні агротуристичні спілки. Головне завдання федерації полягало в популяризації роботи серед польських землевласників, сертифікація нічліжної бази, видання каталогів, налагодження співпраці з європейськими агротуристичними товариствами.

Після 2004 р. відбулися зміни у функціонуванні агротуристичних господарств. Якщо до цього агротуристична діяльність поєднувалась з сільськогосподарською, то надалі вона ставала самостійним видом сільського підприємництва. Почала складатись певна спеціалізація. Створювались навчальні господарства. Відбулась реалізація пілотної програми, метою якої було створення локальних стратегій розвитку сільських територій. Одним з таких інноваційних підходів у сільському туризмі було створення тематичних сіл. У 2001 р. першим таким селом стало Сєраково Славєньскіє (Західнопоморське воєводство). На початку 2010 р. в Польщі функціонувало кілька десятків сіл, зміст функціонування набував специфічного, тематичного змісту. Наприклад, с. Сєраково Славєньскіє – «село хоббітів», Вилатово – «село НЛО», Домброва – «село здорового способу життя», Іванціно – «село кінця світу», Папроти – «село лабіринтів і джерел», Підгурки – «село країни казкових героїв».

В 2005 р. було створено перший туристичний кластер «Бескидська 5», завданням якого було створення сприятливих умов для діяльності сільських підприємців. В 2009 р. їх вже було близько десяти. Кластери включали в себе наукові і навчальні установи, які готували фахівців [470].

В умовах зростання безробіття на селі агротуризм став альтернативою, сприяв працевлаштуванню та підвищенню добробуту. Успіхом Польщі було і те, що розвиток сільського зеленого туризму здійснювався як складова комплексних заходів соціально-економічних змін на селі [443]. Інтеграція

туристичної галузі (бізнесу) в сільський життєвий простір сприяла переходу до багатомаїття форм діяльності на селі. Окремі господарства організовували тематичні екскурсії, надавали на прокат необхідне спорядження. На Бебжі проводились річкові сплави на байдарках і спостереження за птахами, в Низькому Бескиді – подорожі слідами лемківських поселень, а в Сувальському воєводстві – вело подорожі чи прогулянки на лижах-роликах. Пропонувались і додаткові послуги: дитячі ігрові майданчики, «допомогу» по господарству (годувати курей, видоїти козу чи корову). Можна взяти участь у роботі спеціалізованих майстерень: бджільницьких, гончарних, скульптурних, живописних [395].

Сільський туризм розвивався досить динамічно. Якщо в 1999 р. було 775 туристичних господарств, то в 2010 р. – 7692, збільшилась чисельність майже в 10 разів. Відповідно, зросло чисельність місць розміщення з 7172 до 82750 [470]. У 2007 р. 75,4% господарств надавали послуги щорічно. В 2014 р. агротуристичною діяльністю займалося близько 8 тис. сільських господарств, в яких було 84,5 тис. нічліжних місць. Майже 40% господарств знаходились в Малопольському, Підкарпатському, Вармінсько-Мазурському воєводствах. Лише за рік послугами скористалося 612,5 тис. туристів, серед яких 7% склали іноземні туристи [467, с. 108].

На розвиток кооперативів Польщі чинили вплив зовнішньополітичні фактори. Особливо їх вплив посилився після її вступу до ЄС, відкриттям аграрних ринків та створенням спільних підприємств. Кількість кооперативів та їх членів у різних воєводствах вирізнялася. Вони конкурували з іншими формами господарювання. Польські кооперативи отримували від ЄС погектарні дотації для екологічних культур на підставі заяв на виділення коштів у зв’язку з підтримкою сільськогосподарських або пов’язаних з охороною навколишнього середовища заходів. Виробники, які бажали отримати такі доплати, зобов’язані були приєднатися до відповідних програм охорони довкілля, що забезпечувало цільовий характер використаних коштів.

Кооперативи по спільному використанню сільськогосподарської техніки організовували роботи відповідно чинної нормативно-правової бази та набутої практики. Обладнання та машини, що були в розпорядженні такого кооперативу, як правило, були колективною власністю і по заявках фермерів виконували в їх господарствах за допомогою найманого персоналу необхідний обсяг робіт. Фінансувались такі кооперативи головним чином за рахунок позик, дотацій та власних капіталів. Вони не сплачували податків та мали ряд пільг, що давало їм певну конкурентну перевагу. Польські фермери об'єднувались у машинні пули – організаційні форми спільного використання техніки. Широко використовувався прокат і оренда техніки, що давало можливість економити матеріальні ресурси. В Польщі діяла мережа незалежних дилерських пунктів, які надавали сервісне обслуговування, проводили гарантійний ремонт, постачали запасні частини тощо. Використовувався лізинг, як форма довгострокового і майнового кредиту.

Все більше актуалізовувався ринок уживаної техніки. Зростало число техніки, яка використовувалася у фермерських господарствах, придбана на вторинному ринку техніки. Така концентрація технічних засобів в одному підрозділі, її швидке обслуговування і оперативний ремонт сприяла збільшенню річного завантаження техніки, зниженню простоїв, значно збільшувало виробіток, покращувало якість і організацію праці механізаторів.

В польському селі працювали кооперативи з пошиття одягу й взуття, виготовлення виробів з деревини й металу, надання послуг з ремонту автомобілів і побутової техніки. Становлення й розвиток аграрної кооперації у Польщі відбувалося з середини XX ст., коли держава широко використовувала адміністративні важелі впливу на селян з метою розвитку даної форми діяльності. Водночас, даний процес був болісним. Примус часто призводив до стримування їх розвитку. Значна частина кооперативів розпадалася. Причинами слабкого розвитку сільськогосподарської кооперації були усталені традиції кольського селянства, уклад життя сільського

населення, яке звикло працювати одноосібно на приватній земельній ділянці, не розвиваючи общинних традицій.

Законодавство Польщі 1990-х років стало надійною основою для зміцнення ролі цих організаційних форм у розбудові сільських територій. Кооперативам було надане право залучати до роботи у керуючі органи найманих працівників. Членство в таких групах виробників не передбачало змін у правах власності на засоби та предмети праці фермерів, у колективній власності знаходився лише прибуток, одержаний від спільної діяльності. Діяльність кооперативів регулювалась Законом про сільськогосподарську групу виробників та їхні відносини. Групи виробників овочів і фруктів, відповідно національного та законодавства ЄС, мали право вибору підтримки через спеціальний режим, який передбачав певні умови: група повинна була займатись виробництвом таких видів продукції – овочі, фрукти, продукти їх переробки, цитрусові, горіхи, гриби; виробники мали бути членами лише однієї групи в межах кожної категорії продукції; фермери реалізовували всю вироблену продукцію тільки через власну групу; принаймні половина доходів групи йшла на подальший пошук ринку збуту спільної продукції; група дотримується вимог щодо мінімального обсягу реалізації продукції та кількості членів; власним членам забезпечувались сприятливі умови щодо зберігання, пакування та збуту всієї продукції, виробленої учасниками об’єднання, а також правила ефективного менеджменту [473]. В 2005 р. лише 4–7% сільськогосподарських груп виробників виконували умови щодо отримання субсидій згідно вище перелічених умов. Всього було зареєстровано 102 групи виробників. Найбільше груп (22) спеціалізувались на виробництві свинини. Далі за чисельністю ішли групи по виробництву овочів і фруктів (16), зернових (15), тютюну (11), домашньої птиці (7), олійного насіння (6) [473].

Фермери у групи об’єднувались за територіально-виробничим та історичним принципом. У Великопольському та Куяво-Поморському воєводствах розвивались групи виробників свинини, де цей напрям

спеціалізації формувався протягом тривалого часу. В 2007 р. їх відповідно було 19 і 7 [473]. По кілька груп (2–3) діяли у Люблінському, Малопольськму, Мазовецькому, Поморському, Свентокшиському воєводствах. Об'єднання груп виробників мали різну організаційно-правову форму господарювання. Проте виробники свинини надавали переваги союзам та кооперативам, рідше асоціаціям та товариствам з обмеженою відповідальністю.

Групам виробників надавалась підтримка з боку неурядових організацій: Фундації фонд кооперації; Фундації для підтримки села. Вони проводили тренінги для груп виробників, займались просвітництвом, менеджментом. Регламентуюче розвиток кооперації законодавство мало позитивний впив на фермерів щодо підвищення їх конкурентоспроможності на аграрних ринках. Оскільки польське законодавство не нав'язувало фермерам будь-якої особливої форми господарської діяльності, вони могли пристосовувати вибір юридичних форм господарської діяльності до інвестованого капіталу та рівня гарантій і захисту, пов'язаних із відповідними формами.

Польські сільськогосподарські кооперативи мали низку переваг. Вони позиціонували себе як єдина потужна організація, здатна закуповувати значні обсяги товарів і послуг та реалізовувати великі обсяги продукції. Кооперативи мали переваги перед окремими виробниками при укладанні договорів на закупівлю сировини та реалізацію власної продукції. Вони мали можливості обміну досвідом між фермерами щодо ефективності ведення сільськогосподарської діяльності. В кооперативному об'єднанні діяли уніфіковані способи ведення бухгалтерського обліку, система калькуляції виробництва продукції, що знижувало її собівартість. Фермери, що об'єднувалися, ставали більш захищеними щодо змін ринкової кон'юнктури на певний вид продукції, що стимулювало її виробництво, одержували додаткові можливості спільного інвестиційного кредитування розвитку виробництва. За розмірами кооператив були різними (число об'єднаних

виробників). Кооператив LUBSad, приміром, об'єднував 512 виробників яблук, які спільними зусиллями побудували завод з виробництва соків та концентратів. Кооперативи у Сандомежську (Свєнтокшикське воєводство) відповідно об'єднували 862 і 612 землевласників. Дані кооперативи експортували яблука у 18 країн [466].

В 2000-і роки почала зростати роль кооперативів у розбудові сільських територій. Цьому сприяло польське кооперативне законодавство. Кооперативам надавалось право залучати до роботи у керівних органах найманих працівників. Під кооперативами у Польщі найчастіше розумілися ринкові організації фермерів – «група сільськогосподарських виробників», як вертикально організовані добровільні організації, основною метою яких був спільних продаж продукції учасників. Така спільна реалізація виробленої продукції покращувала ринкові пропозиції членів групи, хоча й могла призвести до зростання цін. Крім того, це дозволяло фермерам підвищити кількість та якість виробленої продукції, знизити транзакційні витрати, перерозподілити прибуток, який раніше отримували посередники, обмінюватись досвідом господарювання та знаннями. При цьому членство в таких групах виробників не передбачало змін у правах власності на засоби та предмети праці фермерів, у колективну власність потрапляв лише прибуток, одержаних від спільної діяльності. Діяльність груп виробників відбувалася на основі Закону «Про сільськогосподарську групу виробників та їхні відносини». Він визначив, що метою діяльності груп виробників була реалізація на ринку сільськогосподарської продукції виробленої фермерами, адаптація її до ринкових вимог, покращення ефективності діяльності ферм, а також якості виробленої ними продукції [484]. Разом з тим, вказаний нормативний документ не визначав особливої організаційно-правової форми для таких груп виробників. Таким чином, такі об'єднання могли носити як неформальний характер, так і зареєстровану форму економічного або соціального підприємництва. Найбільш розповсюдженими формами таких «груп виробників» були асоціації, союзи, товариства з обмеженою

відповідальністю, а також кооперативи. Чинне законодавство Польщі передбачало різні види державної підтримки: пільгові умови для отримання інвестицій; звільнення від оподаткування робіт з модернізації засобів, які знаходилися у володінні групи понад п'ять років; надання субсидій обсягом близько 5% від вартості річного обороту в перший та другий роки, а потім 4%, 3%, та 2% у наступні роки для груп з річним оборотом нижче 1 млн. євро, та 2,5%, 2%, 1,5%, 1% від обороту для груп, що мали більше 1 млн. євро. При цьому розмір субсидій на одну групу не міг бути більшим, ніж 1 млн. євро у перший та другий роки, 80 тис. євро у третій, 60 тис. євро в четвертий, 50 тис. євро у п'ятий рік. Протягом 2002–2004 рр. Агентство з реструктуризації та модернізації сільського господарство субсидувало відповідно по роках: 13, 31, 61 груп. Розмір субсидій в 2002 р. склав 218263 євро, 2003 р. – 625342 євро, 2004 р. – 965678 євро. Такий фінансовий стимул сприяв формуванню і розвитку груп виробників сільгосппродукції. Чисельний ріст їх ілюструє нижченаведена таблиця.

Таблиця

Зміни в чисельності сільськогосподарських груп виробників протягом 2004–2009 рр. у розрізі воєводств [484]

Воєводства	**Роки**					
	2004	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**
Великопольське	13	20	31	46	63	90
Нижньосілезьке	7	8	17	32	50	74
Куяво-Поморське	9	19	24	31	51	68
Опольське	6	9	13	22	36	53
Західно-Поморське	1	3	7	17	26	37
Вармінсько-Мазурське	3	4	5	14	21	33
Любуське	1	3	4	12	24	29
Поморське	3	4	4	23	25	28
Мазовецьке	6	9	9	10	15	17
Люблінське	8	10	10	11	12	17
Підкарпатське	8	9	10	11	14	13
Сілезьке	-	-	1	3	11	13
Підляське	5	5	4	3	11	12
Малопольське	11	12	12	11	12	10
Лодзьке	1	2	3	3	6	9

Свентокшиське	3	3	3	3	6	6
Загалом	**85**	**120**	**157**	**252**	**383**	**509**

Фермери Польщі в групи об’єднувалися за територіально-виробничим та історичним принципами. Виробники свинини надавали перевагу союзам та кооперативам.

В Польщі розширювались можливості для розвитку харчового виробництва у невеликих масштабах в сільській місцевості та створення послуг, пов’язаних з їжею. Важливу роль відігравала і мода на споживання продуктів харчування місцевого виробництва, отриманих від надійного виробника: перевіреного, традиційного, регіонального. Формувався, таким чином, рух за здорову, справжню їжу, який об’єднував людей, зацікавлених в захисті традиційної кухні та пов’язаних з цим сільськогосподарських культур та продукції тваринництва.

В Польщі з’являлись різні форми об’єднання сільськогосподарських виробників із споживачами. Однією з форм виступали кооперативи виробників харчів, як формалізовані структури. Вони надавали можливість купувати екологічно чисті продукти напряму у фермера. Завдяки тому, що вони проводили закупівлю оптом, а до заготівельної роботи залучалися до постачання, продукція мала нижчу ціну, ніж у крамницях. Кооперативи гарантували надійність джерел закупівель. Дані обставини зміцнювали довіру виробників і споживачів.

Сільгоспвиробники часто для отримання прибутку використовували такий маркетинговий засіб, як використання моди на деякі продукти харчування. В 2000-і роки модним був топінамбур. Мода на топінамбур позитивно впливала на розвиток ресторанного і курортного бізнесу. Даний овоч ставав основою меню низки ресторанів.

Продаж на перероблених сільськогосподарських продуктів залишався не вигідним. Налагодити її переробку на селі часто було складно. В Польщі були ліквідовані малі переробні заводи в кінці 1980-х років. Однією з форм відновлення переробки стали кухонні інкубатори. Ними користувались дрібні

переробники сільгосппродукції, фірми, що займалися кетерінгом, а також фермери. Інкубатори дозволяли витримувати всі санітарні норми без додаткових інвестицій у власне гастрономічне обладнання. Перші такі інкубатори були створені поблизу Кракова у рамках проекту Швейцарсько-Польської програми співробітництва [175, с. 16]. Інкубатори створювались на базі кухонь при сільських школах, будинках культури. Продукцію виготовлену інкубатори реалізовували через спеціально створене соціальне підприємство. Вони створювались на основі міцних соціальних зв'язків, бажанні зробити щось разом, довір'ї, раціоналізмі.

В 2000-і роки у Польщі створювались такі малі підприємницькі форми як пригодницькі оселі. Дані господарства пропонували ігри, спілкування з тваринами та інші види терапії у природному середовищі. Пригодницькі атракції не лише забезпечували людям позитивні емоцій, а й приносили матеріальні прибутки. Оселі пригод зазвичай зосереджувалися на інтенсивних одноденних атракціях із організацією харчування. Діяли також і освітні оселі, як форми навчання різним предметам: біології, математики, рідної мови, фізики, хімії. В 2013 р. у Польщі діяло 50 таких осель [175, с. 17]. Промоцією та просуванням даних осель займалися Дорадчий центр сільського господарства в Брвінові та Освітня екотуристична оселя «Агрохатка» (с. Бродниця біля Ключборк) практикувала проведення окрім занять з екології, вивчення англійської мови [175, с. 18]. Мистецькі оселі створювались людьми, які мали художні або мистецькі здібності. Це були головним чином мешканці сіл. Об'єднувалися господарі, які були творчими особистостями, а також ті, хто мав професійні можливості для розкриття творчого потенціалу відвідувачів. Організовувались художні пленери, театральні студії. Надавались куточки для усамітнення (написання книг, підготовки сценаріїв тощо). В селах, де діяли санаторії, створювались терапевтичні оселі, які спеціалізувались на різних формах терапії, доготерапії, лікування травами, дієтотерапія тощо. Однією з форм терапевтичних занять виступала садівнича терапія. Робота в саду справляла

найкращий лікувальний ефект для дітей, які страждали на аутизм, ожиріння, не встигали у школі, мали проблеми з концентрацією уваги.

В 2000 р. було створене перше польське тематичне село – село Хоббітів у Серакові Славеньскому. Це невелике село, розташоване на півночі Польщі. Ресурсом села, на якому базувалася ідея, став пейзаж, що нагадував землі Шира з відомого роману Толкієна «Володар перстнів». Воно знаходилось в 30 км від земель, які були місцем зіткнення скандинавських, германських та слов'янських впливів. Створення такого села мало за мету подолати зростаюче безробіття. До створення села долучалась майже п'ята частина мешканців Серакова. До них долучалися шанувальники прози Толкієна, ентузіасти польових ігор та історичних реконструкцій, студентів, які спеціалізувалися на архітектурі, етнографії, соціології. На цій соціальній основі було створено громадську організацію «Хоббітон». Завдяки низці проектів було підготовлено пропозицію, яка включала польову гру «Туди та назад», велосипедну польову гру «Подорож через Мірквуд», нічну гру «Братство яйця дракона» та циклічні заходи на відкритому повітрі: «Пікнік в Хоббітоні», «Привітання Лата», «Ярмарок Хоббітів», «День народження Більбо». Пропозиції розширювалися і доповнювалися [175, с. 32–33]. В 2012 р. у Польщі діяло близько 70 тематичних сіл [175, с. 32]. Обрання ними теми для розвитку сприяло інтеграції та формуванню позитивного образу села.

Отже, політика сільського розвитку, що реалізовувалась після 2004 р. мала вагомі соціально-економічні наслідки. Успіх соціальних програм залежав від суспільної підтримки. Сільський зелений туризм був альтернативою безробіттю, розвивався динамічно, ставав вагомим засобом соціального добробуту. Малі підприємницькі форми крок за кроком посідали своє місце у сільському розвитку.

ВИСНОВКИ

У висновках сформульовані теоретичні положення й узагальнення, результати дисертаційного дослідження:

1. Проблема сільського розвитку Польщі в умовах посткомунізму, інтеграції та трансформації у європейському і глобальному вимірах не стала предметом спеціального наукового дослідження у вітчизняній історіографії. Спираючись на здобутки української, польської і зарубіжної історіографії, а також використавши нові документальні матеріали і статистичні дані, дисертант вперше зробила спробу комплексного й аналітичного дослідження змін у сільському розвитку Польщі впродовж кінця 1980-х – 2000-х років. Нагальність такої дослідницької проблеми продиктована низкою загальнодержавних, суспільно-політичних, соціально-економічних і науково-дослідницьких завдань.

2. Концепція аграрної політики Польщі за змістом відображала стратегічну ціль країни та складалася з безлічі програм, направлених на удосконалення аграрного виробництва, розвиток сільських територій з врахуванням інтересів суспільства, загальних тенденцій розвитку Європейського Союзу та глобального світу. Визначальним кредом агрополітики виступав національний інтерес. Напрямки агрополітики формувались на основі консенсусу політичних груп, з врахуванням позиції вищих представницьких та виконавчих органів ЄС. Суспільно-політичні трансформації кінця 1980-х – початку 1990-х років стали передумовою формування польської програми аграрних трансформацій. Вона була складовою частиною загальнополітичних стратегій, мала неоднозначні соціально-економічні результати. Програма реструктуризації польського сільського господарства, яка реалізовувалася різними урядовими командами спрямовувалась на зміни структури виробництва, розширення на селі частки його не аграрного сегменту, залучення іноземного капіталу. Аграрна політика спрямовувалася на зміну суспільної парадигми сільського

господарства, переходом його на капіталістичні засади. Польські реформатори досить принципово відносились до посткомуністичних змін, розбудови ринкових засад аграрної економіки. Сільське господарство Польщі виявляло сприйнятливість тим ліберальним перетворенням, що пропонувались політичною елітою. Стратегічна модель його розвитку включала потреби польського суспільства, а також геополітичні цивілізаційні тенденції. Аграрна політика Польщі мала вагову зовнішню складову, яка спрямовувалась на позиціонування вітчизняної галузі на світовому продовольчому ринку. Програма переходу сільського господарства до ринку включала завдання по створенню конкурентного виробничого середовища, підприємницького клімату, удосконалення економічних відносин, протидії монополізму, імплементації процедур по послуговуванню іноземною допомогою. Аграрна політика мала в цілому широку соціальну програму, яка включала завдання поліпшення просторової організації виробництва, запобіганню безробіттю на селі, підтримку відповідних рівнів продовольчого забезпечення населення. Інтеграційна складова аграрної політики передбачала популяризацію в польському суспільстві європейських цінностей, збереження інструментів підтримки рентабельності виробництва, утвердження нових правил конкуренції. Результатами реалізації програми інтеграції стало те, що Польща долучилась до вироблення і реалізації спільної агарної політики ЄС, їй вдалося забезпечити реструктуризацію і модернізацію сільського господарства. Водночас, польському суспільству не вдавалося уникнути низки втрат, в тому числі і морально-психологічного характеру.

Правові передумови адаптації сільського господарства Польщі до вимог ЄС формувались в результаті дії низки об’єктивних і суб’єктивних чинників. Діяльність головних інституцій з впровадження євроінтеграційного курсу в агропродовольчій сфері спрямовувалась на підготовку сільськогосподарських організацій до роботи в ЄС, налагодження економічних зв’язків, продуктивне використання інвестиційних ресурсів

Польщі в оптимальний строк вдалося напрацювати договірну базу з органами ЄС, налагодити систему комунікації по управлінню її імплементацією. Країні довелося зіштовхнутися з певними труднощами, перепонами, обмеженнями при просуванні своїх аграрних інтересів у просторі ЄС. Важливим кроком Польщі на шляху формування передумов до адаптації стало розширення форм двостороннього співробітництва, налагодження економічних, політичних зв'язків Польщі і країн ЄС. В даній справі винятково важливу роль відігравали зовнішньополітичні інституції, дипломатичні зусилля політичного керівництва країни. Дипломатичні відносини з ЄС мали в тому числі і сільську складову і сприяли уніфікації законодавства, розв'язанню низки технічних, фінансових проблем, супроводжувались укладаннями різного роду угод. Гармонізація законодавчих основ залежала від ефективності діяльності органів державної влади і управління, раціоналізації політичного життя, здатності керівного і адміністративного персоналу реалізовували відповідні норми. Співпраця між польськими сільськогосподарськими організаціями і ЄС реалізовувалась на основі угод, проектів, законів, вимог тощо. В Польщі був введений ефективний контроль за додержанням тих вимог, що висувались ЄС до сільськогосподарської продукції, формуванням продовольчих ринків, використанням коштів. Структурні реформи у сільському господарстві Польщі випливали з системи вітчизняного законодавства, конституційних та правових регламентних норм. Вони трансформувалися протягом досліджуваного періоду і склали певний регламент порядку вступу Польщі до ЄС, переформатування політичної, господарської системи країни. Законодавство Польщі уніфікувалося у напрямку розв'язання тих проблем, що з'являлись на етапі вступу і унормовували дії по попередженню монополізації виробництва, розвитку конкурентного середовища, формуванню прозорих і ефективних митних правил, розгортання ринків, способів валютного регулювання. Нормативні документи та програми уряду Польщі, Сейму в цілому забезпечували реалізацію принципів аграрної політики та тих програм, що були направлені

на розвиток сільських територій. Польща приєдналась до Спільної аграрної політики ЄС, що включала так принципи як: єдність, солідарність, а також до реалізації сотні різного роду регулюючих заходів.

3. В посткомуністичний період сільське господарство Польщі тривалий час продовжувало розвиватись екстенсивним шляхом, воно мало власну специфіку, що вирізняла його на тлі аналогічних соціально-економічних секторів країн Центрально-Східної Європи. Для галузі була властивою паритетність (переважання тваринництва над землеробством), здатність задовольняти суспільні потреби, розмаїттям товарності, розвиток приватної ініціативи. Первісна концепція перетворень включала завдання підвищення ефективності землекористування, змін організаційної структури, забезпечення інтеграції виробництва з наукою, плюралізацію шляхів матеріально-технічного постачання. Створена фінансово-кредитна система в цілому була результативною, хоча протягом тривалого часу виявляла власну нездатність у попередженні економічних ризиків. На початку 1990-х років сільське господарство потерпало від росту інфляції, засилля комерційного кредитування тощо. Пожвавленню процесу інвестування сільського господарства сприяла активізація діяльності кредитно-банківських установ. Розвитку ринку сільськогосподарської нерухомості сприяли прямі іноземні інвестиції, удосконалення податкового законодавства. Протягом 1989–2003 рр. відбувалися зміни у структурі сільської робочої сили: чисельності, зайнятості, кваліфікації тощо. Темпи змін людського розвитку польського села залежав від динаміки інновацій, соціально-економічного вирівнювання сільських територій, приросту сільського населення тощо. Технічне оснащення сільського господарства вирізнялося нарощенням кількісних і якісних параметрів. Водночас у матеріально-технічному постачанні малися і певні труднощі, регіональні диспропорції. Для інституційної структури аграрного ринку Польщі властивим був лібералізм, розмаїття каналів збуту, балансування, спеціалізація. Протягом відповідних (адаптаційних) років Польща динамічно нарощувала загальні обсяги виробництва рослинницької і

тваринницької продукції, їй вдалося зайняти власну нішу на світовому продовольчому аграрному ринку.

4. Організаційною основою сільського розвитку Польщі виступало фермерство. Державою була розроблена довготривала політика, законодавчі основи його розвитку. Польське фермерство мало регіональну специфіку, відмінності у розмірах землекористування, спеціалізації, зберігало власну нішу у розвитку аграрної економіки та соціальної сфери села. Протягом досліджуваних років суттєво зросла суспільно-політична вага фермерів, трансформувалося їх мислення, економічна поведінка. В процесі інтеграції до ЄС, Польщею спільно з структурами ЄС було реалізовано низку проектів, направлених на підвищення кваліфікації фермерів, поліпшення продуктивності виробництва у деяких господарствах, налагодження кооперативного управління. Важливим фактором розвитку фермерських господарств стало органічне землеробство, як ефективний засіб інтенсивності та продуктивності аграрного виробництва. Впровадження даного землеробства відбувалося у комплексі соціальних, економічних, освітніх, просвітницьких, культурних завдань, а також охоплювало широкий спектр соціальних груп.

5. Децентралізація стала фундаментальною ідеєю змін у територіально-адміністративному устрої Польщі. Самоврядування сільських гмін стало основоположним чинником розвитку сільських територій, воно базувалось на теоретичному і практичному європейському досвіді. Сільський розвиток вибудовувався на принципах багатофункціональності, збалансованості соціальних і економічних процесів, враховувались також національні традиції. Інфраструктурні перетворення на селі взаємозалежали від умов делегування державою самоврядних функцій, а також розглядались вирішальним чинником підвищення привабливості села. Протягом 1989–2004 рр., низкою інституцій було реалізовано кілька програм, направлених на розвиток сільських територій. Ринок праці на селі розвивався у тісному взаємозв’язку з умовами господарювання, політикою у галузі освіти,

стратегіями соціально-економічного розвитку. Проблема безробіття на селі залишалась гострою, темпи її подолання стримувались низкою соціальних, економічних обставин. Засобом вирівнювання соціально-економічного розвитку села виступали сільськогосподарські кооперативи. Причинами їх слабкого розвитку виступали усталені традиції польських селян, тяжіння досвіду комуністичного минулого. Джерелом сільського розвитку Польщі виступав сільський туризм. Він же і був основною формою підприємництва на селі.

6. Після здобуття членства в ЄС Польща реалізовувала політику інноваційного сільського розвитку. Вона мала свої особливості, інституційне забезпечення, напрямки, багатоваріантний характер. Аграрна політика Польщі 2004–2014 рр. спрямовувалася на розвиток конкурентного ринкового середовища, забезпечення збалансованості сільських територій, узгодження розвитку з зобов’язаннями перед європейською співдружністю. Для сільської економіки визначальною рисою ставали інновації, фактори зростання та конкурентної. Протягом даного досліджуваного періоду Польщі вдалося зробити потужні кроки у напрямку зближення сільгоспвиробництва і науки. Проекологічна землеробська політика стала підґрунтям для сільського розвитку, розв’язання низки природоохоронних завдань. Органічне землеробство Польщі мало власну історію і розвивалося як суспільних рух. Розвиток такого виробничого напряму сприяло підвищенню конкурентності сільського господарства, росту експортного потенціалу. Польські виробники екологічних продуктів зайняли власну нішу у виробництві ЄС, стали співучасниками закордонних брендів. Сільське господарство Польщі перетворювалося у важливого суб’єкта виробництва відновлювальних енергетичних джерел, а також якісних продуктів харчування. Аграрна економіка зберігала тенденції до росту виробничих показників, її засадничі функції базувалися на практиках, що використовувались в ЄС. Фінансово-технологічна допомога держави, а також органів ЄС спрямовувалась на модернізацію виробництва, створення груп виробників окремих видів

продукції, просування продукції на ринки, збалансування виробництва тощо. В сільському господарстві Польщі реалізовувались безліч програм, які були направлені на підтримку конкурентних переваг на внутрішньому і зовнішньому продовольчих ринках.

Аграрні ринки Польщі розвивались у якості важливих інструментів досягнення стабільних умов діяльності сільських товаровиробників, забезпечення попиту на продовольство. На Євроринку Польща себе утверджувала передусім як виробник якісних продуктів харчування, а також як країна, що веде пошуки резервів власного розвитку. Входження до ринків ЄС протікало надто непросто, для польських виробників жорсткі норми регулювання іноді були нездоланними.

Водночас польські підприємці державні структури провели значну роботу по просуванню європейських цінностей, лібералізації зовнішньої торгівлі, реструктуризації переробної промисловості, створення інтегрованої системи управління і контролю за якістю продукції, розгортання системи сільськогосподарського інформування. Створена у Польщі система захисту громадського здоров'я включала низку реєстраційних, ветеринарних, технічних форм контролю. Фермери Польщі успішно витримували конкуренцію на ринках молока, м’яса, квітів, тютюну, фруктів, овочів, рапсу, зерна, цукру, ягід. Польща набула успішного досвіду створення гуртових ринків як сучасного методу сільськогосподарського маркетингу та ефективної форми сільського підприємництва.

Екокультурний і соціальний розвиток сільських територій базувався на якісно нових ціннісних принципах, політичних програмах. Вступ Польщі до ЄС став каталізатором змін у польському селі, сприяв об’єднанню сільського соціуму. Змінилось суспільне сприйняття місця і ролі села. Розвиток сільських територій відбувався на основі цільових програм, проектів, направлених на поширення практик, що сприяли поліпшенню якості життя а селі, пристосування умов до вимог сучасності. В Польщі вдало було обрано фактори, які мали стимулювати розвиток сільської інфраструктури, це

сільське підприємництво, раціональне використання іноземних інвестицій, перехід до єдиної пенсійної системи. Сільський туризм став новим ефективним видом діяльності, який сприяв не лише росту добробуту, але і був способом запобігання безробіттю, популяризації сільського способу життя. Поява різних форм сільськогосподарських виробників сприяла сільському розвитку, стала наслідком успішної реалізації національної моделі аграрної політики.

Вважаємо, що наша праця не вичерпала предмет проведеного дослідження – лише перший крок на шляху ґрунтовної розробки історії Польщі 1990–2000-х років. Серйозні наукові перспективи складає ціла низка проблем, серед яких аграрні ринки, зміни в етноменальних особливостях сільських виробників, соціальний розвиток тематичних сіл, історичні особливості сільських гмін тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Документи, опубліковані окремими книгами

1. Державна допомога виробникам в Україні: реформування відповідно до норм СОТ і ЄС / за ред. С. Касьянова. – К.: Нора-друк, 2004. – 86 с.
2. Договор о создании Европейского Экономического Сообщества //Сб. международных правовых документов, регулирующих вопросы миграции /Международный орган по миграции. – М., 1994. – С.278-284.
3. Договор о создании Европейского Союза (Маастрихтский договор) //Сб. международных правовых документов, регулирующих вопросы миграции /Международный орган по миграции. – М., 1994. – С.147-151.
4. Доклад о мировом развитии 1999/2000. На пороге 21 века /Пер. с англ. – М.: Весь мир, 2000. – 277 с.
5. Документи Європейської Комісії (Висновок Європейської Комісії щодо заявки Польщі на членство в ЄС // Agenda 2000 – Commission Opinion on Poland’s Application for Membership of the European Union 1997. – 137 с.
6. Європейська хартія місцевого самоврядування /Вишневський Є.М. – Страсбург: Рада Європи. – 9 с.
7. Европейская конвенция о социальном обеспечении //Сб. международных правовых документов, регулирующих вопросы миграции /Международный орган по миграции. – М., 1994. – С.260-264.
8. Европейская социальная хартия //Сб. международных правовых документов, регулирующих вопросы миграции /Международный орган по миграции. – М., 1994. – С.255-259.

9. Европейская хартия о местном самоуправлении /Совет Европы. – Страсбург, 1990. – 16 с.
10. Закон про захист від ввезення на польську митну територію субсидованих товарів від 21.06.2002 р. //Вісник законів. – 2002. – №125. – Поз.1063.
11. Збірка договорів Ради Європи: Українська версія /Є.М.Вишневський. – К.: Парламентське видавництво, 2000. – 654 с.
12. Збірник нормативно-правових актів Європейського Союзу у сфері охорони навколишнього середовища /Н.Андусевич, Т.Будякова (пер.); Н.Андрусевич, Коцюруба О. – Л.: Екоправо, 2004. – 192 с.
13. Конвенция по окружающей среде /ООН. Европейская Экономическая Комиссия. – Нью-Йорк: ООН, 1992. – 188 с.
14. Конвенція про біологічне різноманіття: громадська обізнаність і участь /Т.В.Гардашук (ред.): Тов-во „Зелена Україна”. – К., 1997. – 153с.
15. Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 р.). – К., 1998. – 76 с.
16. Конституційні акти Європейського Союзу. Частина І / упорядник Г. Друзенко; за заг. ред. Т. Качки. – К.: Юстиніан, 2005. – 534 с.
17. Отчет о состоянии сектора малых и средних предприятий в Польше в 2001-2002 гг. – Варшава: Польское агентство развития предпринимательства, 2003. – С.277.
18. План действий для объединенной Европы: Вторая встреча глав государств и правительств Совета Европы (10-11 октября 1997 г.). – Страсбург, 1997. – 58 с.
19. Polska w Unii Europejskiey. Wybor dokumentow /ped. I. Barcz, A. Michonski. – Warszawa, 2006. – 291 s.
20. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу та законодавство України. – К.: Слово, 2006. – 1104 с.

21. Programy pomocy dla rolnictwa 1990–2002 // Wsparcie Unii Europejskiej dla przemian w sektorze rolno-zywnosciowym i w obszarach wiejskich w Polsce w okresie przedakcesyjnym. – Warszawa, 2002. – 400 s.
22. Совет Европы /Информация /Служба публикации и документации. – Страсбург, 1997. – Буклет. – 287 с.
23. Совет Европы. Венецианская комиссия /Информация/. – Стасбург, 1993. – 6 с.
24. Совет Европы: Основные направления деятельности и результаты. – Стасбург: Управление информации, 1997. – 63 с.

Енциклопедії, довідники, статистичні збірки

25. Акти європейського права: Короткий довідник /В.О.Зайчук та ін.; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – 255 с.
26. Analizy i raporty PROW 2007-2013. Ministerstwo rolnictwa I rozwoju wsi. Rolnictwo I gospodarka zywnosciowa w Polske. – 2008. – 72 s.
27. Деловая Польша: Экономика и связи с Россией 1999-2001 гг.: Справочник /Г.Вачнадзе (гл.ред.). – М.: Агентство „Бизнес-Пресс”, 2002. – 87 с.
28. Європейський Союз. Директиви Європейського Союзу. Довідник /І.Г.Олесова та ін. (уклад.); В.Л.Іванов (ред.). – Львів: Леонорм, 1998. – 287 с.
29. Європейський Союз: Словник-довідник /М.Марченко (ред.-упоряд.). – 3 вид. оновлене – К.: К.І.С., 2006. – 140 с.
30. Европейский Союз: Справочник-путеводитель /под ред. О.В. Буториной (отв. ред.), Ю.А. Борко, И.Д. Иванова. – М.: Из-й Дом «Деловая литература», 2003. – 288 с.

31. Європейські вимоги до виробників молока та молочних продуктів: Довідник /В.С.Тимошенко (авт.-упоряд.), А.В.Абрмов та ін. – Л.: ПП НТЦ Леонформ-Стандарт, 2007. – 220 с.
32. Європейські вимоги до м'ясопереробних підприємств: Довідник /В.С.Тимошенко та ін. – Л.: Леонформ-Стандарт, 2005. –122 с.
33. Маклаков В.В. Европейский парламент: Справочник /Е.В.Алферова (отв. ред.); РАН, Институт научн. информ. по обществ. наукам. – М., 2001. – 103 с.
34. Малые страны Западной Европы /Авт.: Ю.И.Юданов, О.К.Тимашкова, Г.А.Хомянин, Р.А.Новиков; Отв. ред. Ю.И.Юданов. – М.: Мысль, 1972. – 456 с. – Библигр.: С.450-453.
35. Procesy zahodzace w polskim rolnictwie w latach 1990–2010, prognjzy na rok 2013 I perspektywy na rok 2020 – pewne kwestee. – Warszawa, 2011. – 72 s.
36. Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa polski WLATACH 1988–1996. – Warszawa, 1999. – 93 s.
37. Рада Європи: факти та цифри /С.Головатий (відп. за вип.); Рада Європи. – К.: Українська правнича функція, 1995. – 10 с.
38. Rocznik Statystyczny Rolnictwa Polsce Obszary tematyczne – Warsawa, 2006. – 445 s.
39. Rocznik statystyczny rolnictwa I obszarow wiejskich – Warsawa, 2007. – 493s.
40. Русакович А.В. Европейский Союз: справочник для студентов / А.В. Русакович; Учреждение образования Федерации профсоюзов Беларуси «Международный ин-т трудовых и социальных отношений». – Минск: Асобны Дах, 2004. – 119 с.
41. Страны мира: Справочник. 1999 /Под общ. ред. И.С.Иванова. – М.: Республика, 1999. – 512 с.

Монографії, брошури

42. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения: [учеб.] / Е.Ф. Авдокушин. – М.: Юристъ, 1999. – 165 с.
43. Аграрная политика в странах Центрально-Восточной Европы и Азии: современные тенденции. – М.: ИМЭПИРАН, 1997. – 156 с.
44. Аграрная политика: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по аграрной специальности /А.П.Зинченко, В.И.Назаренко, В.В.Шайкин и др. – М.: Колос, 2004. – 304 с.
45. Аграрная реформа в странах Центрально-Восточной Европы и России (1990-2000) /РАН, Институт международных экономических и политических исследований. – М.: Наука, 2003. – 255 с.
46. Алексієвець Л.М. Україна і Польща: шляхи співробітництва (1991–2004) / Л.М. Алексієвець, В.Р. Гевко. – Тернопіль: Редакційно-видавничий центр ТНПУ імені В. Гнатюка, 2009. – 153 с.
47. Анализ экономики агропромышленного комплекса Республики Польша. Ministerstwo rolnictwa I rozwoju wsi. Rolnictwo I gospodarka zywnosciowa w Polske. – 2008. – 31 s.
48. Антидемпінгова політика Європейського Союзу: практ. посіб. для українських виробників та експортерів. – К.: Катраг груп, 2001. – 149 с.
49. Антиєвропейське право із соціальних питань: [збірник] /В.О.Зайчук та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2005. – 542 с.
50. Apchiwum Art Nowych oraz Pomocy Zagranicznej w Warszawie, sign 1/1285, Raport // Polska – Europa: perspektywa 2000. - 1992. – 76 s.
51. Баймуратов М.А. Роль международных стандартов местного самоуправления в формировании компетенции публичной самоуправленческой (муниципальной) власти / М.А. Баймуратов. – О.: Феникс, 2003. – 160 с.

52. Балашенко С.А. Международно-правовая охрана окружающей среды и права человека: [учеб. пособие] / С.А. Балашенко, Т.И. Макарова. – Минск, 1999. – 254 с.
53. Бальцерович Л. 800 дней: краткая история Великих перемен. 1989–1991 / Лешек Бальцерович: записал Єжи Бачинский; в сотрудничестве с Єжи Козьминским; пер. с польск. М. Майновой. – Харьков: Золотые страницы, 2014. – 204 с.
54. Бальцерович Л. Соціалізм, капіталізм, перетворення / Л. Бальцерович, Б. Новиков. – Х.: Каравела, 2000. – 415 с.
55. Балян А.В. Наукове узагальнення зарубіжного досвіду в сільському господарстві / А.В. Балян. – К.: ЗАТ „Нічлава”, 2000. – 327 с.
56. Banski I. Obszary problemowe w rolnictwie Polski / Ierzy Banski. – Warszawa, 1999. – 35 p.
57. Безработица, структурная перестройка экономики и рынок труда в Восточной Европе и России /Р.Емцов и др. – М.: ИНФРА, 1995. – 477 с.
58. Березко Н. Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз громадських організацій України / Н. Березко, В. Боженар; за заг. ред. Л.Козак. – К.: ВПЦ „Київ. ун-т”, 2002. – 48 с.
59. Blok Z. Transformacja yako konwersja funkcji wewnatrzsystemowych na przykladzie Polski / Zbigniew Blok. – Poznan, 2006.
60. Бобин М.В. Межгосударственные финансово-экономические организации Европы. Правовые аспекты учреждения и деятельность / М.В. Бобин. – М.: Элекс-КМ, 2001. – 176 с.
61. Боголюбов С.А. Аграрне право: підручник / [С.А. Боголюбов, М.М. Бринчук, Н.О. Ведишева]. – Вид-во: Проспект, 2011. – 432 с.
62. Богомолов О.Т. Реформы в зеркале международных сравнений / О.Т. Богомолов. – М.: Экономика, 1998. – 159 с.
63. Бодров В.Г. Соціальне ринкове господарство: навч. посібник для студ. економ. вузів. / В.Г. Бодров. – К.: Либідь, 1995. – 126 с.

64. Борщевський В.В. Інституційні основи суспільно-економічних і ринкових перетворень у Польщі / В. Борщевський. – Л.: Львівська комерційна академія, 2003. – 47 с.
65. Бочаров С.В. Шлях Польщі до Європейського Союзу: [монографія] / С.В. Бочаров. – Донецьк: ДонНу, 2011. – 270 с.
66. Булгакова С.О. Казначейство зарубіжних країн: навч. посіб. / С.О. Булгакова. – К.: КНТЕУ, 2000. – 82 с.
67. Ван Хорн. Основы управления финансами: пер. с англ. / Ван Хорн, Джеймс К. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 800 с.
68. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / Пьотр Вандич. – К.: Критика, 2004. – 464 с.
69. Ваши деловые партнеры в Восточной Европе: Производители и поставщики продовольственных и промышленных товаров /Н.И.Соколинская (гл.ред.). – М.: АДи «Бизнес Карта», 2004. – 457 с.
70. Вельяминов Г.М. Основы международного экономического права / Г.М. Вельяминов. – М.: ТЕИС, 1994. – 110 с.
71. Веттерберг Г. Новое общество. О возможностях общественного сектора / Г. Веттерберг , Н.С.Плевако (пер.). – М.: Ad Marginem, 1999. – 303 с.
72. Взаимосвязь социальной работы и социальной политики /под ред. Ш.Рамон. – М.: Аспект пресс, 1997. – 256 с.
73. Використання Україною досвіду європейської інтеграції Угорщини, Чеської республіки та Польщі набутого у програмі EUBEKA. – К.: Науковий світ, 2005. – 60 с.
74. Власов В.І. Розвиток процесів глобалізації в постіндустріальну добу / В.І. Власов, О.Г. Білорус. – К., 2007. – 54 с.
75. Власов В.І. Глобальна продовольча проблема / В.І. Власов, Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – К., 2001. – 506 с.

76. Всесвітня історія. Новітня історія 1939–2003: [навчальний посіб.]. – К., 2003. – Вид. 2-ге. – 567 с.
77. Гантовський М.М. Європейський правовий простір: концепція та сучасні проблеми / М.М. Гантовський. – К.: Видавн. дім „Промені”, 2005. – 222 с.
78. Гелб Алан Х. Экономические преобразования в странах Центральной и Восточной Европы: Проблемы, тенденции, перспективы / Гелб Алан Х., Грей Черил У.; Е.В.Нетесова (пер. с англ.). – М.: Прогресс Универс, 1995. – 112 с.
79. Гелен Д. У лабіринті Європейського Союзу / Д. Гелен. – К.: Основи, 1995. – 238 с.
80. Голибард Є. По-сусідськи. Польський вектор. Документальна розповідь про динамічне п’ятнадцятиріччя 1989–2004 р.р., про роль і наслідки використання національної ідеї в Україні та Польщі: суспільно-економічні порівняння на тлі української нерішучості, непевності й невизначеності /Є. Галибард. – К.: «Пульсари», 2004. – 432 с.
81. Голод: бедствие, вызванное деятельностью человека? /Доклад для независимой комис. по междун. гум. вопр.: пер. с англ. – М.: Международные отношения, 1990. – 159 с.
82. Горін Н.В. Система регулювання зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією: досвід Польщі / Н.В. Горін. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 110 с.
83. Грицяк І.А. Управління в Європейському Союзі: Теоретичні засади: [моногр.] / І.А. Грицяк. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – 236 с.
84. Давид Р. Основные правовые системы современности / Давид Р., Жоффре-Спинози К. – М.: Междунар. отношения, 1996. – 399 с.
85. Дайнеко А.Е. Всемирная торговая организация: механизм функционирования и практика вступления / А.Е. Дайнеко. – Минск: Дикта, 2006. – 407 с.

86. Дайнеко А.Е. Расширение Европейского Союза: Экономические и правовые аспекты / А.Е. Дайнеко, Г.В. Забавский, Ф.А. Дмитракович. – М.: Из-во деловой и учебной литературы, 2004. – 335 с.
87. Дейвис Гарст. Право внутреннего рынка Европейского Союза: [учебн. пособ.] / Дейвис Гарст, М.Ю.Зарицкая (пер. с англ.). – К.: Знання-Прес, 2004. – 423 с.
88. Дейвіс Н. Боже ігрище: Історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Таращук. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2008. – 108 с.
89. Демократия, социальное государство, рыночная экономика: Материалы семинара (30.10 – 7.11. 1993). – Варшава, Б.г. – 56 с.
90. Доклад о развитии человеческого потенциала в странах Европы и СНГ. – М.: Права человека, 1999. – XIV. – 127 с.
91. Домбровський Я. Інноваційна практика польських підприємств / Ян Домбровський. – К.: Центр інновацій та розвитку, 2000. – 132 с.
92. Досвід країн Центральної Європи у здійсненні економічних реформ: ідеї та рекомендації для України: Зб. статей /О.Болячевська та ін. – К.: МЦПД, 2005. – 43 с.
93. Досвід місцевого самоврядування у посткомуністичних країнах Європи та роль молоді у його застосуванні в Україні /упор. Л.Грицак. – К., 2005. – 200 с.
94. Достанко Е.А. Общеевропейский процесс: учеб.-метод. Пособие / Е.А. Достанко. – Мн., 1999. – 67 с.
95. Друга хвиля польських реформ /С.В.Алохрев, Л.Колярська-Бобінська; Інститут проблем суспільства. – Х.: Каравела, 2002. – 168 с.
96. Dudlek A. Historia polityczna Polski (1989–2005) / A. Dudlek. – Krakow: Wydawnictwo ARKANA, 2007. – 535 s.
97. Еванс А. Законодавство Європейського Союзу / А. Еванс. – Варшава: Видавничий дім ABC, 1996. – С.187.
98. Еммерт Ф. Європейське законодавство / Ф. Еммерт, М. Моравєцькі. – Варшава-Вроцлав: Наукове видавництво PWN, 1999. – С.406.

99. Евдокимов Е.Б. Местные органы власти зарубежных стран: правовые аспекты / Е.Б. Евдокимов, Я.Ю. Старцев, – М.: Спартак, 2001. – 251 с.
100. Еволюція банківської систем Польщі / О. Куций (перекл.); М. Жуковський (ред.). – Люблін: Вид-во університету Марії Кюрі-Складовської, 2006. – 335 с.
101. Євроекономічний вимір інтеграції. (Аналітичний щоквартальник Предст. Європ. Ком. в Україні. – 2003. – Вип.2.). – К., 2003. – 80 с.
102. Европа перемен. Концепции и стратегии интеграционных процессов /Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. – М.: Крафт+, 2006. – 350с.
103. Європа: поступ у XXI століття (Історія, сучасний стан, перспективи). /Науковий вісник Дипломатичної академії – К., 2000. – 160 с.
104. Европа: проблемы переходного периода. – М., 1995. – 166 с.
105. Европа: смена вех //Сборник статей. – М.: РАН, 2002. – 312 с.
106. Європейська інтеграція /М.Яковлєв (пер. з англ.); М.Яхтенфукс, Б.Колєр Кох (уклад.). – К.: Видавнич. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. – 394 с.
107. Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми /В.Г.Горбатенко, Л.А.Луць, В.С.Бігун. Інститут держави і права ім.В.М.Корецького НАН. – К.: Юридична думка, 2005. – 329 с.
108. Европейская экономическая комиссия. – Нью-Йорк-Женева: ООН, 1999. – 71 с.
109. Европейская социальная хартия: Истоки, механизм действия и воплощение в жизнь. – М.: Политиздат, 1995. – 194 с.
110. Європейський вектор економічного розвитку //European vector of economic development: Збірник наукових праць /Дніпропетровський університет економіки та права. – Дніпропетровськ, 2005. – 290 с.
111. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития /под ред. Ю.А.Борко (отв. ред.), О.В.Буториной. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 471 с.

112. Европейский Союз на рубеже веков: Проблемно-тематический сборник // РАН ИНИОН. Центр научно-информационных исследований глобализационных и региональных проблем /отв. ред. Гисарев Ю.А. – М., 2000. – 296 с.
113. Европейский Союз: новый этап интеграции: Проблемно-тематический сб. /Г.В.Шишнякова (ред.-сост.); РАН, Институт научной информации по общественным наукам. – М., 1996. – 152 с.
114. Європейський Союз: основи політики, інституційного устрою та права: навч. посіб. викладача /наук. ред. В.Пятницький.– К.: Заповіт, 2000. – 103 с.
115. Европейский Союз после расширения /Ю.Гусаров (сост.). – М., 2005. – 212 с.
116. Європейські принципи державного управління /О.Ю.Куленкова (ред.). – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – 52 с.
117. Єдина Європа: нові виклики: [моногр.]. – Д.: НГУ, 2011. – 282 с.
118. Железнова В.Ф. Американский капитал в экономике ЕЭС / В.Ф. Железнова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 160 с.
119. Желехівський Б. Список міжнародних неурядових організацій, які наділені консультативним статусом при Раді Європи / Б. Желехівський; Центр інформації та документації ради Європи в Україні. – К., 1997. – 155 с.
120. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
121. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України /Ганна Зеленько. – К.: Критика, 2003. – 215 с.
122. Зидентоп Л. Демократия в Европе / Л. Зидентоп, В.Л.Иноземцев. – М.: Логос, 2001. – 311 с.
123. Ziemba B. Wspolna polityka zagriniczna i bespieczenstwa Unii Europejskiej / B. Ziemba. – Warszawa, 2005. – 148 s.

124. Иванов И.Д. Европа регионов / И.Д. Иванов. – М.: Международные отношения, 1998. – 398 с.
125. Інструменти підтримки інноваційності малих і середніх підприємств: досвід Польщі та Європейського Союзу /А.Банковскі, М.Клепка, К.Матусяк та ін. – К.-Познань, 2005. – 186 с.
126. Історія західних і південних слов'ян у XX столітті / за ред. Є.П. Пугача. – Харків, 1998. – 464 с.
127. История Польши / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер; [пер. с польск.]. – М.: Изд-во „Весь мир", 2004. – 544 с.
128. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів. – Львів, 2001. – 387 с.
129. Karpinski Y. Trzecia niepodleglosc. Naynowsza historia Polski / Y. Karpinski. – Warszawa, 2001. – 345 s.
130. Картер Г. Эффективная реклама: Путеводитель для малого бизнеса / Г. Картер. – К.: Сирин Либра, 1998. – 208 с.
131. Козуб Л. Европейский альманах: История. Традиции. Культура / Л. Козуб; Институт всеобщей истории. Центр по изучению европейской цивилизации: А.Чубарян (ред.). – М.: Наука (компл. с 1999 г.). – 107 с.
132. Колодко Г. Польша 2000. Новая экономическая стратегия / Г. Колодко. – Варшава, 1996. – 160 с.
133. Концепція Екологічної Конституції землі – правова основа стратегії сталого розвитку //Збірник наук.-технічних праць. – Львів: Укр. ДЛТУ, 2002. – 216 с.
134. Конєчна Й. Польща і Україна – взаємній образ / Й. Конєчна. – Варшава, 2001. – 82 с.
135. Копійка В.В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна / В.В. Копійка. – К.: Юридична наука, 2005. – 448 с.
136. Кравченко С.М. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища / С.М. Кравченко, А.О. Андрусевич,

Д.Е. Бонайн. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – 336 с.

137. Кравчик Рафал. Распад и возрождение польской экономики / Рафал Кравчик. – М.: Из-во «Новости», 1991. – 240 с.
138. Кресін О.В. Конституція об'єднаної Європи / О.В. Кресін, Ю.С. Шемшученко (ред.); Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Юридична думка, 2005. – 116 с.
139. Кріль М.М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінця XX – початок XXI ст.) / М.М. Кріль. – К.: Знання, 2008. – 281 с.
140. Кровяк А. Интеграции Польши и Украины в европейскую экономическую систему / А. Кровяк; Донецкий национ. ун-т. – Донецк, 2006. – 240с.
141. Левашова Л.В. Система мотивації в процесі трансформації у світлі досліджень Польщі та України: [моногр.] / Л.В. Левашова. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – 213 с.
142. Лембден Джон К. Финансы в малом бизнесе: Практический подход: пер. с англ. / Лембден Джон К., Таргет Дейдид. – М.: Финансы и статистика, Аудит, 1992. – 127 с.
143. Лыкошина Л.С. Политический портрет Александра Квасьневского / Л.С. Лыкошина. – М., 2001. – 72 с.
144. Лысенков Ю.М. Международный фондовый рынок: Инструментарий, участники, информационное обеспечение /Ю.М.Лысенков, Н.В. Фетюхина. – К.: Київський ін-т банкірів банку „Україна", 1995. – 139 с.
145. Литвин В.М. Тисяча років сусідства і взаємодії / В.М. Литвин; В. Смолій (відп. ред.). – К., 2002. – 133 с.
146. Макаренко П.М. Моделі аграрної економіки / М.П. Макаренко. – К.: ННЦ ІАЕ УААН, 2005. – 682 с.

147. Маклаков В.В. Парламенты стран-членов Европейского Союза / В.В. Маклаков; РАН, Институт научн. информ. по обществ. наукам. – М., 1994. – 136с.
148. Малиновська О. Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС / О.А. Малиновська. – К.: Бланк-Прес, 2004. – 172 с.
149. Маніє Франсуа. Технічні правила і стандарти в ЄС: навч. посіб. / Маніє Франсуа. – К.: ІМВ КНУ ім. Т.Шевченка, 2004. – 136 с.
150. Мартин Ерендан. Приватизация в бывших коммунистических странах / Мартин Ерендан. – К., 1996. – 19 с.
151. Марциновський А. Європейський Союз: пишемо, розповідаємо, показуємо: практ. посібник для журналістів / А. Марциновський; Представництво Європ. Комісії в Україні, Молдові та Бєларусі. – К.: Академія Української Преси, 2004. – 55 с.
152. Медведєва М.О. Міжнародне право та біотехнології / М.О. Медведєва; Київ. нац. ун-т ім.Т.Шевченка. – К.: Видавничий дім „Промені”, 2006. – 256 с.
153. Mielnik B. Obywatelstwo Unii Europejskiej / B. Mielnik. – Wroclaw, 2000. – 156 s.
154. Miller L. Tak to bylo / Leszek Miller. – Warszawa, 2009. – 367 s.
155. Міхель Р.В. Євроінтеграційний вектор трансформації Польщі: приклад для України / Р.В. Міхель // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2014. – Вип. 2 (53). – С.98–102.
156. Могильний О. Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки / О.М. Могильний, Н.А. Герасименко. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 430 с.
157. Моисеев А.А. Международные кредитно-финансовые организации. Правовые аспекты деятельности / А.А. Моисеев. – М.: МНИМП, 1999. – 396 с.

158. Муравйов В.І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика) / В.І. Муравйов. – К.: Академ-Прес, 2002. – 425 с.
159. Мусис Ніколас. Усе про спільні політики Європейського Союзу: пер. з англ. / Мусис Ніколас. – К.: КІС., 2005. – XIV. – 465 с.
160. На шляху до Європейського Союзу. Досвід Польщі. – К., 2006. – 129 с.
161. Національні і регіональні особливості реформування соціально-економічних відносин і регулювання екологічних процесів в Україні та Польщі: Наук. доповіді учасників українсько-політичного наукового семінару (м.Одеса, 15-20вересня 1997 р.) /В.М.Трегобчук (відп. ред.). – К.-О., 1997. – 305 с.
162. Некипелов А.Д. Очерки по экономике посткоммунизма / А.Д. Некипелов; РАН, Институт международных экономических исследований. – М., 1996. – 340 с.
163. Новак А. Європейська інтеграція. Шанси для Польщі – досвід для України / А. Новак, А. Дідух, Р. Гудь. – Л., 2006. – 192 с.
164. Obszary wiejskie Powszechny Spis Rolny 2010. – Warszawa: Of STYN, 2013. – 193 s.
165. Ойкен В. Основы национальной экономики /В. Ойкен, В.С.Автономова и др. – М.: Экономика, 1996. – 352 с.
166. Осика С.Г. Правове регулювання імпорту: антидемпінгові заходи / С.Г. Осика. – К., 2003. – 448 с.
167. Паппас Спірос. Європейське управління: [навч. посібник] / Паппас Спірос // Програма Tacis Європейського Союзу в Україні, Проект „Правничі студії в Україні: Київ та окремі регіони”. – К.: ІМВ КНУ ім.Т.Шевченка, 2004. – 192 с.
168. Паппас Спірос. Політика ЄС у сфері державних закупівель: навч. посіб. / Паппас Спірос. – К.: ІМВ КНУ ім.Т.Шевченка, 2005. – 126 с.

169. Патора-Висоцька З. Малий бізнес і прямі іноземні інвестиції / Зофія Патора-Висоцька. – Л.: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2006. – 208 с.

170. Пахомов Ю.М. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі / Пахомов Ю.М., Лук'яненко Д.Б., Гунський Б.В. – К.: Україна, 1997. – С.31.

171. Paczkowski A. Pol Wieku Dziejow Polski / Andrzej Paczkowski. – Warszawa, 2007. – 463 с.

172. Пилипенко И.В. Конкурентоспособность стран и регионов в мировом хозяйстве: теория, опыт малых стран Западной и Северной Европы / И.В. Пилипенко. – М.-Смоленск: Ойкумена, 2005. – 495 с.

173. Pilarczyk B. Marketing ekologicznych praduktow zywnosciowych / B.Pilarczyk, R. Nestorowicz // Oficyna a Wolters Kluwer business. – Warszawa, 2010. – 183 s.

174. Піляєв І.С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі / І.С. Піляєв. – К.: ВД „Юридична книга", 2003. – 436 с.

175. Побачити село по-новому. Порадник з малого підприємництва на сільських теренах / за ред. О. Газізової, П. Фенриха. – К.: Вид-во «Інтерконтиненталь Україна», 2014. – 100 с.

176. Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран: [учебник] / А.И. Погорлецкий. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2001. – 2-е изд. – 492 с.

177. Польсько-українські економічні відносини: користі і загрози / ред. І. Грабинський. – Люблін: Вид-во Люблінського католицького університету, 2008. – 101 с.

178. Польща – Європейський Союз: шлях інтеграції. – Донецьк, 2003. – 40 с.

179. Польща – твій діловий партнер. – Варшава: Міністерство економіки, Інститут кон'юнктури і цін зовнішньої торгівлі, 2005. – 181с.

180. Польша твой экономический партнер. – Варшава, 2006. – 193 с.

181. Право Европейского Союза: правовое регулирование торгового оборота /под ред. В.В.Безбаха, А.Я.Капустяна, В.И.Пучинского. – М.: Зерцало, 2000. – 389 с.
182. Приватизація в Центральній Європі: Доповідь Центральноєвропейського університету з питань приватизації / Р.Фрідман, А.Рапачинський, Д.С.Ерл та ін. – К.: Основи, 1994. – 301 с.
183. Przeciw stereotypom. Rozszerzenie Unii Europejskiej o Polskie. Pelnomocnik Rzadu do spraw Negocjacji, Warszawa, 2001, Kancelaria Prezesa Rady Ministrow. – 49 s.
184. Прокопенко Є.Л. Фінансові ринки ЄС: [навч. посібник] / Є.Л. Прокопенко, В.Л. Хоровський. – К.: ІМВ КНУ ім.Т.Шевченка, 2004. – 114 с.
185. Пшихоцка І. Розвиток малих і середніх підприємств в Польщі: [моногр.] / Івона Пшихоцка. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – 123 с.
186. Рада Європи: 800 мільйонів європейців. – Л.: Кальварія, 2001. – 118 с.
187. Ресурсний потенціал АПК у ринковій економіці: теорія і практика формування: Наукові доповіді учасників семінару в м.Кам'янець-Подільському (травень 1995 р.) /А.Е.Юзефович (відп. ред.); НАН України, Інститут економіки. – К.-Варшава, 1996. – 148 с.
188. Реформа спільної аграрної політики ЄС та стратегія аграрної політики для України. – К.: Фенікс, 2001. – 194 с.
189. Риган Т. В защиту прав животных. Божественные права животных / Т. Риган Э.Линзи, А.Елагина, Е.Мигунова. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2004. – 96 с.
190. Roszkowski W. Historia Polski (1914–2001) / W. Roszkowski. – Warszawa, 2003. – 496 s.
191. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами. – К., 2004. – 358 с.

192. Рокоча В.В. Соціальне ринкове господарство: більше ринку – менше держави? / В.В. Рокоча. – Хмельницький: Вид-во Ін-ту ПВІ, 1994. – 297 с.
193. Сандро Гоці. Європейська комісія: процеси ухвалення рішень і виконавчі повноваження / Сандро Гоці. – К.І.С., 2007. – 306 с.
194. Сельское и пищевое хозяйство в Польше //Министерство сельского хозяйства и развития села. RR PROMOTION S.C. – Варшава, 2006. – 84 с.
195. Сельское и продовольственное хозяйство в Польше. Коллективная работа под редакцией Института экономики сельского и пищевого хозяйства. – Варшава, 2015. – 156 с.
196. Сміт А. Добробут нації. Дослідження про природу та причини добробуту нації / А. Сміт; пер. О.В.Васильєва та ін. – К.: Port-Royal, 2001. – 324 с.
197. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов. Книги I-III / А. Смит; пер. с англ. – М.: Наука, 1993. – 572 с.
198. Сорон Ж.-Л. Курс з Європейських інституцій: європейська головоломка: підручник / Сорон Ж.-Л.; В.Копійка, С.Донська (пер. з фр.); В.І.Муравйов (ред.). – К.: ІМВ, 2001. – 444 с.
199. Соціальна ринкова економіка: орієнтир для України /Р.Клапгам, М.Ломанн, О.Олійник. – К.: ФАДА ЛТД, 2006. – 87 с.
200. Социальное обеспечение в странах Запада: США, Канада и Великобритания: сб. обзоров /С.А.Зарецкая, Л.Д.Капронова; РАН, Ин-т науч. информации по общественным наукам. – М., 1994. – 180 с.
201. Spoleczny bilans korzysci I kosztow czlonkostwa Polski w Unii Europejskiej. Badania I ekspertyzy. Czerwiec 2002 – czerwiec 2003 [w:] Monitor Integracji Europejskiej, Warszawa, 2003, UKIE.
202. Suchocka R. Integracja europejska w polskiej perspektywie / Renata Suchocka. – Poznan, 1998. – 203 s.

203. Теорія і практика економічної трансформації на прикладі Польщі та України: Матеріали польсько-українського наукового семінару, 23 листопада 2006 р. м. Сопот (Республіка Польща) / С.І. Юрій (відп. ред.). – Тернопіль: ТНЕУ, 2008. – 200 с.
204. Ткачук А. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід / Ткачук А., Агронофф Р., Браун Т. – К.: Заповіт, 1997. – 188 с.
205. Тоді Ф. Нариси історії Європейського Союзу / Ф. Тоді. – К., 2003. – 18 с.
206. Topolski J. Polska XX wieku: 1914–2000 / Jerzy Topolski– Poznan, 2001.
207. Топорнин Б.Н. Европейские сообщества: право и институты (Динамика развития) /РАН, Ин-т гос-ва и права / Б.Н. Топорнин. – М., 1992. – 183 с.
208. Transformacya spoleczno – gospodarcza w Polsce. RCSS. – 160 s.
209. Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых страт. Введение в теорию, практику и политику /М. Трейси; пер. с англ. В.А.Макеева; под ред. А.Г.Слуцкого. – С.-П.: Экономическая школа, 1995. – 337 с.
210. Троценко И.Д. Сельскохозяйственная политика «Общего рынка» / И.Д. Троценко. – М.: Мысль, 1979. – 278 с.
211. Туниця Ю.Ю. Екологічна Конституція землі: Ідея. Концепція. Проблеми / Ю.Ю. Туниця. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – 298 с.
212. Туристично-краєзнавчі дослідження: збірник наукових статей. – К., 2005. – Вип. 6. – 473 с.
213. „Україна – Польща – ЄС: сучасний стан та перспективи”: Міжнародний виїзний семінар (2006, Краків). – Краків-Херсон: ХНТУ, 2006. – 94 с.
214. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. – Т.3. Трансформация 90-х годов. – Ч.1. – М., 2002. – 512 с.

215. Чеботар С.І. Польська економіка на межі тисячоліть: труднощі, успіхи, перспективи / С.І. Чеботар. – К.: Хрещатик, 2002. – 260 с.
216. Черній А.І. Історія південних і західних слов'ян. В 3-х частинах / А.І. Черній, В.А. Черній. – Рівне, 1999. – 444 с.
217. Чибисова Л.Б. Основы международной эколого-экономической деятельности: учеб. пособие / Л.Б. Чибисова. – Севастополь, 2005. – 253 с.
218. Cholar H. Dekad transformacyi gospodarki polskiey / H.Cholar – Warschawa, 1999. – 340 s.
219. Czubinski A. Historia Polski. 1864–2001 / Antoni Czubinski. – Wroclaw, 2002.
220. Шевчук С. Ніццький договір і розширення ЄС / С. Шевчук, І. Кравчук; А.Пендак та ін. (пер.); С.Шевчук (наук. ред.); Центр порівняльного права. – К.: Логос, 2001. – 195 с.
221. Шлюсарчик Б. Міжнародна конкурентна позиція країни: досвід Польщі / Богуслав Шлюсарчик. – Д.: ДУЕП, 2004. – 342 с.
222. Шлюсарчик Б. Польща на ринках головних торговельних партнерів: стан і перспективи / Б. Шлюсарчик. – К.: [б.в], 2007. – 392 с.
223. Яровий В. Новітня історія Центрально-європейських та Балканських країн ХХ століття / В. Яровий. – К.: Генеза, 2005. – 816 с.

Статті наукових і періодичних видань

224. Agenda 2000. Opinia Komisji Europejskiej o wniosku o czlonkostwo Polski w Unii Europejskiej // Monitor Integracji Europejskiej. – 1997. – Wydanie specjanie. – S.7–12.
225. Аграрная энергетика в XXI-м веке: Материалы междунар. Научно-технической конференции (Минск, 25-26 сентября 2001 года) /В.И.Русан и др.: Академия аграрных наук Республики Беларуси. – Минск: УП Технопринт, 2001. – 342 с.

226. Актуальні проблеми соціально-економічного розвитку регіонів і механізми їх вирішення: Доповіді учасників IX українсько-польського наукового семінару (м.Умань, 25-30 вересня 1999 р.) /М.В.Трегобчук та ін. – К.-Умань-Варшава, 1999. – 356 с.
227. Алексієвець Л. Історіографічні оцінки суспільно-політичного розвитку Польщі в постсоціалістичний період (1989–2001) / Л. Алексієвець // Україна – Європа – Світ. Збірник наукових праць. – С.222–231.
228. Antony Leopold. Warunki I przeslanki przeksztalcen rolnictwa polskiego / Antony Leopold // Transformacja rolnictwa polskiego w perspektywie integracji ze wspolnotami Europejskimi. Pod redakcja Antoniego Marzalka. – Lodz: Wydawnictwo Uniwersytetu Lodzkiego. – 1993. – S.52–68.
229. Антонюк С. Політичні партії Польщі: особливості формування та розвитку (1989–2007 рр.) / С. Антонюк, О. Антонюк // Історія. Філософія. – 2007. – №5. – С.30–39.
230. Артиш В.І. Розвток світового ринку органічної продукції / В.І. Артиш // Економіка АПК. – 2010. – №2. – С.113–116.
231. Бабич-Побережна А.А. Споживання білка населенням світу / А.А. Бабич-Побережна // Економіка АПК. – 2006. – №1. – С.140–142.
232. Байор П. Трансформації політичної системи Польщі: розвиток громадянського суспільства / П. Байор // Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство. – К.: Агентство „Україна”, 2010. – С.32–65.
233. Береговий М. Шляхи формування світової та національної продовольчої безпеки / М. Береговий //Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2002. – №1. – С.24-32.
234. Білорус О.Г. Хто володіє хлібом, той володіє світом / О.Г. Білорус, В.І. Власов //Політика і час. – 1995. – №12. – С.31-36.
235. Білянський О.В. Особливості суспільно-політичного розвитку Польщі (1991–2005 рр.) / О.В. Білянський // Актуальні проблеми вітчизняної та

всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2010. – Вип.20. – С.182–185.

236. Біттер О. Де наші аграрні успіхи? Або про те, чому споживчий кошик сусіда майже наполовину дешевший, ніж український /О. Біттер, Ю. Губені // День. – 2012. – 3 липня.

237. Болкун А. Польща: п'ять років після шокової терапії / Андрій Болкун // Політика і час. – 1994. – № 2. – С. 48-56.

238. Борейко В.І. Науково-освітянське забезпечення економічного розвитку села / В.І. Борейко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»: зб. наук. праць. – Острог, 2014. – Вип. 27. – С.4–7.

239. Бородій О.В. Досвід Польщі для інтеграції України в Європейський Союз / О.В. Бородій // Науковий вісник НЛТУ. – 2010. – Вип.2/4. – С.311–318.

240. Бочаров С. Наслідки вступу Польщі до ЄС для сільського господарства країни (2004–2007 рр.) / С. Бочаров // Схід. – 2008 – №6(90).

241. Бриль Р. Чемпіон Європи / Р. Бриль // Мій бізнес. – 2010. – №7. – С.16–17.

242. Бурякова Л.Е. Законодательство Европейского Союза о злоупотреблении доминирующим положением / Л.Е. Бурякова //Журнал российского права. – 2000. – №9. – С.70-80.

243. Biala Ksiega Komisji Europejskiej: Przygotowanie krajow stowap zyszonych Europy spodkowej i Wschodniej do integracji z jednolitym Rynkiem UE z 9 maja 1995 g // Monitor Integracji Europejskiej. – 1995. – №2. – S.3–10.

244. Васильчак С.В. Формування ринку молока в Європейському Союзі: уроки для України / С.В. Васильчак // Економіка АПК. – 2005. – №5. – С.139–143.

245. Васильченко В. Один трактор на троих: формы использования сельскохозяйственной техники: мировой опыт для Украины / В. Васильченко // Зерно. – 2006. – №6. – С.86–90.
246. Ващук М.С. Система державної підтримки сільського господарства Польщі / М.С. Ващук // Економіка АПК. – 2006. – №11. – С.149–154.
247. Венгляжи К. Экономические последствия торговли сельхозтоварами в Польше после ее вступления в ЕС / К. Венгляжи, М. Береза //Економіка АПК. – 2005. – №2. – С.126–132.
248. Відякіна М.М. Перспективи міграції сільськогосподарських працівників у розширеному ЄС / М.М. Відякіна // Економіка АПК. – 2006. – №12. – С.140–145.
249. Власнісний статус і проблеми раціонального використання земель: Матеріали Міжн. наук. конфер. (Київ, 29-31 травня 2000 р.) /С.І.Дорогунцов (відп. ред.); НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 2000. – Ч.1. – 278 с.; Ч.2. – 262 с.
250. Власов В.І. Виробництво продукції сільського господарства на душу населення у світі / В.І. Власов, Г.В. Ткач //Агроінком. – 2005. – №9-10. – С.29-32.
251. Власов В.І. Особливості підготовчого періоду вступу Республіки Польща до ЄС / В.І. Власов, О.О. Гуцаленко // Економіка АПК. – 2006. – №7. – С.153–157.
252. Власов В. Система підтримки сільського господарства Польщі / В. Власов, М. Оніщук //Економіка України. – 2005. – №8. – С.86-90
253. Власов В. Сільське господарство Польщі після вступу до Європейського Союзу / В. Власов, М. Онищук, О. Овсянніков // Економіка АПК. – 2005. – №12. – С.116–121.
254. Волик А.М. Економічний механізм діяльності кооперативних формувань в зарубіжних країнах / А.М. Волик //Економіка АПК. – 1998. – №1. – С.90-95.

255. Волик А.М. Можливості використання досвіду кооперації зарубіжних країн в Україні / А.М. Волик //Економіка АПК. – 1999. – №6. – С.91-95.
256. Волик А.М. Напрями розвитку сільськогосподарської кооперації в країнах ЄС / А.М. Волик //Економіка АПК. – 1997. – №1. – С.89-92.
257. Волик А.М. Організаційний механізм створення кооперативних формувань в зарубіжних країнах / А.М. Волик //Економіка АПК. – 1997. – №12. – С.67-71.
258. Волик А.М. Розвиток постачальницько-збутової кооперації в зарубіжних країнах / А.М. Волик //Економіка АПК. – 1998. – №9. – С.22-27.
259. Wschodniej do integracyi z jednolitym Runkiem UE z 9 maya 1995 g. // Monitor Integraciji Europejskiej. – 1995. – №2. – S.3–10.
260. Gazeta wyborcza. – 1999. – 9.03.
261. Глинкина С. Центрально-Восточная Европа на пути в Евросоюз / С. Глинкина // Новая и новейшая история. – 2007. – №3. – С.46–65.
262. Гогуля О.П. Впровадження системи якості молока і молочних продуктів: досвід Польщі / О.П. Гогуля, І.П. Кудінова // Економіка АПК. – 2007. – №1. – С.140–147.
263. Горін Н. Аграрна політика країн Центральної і Східної Європи / Н. Горін //Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Механізм реалізації регіональної політики: Зб. наук. праць. – Львів: ЛвЦНТЕІ, 2003. – Вип.2. – Ч.1. – С.152-157.
264. Горін Н. Адаптація аграрної політики країн Центральної і Східної Європи до інтеграційних вимог Європейського Союзу / Н. Горін //Управління розвитком: зб. наук. праць. – Харків: ХДЕУ, 2003. – №2. – С.137-139.
265. Горська О.В. Проблеми АПК України в контексті європейської інтеграції / О.В. Горська //Економіка АПК. – 2003. – №1. – С.132-135.
266. Gospodarstwa rolne 1996–2002 // Rocznik Statystyczny 2003. – Warsawa, 2003. – S.424 –425.

267. Графова І.О. Розвиток сільського туризму в Європі / І.О. Графова // Економіка АПК. – 2007. – №7. – С.148–152.
268. Гуцаленко О.О. Екологічне сільське господарство Польщі / О.О. Гуцаленко // Економіка АПК. – 2008. – №3. – С.153–155.
269. Дем'яненко С. Спільна аграрна політика ЄС: суть, тенденції та значення для України / С. Дем'яненко //Економіка України. – 2003. – №3. – С.80-86.
270. Dynamika produkcji rolniczej (ceny stale)/1993-1996// Rocznik Statystyczny 1998. – Warsawa, 1998. – S.304–332.
271. Дудар О.Т. Екологічне сільське господарство Польщі: тенденції розвитку, система контролю та сертифікації / О.Т. Дудар // Економіка АПК. – 2013. – №9. – С.105–112.
272. Дудар О.Т. Формування систем органічного агровиробництва / О.Т. Дудар // Економіка АПК. – 2012. – №8. – С.31-38.
273. Дугинська Н. Закономірності та тенденції нагромадження капіталу в країнах системної трансформації / Н. Дугинська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Економіка. – 2008. – №101. – С.4–7.
274. Європа: контроль на службі в демократії //Президентський контроль: Інформ.-аналіт., наук.-метод. бюл. – 2005. – №1. – С.70-77.
275. Європейська хартія місцевого самоврядування //Вісник Верховної Ради України. – 1997. – №38. – С.249-267.
276. Європейський Союз та Україна: Стратегія відносин у контексті розширення //Матеріали міжнар. конф. 23 вересня 2003 р., м.Київ /І.Солоненко та ін. – К.: К.І.С., 2003. – 207 с.
277. Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво: міжнародні відносини, економіка, політика, географія, історія, право //Міжн. науково-практична конф. /О.Д.Олексюк; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк: РВВ „Вежа", 2005. – 510 с.

278. Захарчук О.В. Досвід розвитку сільського господарства Польщі / О.В. Захарчук // Економіка АПК. – 2015. – №10. – С.59–65.
279. Zwierzęta gospodarskie /1999–2001 // Rocznik Statystyczny – 2002. Warsawa, 2002. – S.368–369.
280. Зінчук Т. Аграрна політика країн ЦСЄ у контексті інтеграції до ЄС: реалії та перспективи для України / Т. Зінчук // Економіка України. – 2006. – №4. – С.74–87.
281. Зінчук Т.О. Соціальний захист сільського населення в країнах Центральної та Східної Європи – членах Європейського Союзу / Т.О. Зінчук, Н.М. Куцмус // Економіка АПК. – 2006. – №3. – С.102–109.
282. Злоказова Н. Расширение ЕС: за и против с позиций его членов / Н. Злоказова //Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – №1. – С.62-69.
283. Зоря С. Субсидування сільського господарства: досвід зарубіжних країн та можливість і доцільність його використання в Україні / С. Зоря //Економіка України. – 2003. – №8. – С.56-65.
284. Зубець М.В. Розвиток і наукове забезпечення органічного землеробства в Європейських країнах / М.В. Зубець // Вісник аграрної науки. – 2010. – №10. – С.5–8.
285. Зубець М. Сільське господарство Польщі напередодні інтеграції з ЄС / М. Зубець, Б. Панасюк // Актуальні проблеми економіки України. – К.: Аграрна наука, 2004. – С.66–76.
286. Зубець М.В. Сільське господарство світу в умовах глобалізації / Зубець М.В., Білорус О.Г., Власов В.І. //Вісник аграрної науки. – 2005. – №10. – С.5-9.
287. Иноземцев В.Л. Иммиграция: новая проблема нового столетия (истор.-социолог. очерк) / В.Л. Иноземцев //Социологические исследования. – 2003. – №4. – С.64-72.

288. Камілова С. Система управління ринку молочної продукції в Європейському Союзі / С. Камілова //Економіка АПК. – 2003. – №8. – С.156-160.

289. Карлос де Куэто Ногерес. Страны Центральной и Восточной Европы и проблемы расширения Европейского Союза / Карлос де Куэто Ногерес //Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2000. – май. – С.13-21.

290. Карпенко М.О. Досвід Польщі щодо регулювання ринку молока і впровадження правових норм ЄС / М.О. Карпенко // Економіка АПК. – 2007. – №1. – С.135–140.

291. Кваша С. Удосконалення аграрних зовнішньоекономічних відносин та особливості регулювання аграрного ринку в кранах ЄС / С. Кваша // Економіка АПК. – 2002. – №6. – С.17–21.

292. Ключник А.В. Європейський досвід розвитку сільських територій / А.В. Ключник, А.Ю. Гоцелюк // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток менеджменту виробничо сфери в умовах глобалізації». – Вісник НУК. – 2011. – С. 131–137.

293. Козак О.А. Ринок молока в Польщі та Україні: характеристика й порівняння / О.А. Козак // Економіка АПК. – 2008. – №8. – С.149–154.

294. Корчун В. Аграрна політка Польщі та України: використання польського досвіду в процесі євроінтеграції України / В. Корчун // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013. – №10. – С.172–180.

295. Кропивко М. Державне інвестиційне забезпечення сільськогосподарського виробництва Республіки Польща / М. Кропивко // Агроінком. – 2006. – №2. – С.65–70.

296. Крупінський Е. Сільське господарство Польщі і Європейський Союз / Е. Крупінський // Вісник аграрної науки. – 2004. – №7. – С.5–9.

297. Куклински А. Экономические преобразования в Польше: опыт и перспективы (1996–2010) / А. Куклински // Проблемы теории и практики управления. – 2001. – №1. – С.13–19.
298. Кулина С.Я. Вплив державної підтримки на розвиток аграрного сектору економіки в Польщі / С.Я. Кулина // Економіка АПК. – 2007. – №6. – С.133–139.
299. Ладика В. Світовий молочний ринок: стан та перспективи / В. Ладика // Пропозиція. – 2009. – №4. – С.31–33.
300. Лешек Бальцерович: „Важно, чтобы не появились кланы, зарабатывающие состояния благодаря политическим связям”/ Лешек Бальцерович //Факты. – 2015. – 5 июня.
301. Лісовенко В. Інтеграція до світових та європейських товариств: Проблеми, перспективи, обов’язки / В. Лісовенко //Ветеринарна медицина України. – 2003. – №4. – С.6-13.
302. Логінов Я. Польське село: історія відновлення / Я. Логінов // Дзеркало тижня. – 2013. – №39 (25 жовтня).
303. Логінов Я. Чехія і Словаччина: війна з Польщею за продовольчий ринок / Я. Логінов // Дзеркало тижня. – 2015. – №40 (23 жовтня).
304. Лыкошина Л. Специфика состояния польского общественного сознания и революция 1989 г. / Л. Лыкошина // Революция 1989 г. в странах Центральной (Восточной) Европы: взгляд через десятилетие / отв. ред. Г.Н. Севостьянов. – М.: Наука, 2001. – С.113–119.
305. Мазлоев В.З. Мировой опыт арендных отношений в аграрном секторе / В.З. Мазлоев //Экономика сельского хозяйства и перерабатывающих предприятий. – 1998. – №8. – С.49-50.
306. Майорова О.Н. Польша 80-х годов: поиск пути к компромиссу / О.Н. Майорова // Революции 1989 г. в странах Центральной (Восточной) Европы: взгляд через десятилетие / Отв. ред. Г. Н. Севостьянов. – М.: Наука, 2001. – С. 99-113.

307. Мандрик І.П. Особливості соціально-економічного розвитку Польщі після вступу до ЄС / І.П. Мандрик // Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Актуальні проблеми країнознавчої науки». – 2001. – С.112–123.

308. Малиновська О.А. Розширення ЄС і зони чинності Шенгенської угоди та міграційні процеси в Україні / О.А. Малиновська //Вісник УАДУ. – 2003. – №1. – С.475-483.

309. Мельник В. Форми державної підтримки АПК в розвинутих країнах / В. Мельник //Вісник ЛДАУ. – 1997. – №3. – С.29-37.

310. Мєкосієвич М. Загроза бідності та місце домашніх господарств в інформаційному суспільстві і в економіці, що базується на знаннях – вибрані аспекти, що стосуються лише Польщі / М. Мєкосієвич // Разом в Європі: регіональні стратегії формування економіки знань в умовах євроінтеграції / наук. ред.: І. Бакушевич, M. Bernat. – Тернопіль: ТІСІТ, 2006. – С.97–105.

311. Мінчук В. Інноваційні стратегії співпраці України та Польщі в агропромисловому секторі / В. Мінчук // Разом в Європі: регіональні стратегії формування економіки знань в умовах Євроінтеграції / Наук. ред.: І. Бакушевич. – Тернопіль: ТІСІТ, 2006. – С.125–132.

312. Михайлов Ю. Польща аграрна: використаний шанс / Ю. Михайлов // Агробізнес. Україна. – 2013. – №5. – С.24–27.

313. Мокій А.І. Розвиток соціального підприємництва у контексті зміцнення економічної безпеки депресивної території / А.І. Мокій, О.І. Дацко // Економічна безпека і підприємництво. – Вип.1 (53). – 2014. – С.155–166.

314. Молдаван Л.В. Імплементація стратегій конкурентоспроможності аграрного виробництва в умовах євроінтеграційних процесів / Л.В. Молдаван // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2015. – №1(30). – С.124–132.

315. На пути в Евросоюз //Панорама польских реформ. – 1998. – №1. – С.15–19.
316. Нелеп В.М. Реформування адміністративно-територіального устрою і створення системи місцевого самоврядування в Польщі та Франції / В.М. Нелеп // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С.56–58.
317. Nowe Zycie Gospodarcze. – 1997. – №25 (22.06).
318. Nowe Zycie Gospodarcze. – 2000. – №49(3.12).
319. Nowe Zycie Cospodarcze. – 2001. – №12 (17.06).
320. Олефір В. Розвиток агропродовольчих секторів Болгарії, Польщі та Румунії в умовах поглиблення євроінтеграції / В. Олефір // Економіст. – 2014. – №12. – С.65–68.
321. Осташко Т.О. Закономірності і особливості ринкових трансформацій в аграрному секторі країн з перехідною економікою / Т.О. Осташко // Економіка прогнозування. – 2003. – №1. – С.1–13.
322. Паньский А. Баланс пятилетки /А. Паньский // Панорама польских реформ. – 1997. – №1(6). – С.5–8.
323. Патер Г. Трансформация аграрной политики Европейского Союза / Г. Патер, А. Шандор // Економіка АПК. – 2006. – №5. – С.151–154.
324. Пішенова О. Напрями інституціоналізації форм господарювання в системі аграрних відносин постсоціалістичних країн / О. Пішенова // Економіка. – 2014. – №5. – С.51–54.
325. Писанська В. Європа двох швидкостей / В. Писанська //Дзеркало тижня. – 2004. – 23 квітня.
326. Письменська О.А. Розвиток органічного сільського господарства в Європі / О.А. Письменська // Економіка АПК. – 2012. – №2. – С.141–144.
327. Поліщук І. Незалежний польський шлях / І. Поліщук // Політика і час. – 2006. – №6. – С.37–48.
328. Польща. 459 градусів за Фаренгейтом // Дзеркало тижня. – 2015. – №38. – 9 жовтня.

329. Проді Р. „До Ніцци та після неї”. Промова у Європейському парламенті у Брюсселі 29 листопада 2000 р. / Р. Проді // Німецький договір та розширення ЄС. – К.: Логос, 2001. – С.61–65.

330. Прокопенко С.С. Проблема села потрібна людям. Проект „Заможне село” / С.С. Прокопенко //Аспекти сільського розвитку. – 2005. – №3. – С.11-19.

331. Прейгер Д. Сільське господарство України: між Заходом і Сходом / Д. Прейгер //Економіка України. – 1994. – №8. – С.51-59.

332. Расширение ЕС: процесс продолжается //Трансформация. – 1999. – №5. – С.14-15.

333. Ребрина Н.Г. Дослідження факторів екоінноваційної діяльності підприємств в умовах транскордонного співробітництва / Н.Г. Ребрина // Економіка та управління підприємствами. – 2015. – Вип.1(111). – С.127–131.

334. Ревер О. Еволюція змісту конституцій: польський досвід / О. Ревер // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича: Збірник наукових праць. Серія: Правознавство. – Чернівці: Вид-во Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, 2009. – Вип. 489. – С. 31-36.

335. Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України / за ред. С. Максименка. – К.: Логос, 2000. – С.98–137.

336. Rzeczpospolita. – 1999. – 24 лютого.

337. Rzecrpospolita. – 2001. – 10-11 березня.

338. Розширення ЄС і Україна (Аналітична доповідь УЦЕПД) //Національна безпека і оборона. – 2001. – №11. – С.2-42.

339. Рокоча В.В. Економічна активність держави: суспільні товари і державне підприємництво / В.В. Рокоча //Економіка України. – 1993. – №11 – С.10-21.

340. Семенков Е. Единый рынок Европейского Союза: некоторые аспекты налоговой гармонизации / Е. Семенков //Экономика Украины. – 1999. – №3. – С.70-75.

341. Сіденко В. Економічне трансформування у країнах Центральної та Східної Європи / В. Сіденко // Економіка України. – 1998. – №12. – С. 60-68.

342. Сіденко В.Р. Розширення Європейського Союзу на Схід: наслідки для України / В.Р. Сіденко //Національна безпека і оборона. – 2000. – №9. – С.34-39.

343. Ciągniki w rolnictwie // Rocznik Statystyczny. – 1999. – Warsawa, 2000. – S.299.

344. Стрільчук Р. Польща і Європейська інтеграція / Р. Стрільчук // Науковий вісник ВД. Журнал Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Історичні науки. – Луцьк: Вежа, 1999. – Вип.5. – С.112–114.

345. Стрільчук Р. Реінтеграція Польщі у світові та євроатлантичні структури (1989-1993) / Р. Стрільчук // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Вип. 173/174. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 183-195.

346. Струтинський В. Сучасні проблеми розвитку парламентаризму в країнах Центральної Європи (на прикладі Польщі) / В. Струтинський // Європа: ідеї та процеси: матеріали наукового симпозіуму. – Чернівці: Прут, 1998. – С.63–76.

347. Схелаас Х. Молочная промышленность к 2010 г. / Х. Схелаас //Молочная промышленность. – 1997. – №5. – С.8-17.

348. Схелаас Х. Молочная промышленность к 2010 г. / Х. Схелаас //Молочная промышленность. – 2002. – №2. – С.5-6.

349. Użytkowanie gruntów 1998-2000 // Rocznik Statystyczny. 2001. – Warsawa, 2001. – S.357–358.

350. Українець Л.А. Аналіз впливу агротуризму на розвиток інфраструктури сільських території на прикладі Польщі / Л.А. Українець, М.М. Лесів // Вісник Львівського інституту економіки і туризму. – 2010. – №5. – С. 293–298.
351. Филиппов Б. Польша в поисках выхода из кризиса / Б. Филиппов // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – №3. – С.49–63.
352. Філіпчук Н. Дружба дружбою, а Шенген не за горами / Н. Філіпчук //Голос України. – 2003. – 1 жовтня. – С.5.
353. Француз А. Наше майбутнє – в єдиній Європі / А. Француз //Голос України. – 2004. – 23 березня.
354. Фурманюк О.Л. Зарубіжний досвід узгодження інтересів виробників молочної продукції / О.Л. Фурманюк //Економіка АПК. – 1997. – №1. – С.95–96.
355. Харенко В. Я б в аграрії пішов… аби жив у Польщі / В. Харенко // Пропозиція. – 2005. – №7. – С.40–42.
356. Чеботарьов В.А. Досвід структурних перетворень в агропромисловому виробництві постсоціалістичних країн у контексті їх вступу до Європейського Союзу / В.А. Чеботарьов // Економіка АПК. – 2007. – №2. – С.142–148.
357. Чеклина Т. Страны Центральной Европии: особенности защиты внутреннего рынка / Т. Чеклина //Внешняя торговля. – 2000. – №3. – С.28-31.
358. Чорна Н. Історичні передумови інтеграції Польщі у євроатлантичні та європейські структури / Наталя Чорна // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2006. – Вип. 3. – С. 182-190.
359. Шмарловская Г.А. Проблемы и направления тарифного регулирования в ЕС / Г.А. Шмарловская //Европейский Союз: история,

политика, экономика, право: Международная научно-практическая конференция (17-18 декабря 1997 г., Минск): Сб. науч. трудов. – Мн., 1998. – С.130-133.

360. Шок и трепет. Реформы в Польше // Корреспондент. – 2011. – 28 апреля.

361. Шпаар Д. Реформа общей аграрной политики в Евросоюзе и ее последствия для ФРГ / Д. Шпаар, К. Беме // АПК: экономика, управление. – 2004. – №7. – С.67–68.

362. Юданов Ю.И. Малые промышленные страны в системе современного капитализма / Ю.И. Юданов //Мировая экономика и международные отношения. – М., 1970. – №12. – С.25-34.

363. Юшашев Ю.М. О правовой природе Европейского Сообщества / Ю.М. Юшашев //Европейская интеграция. Правовые проблемы. – Кн.1. – М., 1992 – С.37-44.

364. Яворська Т.І. Тенденції державної підтримки сільського господарства Польщі / Т.І. Яворська // Економіка АПК. – 2011. – №4. – С.166–172.

Дисертації та автореферати

365. Басараб М.Б. Досвід Європейської інтеграції Польщі: перспективи для України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 21.01.01 / М.Б. Басараб. – К., 2004. – 14 с.

366. Гаврись Я. Регіональна політика ринку праці в умовах трансформаційних змін (на прикладі Польщі та України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / Я. Гаврись. – Л.: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2004. – 22 с.

367. Головко О.І. Функції та компетенції органів Європейського Союзу у сфері соціальної політики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О.І. Головко. – К., 2003. – 16 с.

368. Горін Н.В. Система регулювання зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією у країнах Центральної і Східної Європи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економіч. наук / Н.В. Горін. – К., 2004. – 20 с.
369. Кассан К. Інтеграція як необхідна умова прогресу перехідних економік: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економіч. наук / К. Кассан. – Дніпропетровськ, 2004. – 17 с.
370. Лесів М.М. Організаційно-економічні механізми забезпечення розвитку сільських територій країн – членів Європейського Союзу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук / М.М. Лесів. – Львів, 2015. – 21 с.
371. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук / Л.А. Луць /НАН України, Інститут дер-ви і права ім.В.М.Корецького. – К., 2005. – 32 с.
372. Морозов В.С. Регулювання прямих іноземних інвестицій в Європейському Союзі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / В.С. Морозов; Київський націон. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 21 с.
373. Моцок В.І. Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект: дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.02 / Моцок Віталій Іванович. – Чернівці, 2001. – 210 с.
374. Піляєв І.С. Демократичний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук / І.С. Піляєв; НАН України, Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2004. – 39 с.
375. Плішка Т.Я. Розвиток ринку нерухомості в процесі трансформації сільського господарства Польщі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук / Т.Я. Плішка – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

376. Сіріченко Л.Б. Сільське господарство країн Євросоюзу (компаративний аналіз структурних змін): автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Л.Б. Сіріченко. – Донецьк, 2012. – 18 с.
377. Собчик В.Т. Теоретико-методологічні засади формування екологічної культури сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра сільськогосподарських наук / В.Т. Собчик. – К., 2004. – 36 с.
378. Телегуз А.В. Роль незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» у творенні новітньої польської держави (1980–1991 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / А.В. Телегуз. – К., 2009. – 20 с.
379. Трощинський П.В. Економічні умови євроінтеграції країн Центральної і Східної Європи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / П.В. Трощинський; Київський національний ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 20 с.
380. Чеботар С.І. Економічні реформи у Польщі: українсько-польські порівняльні дослідження: автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня канд. економ. наук: спец. 08.05.01 / С.І. Чеботар. – Тернопіль, 2001. – 21 с.
381. Чорна Н.М. Інтеграція Польщі до НАТО та ЄС: особливості, основні етапи і наслідки (кінець 80-х рр. XX ст. – 2005 р.): автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук / Н.М. Чорна. – Чернівці, 2008. – 20 с.

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО України)

Ф.5233. Фонд Адміністрації Президента України.

Оп.1.

382. Спр.400. Документи щодо розвитку співробітництва між Україною і Європейським Союзом, українсько-французького співробітництва.
383. Спр.437. Документи про розширення співробітництва з Євросоюзом, підсумки засідання Ради міністрів закордонних справ ЄС і ін. (звіт, заява, директиви, програма, інформація, доповідні записки, листування).

Відомчий державний архів Міністерства закордонних справ України.

Ф.1. Оп.4. Документи з основної діяльності (1992 – 1998)

384. Спр. 7031 Довідки по країнах (10 січня – 25 травня 1993 р., 183 Арк.)
385. Спр. 7033 Довідки по країнах (1 жовтня – 25 листопада 1993р.,150 Арк.)
386. Спр. 7034 Довідки по країнах (25 листопада – 31 грудня 1993 р., 93 Арк.)
387. Спр. 7356 Довідки по країнах (2 січня – 28 квітня 1994 р., 115 Арк.)
388. Спр. 7357 Довідки по країнах (11 травня – 23 серпня 1994 р., 185 Арк.)
389. Спр. 7359 Довідки по країнах (27 листопада – 18 грудня 1994 р., 153 Арк.)

Оп. 5 Документи з основної діяльності (1995 – 2002)

390. Спр. 10104 Сільське господарство (14 січня – 11 грудня 1999 р., 159 Арк.)
391. 393. Спр. 10393 Загальноєвропейський процес. Відносини з євросоюзом (21 січня - 15 грудня 2000 р., 248 Арк.)
392. Спр. 10812 Довідки по країнах (9 лютого – 10 жовтня 2000 р., 216 Арк.)

Інтернет ресурси

393. Агентство гуманітарних технологій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://aht.org

394. Агенції ЄС. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://europa.eu.int/agencies/index_en.htm
395. Агротуризм у Польщі: відпочинок по кишені кожному. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.polscha.travel/uk/kanikuli-v-seli/
396. Аналітичний центр "Академія". – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.academia.org.ua
397. База даних Європейської Комісії: *PreLex* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://europa.eu.int/prelex/apcnet.cfm?CL=en
398. Банахевч Ю. Польща в ЄС: 10 років руху вперед /Ю. Банахевич. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.ukrinform.ua/public-iak
399. Борщевський В. Загрози та перспективи співпраці України та Польщі в аграрному секторі в умовах дії Угоди про зону вільної торгівлі / В. Борщевський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //irg.gov.ua/irdp/e20150201m.pdf
400. Бюлетень Європейського Союзу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://europa.eu.int/abc/doc/off/bull/en/welcome.htm
401. Веб-портал Europa (Європа). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://europa.eu.int/index_en.htm
402. Веб-путівник: Europe on the Internet: Policies. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.knoweurope.net/demo/html/webdir.htm
403. Верховна Рада України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.rada.kiev.ua
404. Глосарій: Установи, політики та розширення Європейського Союзу (Європейська Комісія: Преса Генерального директорату та контакти). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://europa.eut/scadplus/leg/en/cig/g4000.htm
405. Gmina ma zdolność sądową, a wójt prawo do reprezentacji. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.rp.pl/Ustroj-i-

kompetencje/312019984-Gmina-ma-zdolnosc-sadowa-a-wojt-prawo-do-reprezentacji.html

406. Гутник О.В. Особливості реалізації державної політики Польщі у сфері туризму / О.В. Гутник. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10hovpst.pdf
407. Документи Польського державого Секретаріату Європейської інтеграції. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukie.gov.pl
408. Доманська Н.А. Оптові ринки сільськогосподарської продукції: польський досвід / Н.А. Доманська. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.pdaa.edu.ua/sites/defaul/files
409. Досвід Польщі: ринки м'яса та молока. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.ukrreferat.com/index.php
410. Дучинська Н. Закономірності та тенденції нагромадження капіталу в раїнах системної трансформації / Н. Дучинська. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // papers.univ.kiev.ua/.../duchinska-n-the-objektive-laws-and-tendencies-of- capital-accumulationin-the-c_14330.pdf
411. Дяченко О. Соціально-економічний розвиток аграрного сектору України в контексті вибору зовнішньоекономічних стратегій / О. Дяченко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //iepjournal.com/journals/5/2006/Dychenko.ukr.pdf
412. Економіко-географічна характеристика регіонів і країн світу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //academia.inzno.academia.in.ua/mod/book/tool/print/index.php?id=2955
413. Євроінтеграція. Сільське господарство. Досвід Польщі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.trksiver.com.ua
414. Європейський інститут (Вашингтон) / European Institute (in Washington). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.europeaninstitute.org

415. Загальна доповідь щодо діяльності Європейського Союзу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://europa.eu.int/abc/doc/off/rg/en/welcome.htm
416. Захарчук О. Техніко-технологічне забезпечення малих форм господарювання в Україні та досвід Польщі / О. Захарчук, О. Вишневецька. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //ndipvt.com.ua/konf7/1/zaharchuk.html
417. Іванюк У.В. Порівняльна характеристика конкурентоспроможності аграрного сектора України та Польщі / У.В. Іванюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //vestnik-dnu.com.ua/archive/201374/235-241
418. Інститут дослідження суспільства ім. Макса Планка / The Max Planck Institute for the Study of Societies (Німецький мозковий центр, який проводить багато досліджень у питаннях європейської інтеграції та управління в ЄС). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.mpi-fg-koeln.mpg.de/index.html
419. Інститут еволюційної економіки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.iee.org.ua
420. Informacja o pealizacji ZPORR w wojewodztwie swietokrzuskim. – Electronic Resource: [Cited. 2011, april, 19]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //http://www.2porrbzfe.kielce.uw.gov.pl/bzfe.php?id=3.
421. Інформаційно-документаційний фонд Ради Європи в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.coe.kiev.ua
422. Інформація про нові ринки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.businessmonitor.com/online
423. Kodeks cywilny. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://kodeks-cywilny.org/
424. Колодко В. Гжежов. Великая польская трансформация: уроки развивающихся рынков / В. Колодко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.tiger.edu.pl/aktualnosci/mir.0306.pdf

425. Komorowska D. Perspektywy rozwoju rolnictwa ekologieznego Polsce / D. Komorowska. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.ekrol.sggw.waw.pl.
426. Коник О. Польський досвід регулювання ринкових земельних відносин / О. Коник, А. Мартин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //zsu.org.ua/andriy-martin/90–2011
427. Конституция Республики Польша. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm
428. Контроль безпечності харчової продукції корисні уроки інших країн // Міжнародна фінансова корпорація. – 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.ifc.org/Ukraine
429. Куліш І.М. Трансформація сільського господарства Куявсько-Помосрького воєводства Польщі в контексті регіональної політики ЄС / І.М. Куліш. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //com.ua/files/mage/konf
430. Kulesza M. Transformacij ustroju administracyjnego Polski (1990–2000) / M. Kulesza. – [Електронний ресурс.] – Режим доступу: //www.wuw.pl/ksegarnia/tresci/studaiaiuridica/38/388.pdf
431. Лесів М.М. Сільське підприємництво як фактор стимулювання розвитку сільських територій Польщі / М.М. Лесів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //kbapa.kharkov.ua/e-book/dl2008-2/doc/5/06.pdf
432. Ложечкін В.С. Участь Республіки Польща в міжнародних та регіональних організаціях як передумова європейської інтеграції / В.С. Ложечкін. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //Politics.ellib.org.ua/pages4942.html
433. Луговий М. Польський досвід кредитування фермерів: використовувати чи ні?. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.agroins.com.ua/producers

434. Маркова О.В. Міжнародний досвід застосування маркетингу на ринку плодоовочевої продукції / О.В. Маркова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.kpntusg.com.ua/files/sbornik/vestnik113/24.pdf
435. Марчук Л.П. Інноваційні підходи до розвитку сільського господарства в Польщі / Л.П. Марчук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //nauka.kushnir.mk.ua
436. Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства. Досвід інших країн. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.bioinstitut.cz
437. Новак Чеслав. Розвиток АПК Польщі / Новак Чеслав. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**
438. Олійнічак В. Як ефективно реформувати агросектор: досвід Польщі / В. Олійнічак. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.agroexpert.ua
439. Олійник О.О. Функціонування кооперативних банків: досвід Польщі / О.О. Олійник. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pu.if.ua/depart/Finances/resource/file/Збірник/2012-1/09.pdf
440. Офіс офіційних публікацій Європейських Співтовариств. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http:/eur-op.eu.int/.
441. Офіційний сайт Делегації Європейської Комісії в Україні, Молдові та Білорусі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.delukr.cec.eu.int
442. Офіційний Сайт Державного комітету статистики України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.ukrstat.gov.ua
443. Панченко Н.М. Досвід розвитку агротуристичних підприємств Польщі / Н.М. Панченко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.pdaa.edu.ua
444. Пелехова В.А. Польський досвід переходу до ринку: уроки для України / В.А. Пелехова // Історичний архів. – Вип. 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //lib.chd.ed.ua/pdf

445. Пененц А. Влияние изменений аграрной политики на рынок молока в Польше / А. Пененц. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.iamo.de
446. Podjecie dzialalnosci w rolnictwie ekologieznym. Ministerstwo rolnictwa I rozwoju wsi. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.minpol.gov.pl/pol/Jakosc-zywnosci/Rolnictwo-ekologiczne/Podjecie-dzialalnosci-w-rolnictwieekologicznym
447. Польського Центру дослідження громадської думки (Centrum Badania Opinii Spolecznej). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cbos.pl
448. Poland agriculture profile (electronic resource). – Mod of access. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //http.ic.ksow.pl/fileadmin/user.upload/mazowieckie/pliki/MriRW
449. Польща – Європейський союз: шлях інтеграції. – ПАЦСІ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.cent.dn.ua
450. Представництво України при Європейському Союзі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.ukraine-eu.mfa.gov.ua
451. Президент України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.president.gov.ua
452. Програма інтеграції України до Європейського Союзу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.mfa.gov.ua/integration/ua-eu/doc/ integration program.doc.
453. Programy pomocy dla rolnictwa 1990–2002. – Warszawa. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.fapa.com.pl/gfx/okladki/FAPA1990_2002.pdf
454. Procesy zachodzące w rolnictwie polskim w latach 1990-2010, projekcje na rok 2013 i pożądana wizja rolnictwa w 2020 roku. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // revolution.allbest.ru/geography/00428875_0.html

455. Регулярні звіти щодо акцесійного прогресу Польщі (Regular reports on Poland's progress towards accession 1998–2002). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europa.eu.int

456. Реєстри документів: База даних Європейської Комісії: сторінка *SCADPLUS: Union policies*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://europa.eu.int/scadplus/scad_en.htm

457. Реєстри документів: Європейська Комісія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://europa.eu.int/comm/secretariat_general/sgc/acc_doc/index_en.htm

458. Реєстри документів: Європейський Парламент. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //http://www.europarl.eu.int/registre/recherche/Menu.cfm?langue=EN

459. Ринок молока у Польщі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www2.polskieradio/pveo/document.asps

460. Розвадовскі Р. Розвиток ринку земель в Україні на основі польського досвіду / Р. Розвадовскі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //imfgroup.com.ua/uk/2015/07.17/круглий стіл. – 16 липня. – тези.

461. Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/rocznik_statystyczny_rp_2007.pdf

462. Сайт Європейського Парламенту. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //http://www.europarl.eu.int/

463. Сайт Європейського Парламенту: сторінка *Legislative Observatory* (OEIL). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://wwwdb.europarl.eu.int/dors/oeil/en/search.shtm

464. Сайт Європейської Комісії: Сторінка Генерального директорату. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://europa.eu.int/comm/dgs_en.htm

465. Сайт Ради Європейського Союзу: сторінка з доповідями про засідання Ради, плани роботи тощо. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://ue.eu.int/newsroom/Contents.ASP?LANG=1
466. Секрети ефективного господарства: досвід Польщі в Україну. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.intprog.kh.ua/agro
467. Сельское и продовольственное хозяйство в Польше. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // https://www.minrol.gov.pl/content/download/23108//russian_08.pdf С.62
468. Сільське господарство і харчова економіка 1986–1990, ГСУ. – Варшава, 1992. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.niisp.org/vydanna/panorama/issu.php?s=epol3&iss
469. Сільське, лісове та рибне господарство Польщі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.geograf.com.ua
470. Сільський туризм. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //pidruchniki.com/turizm/polscha
471. Сільський туризм. Зарубіжний досвід розвитку сільського туризму. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // agroua.net.economics/documents/category
472. Синицина И. ЕС и экономика Польши6 от адаптации до интеграции / И. Синицина, Н. Чудакова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.ieras-library.ru/dokumenti/soveurope/2006
473. Собкевич О. Щодо досвіду розвитку кооперації в аграрному секторі Польщі. Аналітична записка /[О. Собкевич, В. Рисан, В. Скороход]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.niss.gov.ua/artcls
474. Spatial Structure of Polands agriculture in 1995. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.rcin.org.pl/igips/dlibra/docmetadata
475. Статистичні дані Європейського Союзу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //http://epp.eurostat.cec.eu.int

476. Статистический ежегодник 1989 год, ГСУ. – Варшава, 1989. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/ecology/2011/150-138-22.pdf
477. Статистичний щорічник 1997 року, ГСУ, Варшава, 1997. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //rcin.org.pl
478. Сторінка Європейської статистичної агенції Eurostat. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://europa.eu.int/comm/eurostat/Public/datashop/print-catalogue/EN?catalogue=Eurostat
479. Strategia rozwoju turystyki w Polsce na lata 2007–2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.mg.gov.pl
480. Схеми допомоги для сільського господарства 1990–2002. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.fara.com.pl/gfx/okladki
481. У Польщі профінансуються нові розробки в галузі сільського господарства та лісництва. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //ecotown.com.ua
482. Ustawa o gospodarce nieruchomosciami z dnia 21 sierpnia 1997 r. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // https://books.google.com.ua/books?idnieruchomosciami
483. Ustawa "O zarządzaniu państwowej ziemi rolnej". – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // books.google.com.ua/books?idnieruchomosciami
484. Ustawa on producentów rolnych i ich stosunków grupowych. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU20100950613&type
485. Ustawa szczegolnych zasadah pzygotowania i realizacji investycji w zakresie drog publichnych z dnia 10 kwetnia. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // books.google.com.ua/books?idnieruchomosciami
486. Установи ЄС. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://europa.eu.int/institutions/index_en.html

487. Федорак В.І. Тенденції інженерно-технічного забезпечення аграрного виробництва /В.І. Федорак. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.economy.nauka.com.ua
488. Центр економічних досліджень країн з перехідною економікою. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.iris.umd.edu
489. Центр передових досліджень ім. Роберта Шумана / The Robert Schuman Centre for Advanced Studies. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.iue.it/RSCAS/About
490. Чемерис В.А. Проектний підхід розвитку сільських територій на регіональному рівні: порівняльний аналіз досвіду України та Польщі / В.А. Чемерис. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //irbis-nbuv.gov.ua/cgibin
491. Szczesny R. Spatial structure of Poland's agriculture in 1995 / R. Szczesny. – [Електронний ресурс.] – Режим доступу: //www.rcin.org.pl/igipz/dlibra/docmetadata
492. Szczesny Roman. Przemiany struktury przestrzenney rotnictwa Polski wlatach 1988–1996 / Szczesny Roman. – Warszawa, 1999. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.rcin.org.pl/igipz/dlibra/docmetadata
493. Шаповал О. Оптові ринки: розкіш чи необхідність? / О. Шаповал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //a7d.com.ua/agropolitika/1234-optovi-rinki
494. Щодо тенденцій розвитку польського експорту та прогнозів до 2015 року (прогнозно-аналітична довідка). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //www.ukrexport.gov.ua/ukr/oglad.economiki/pol7264
495. Экономические трансформации. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //euroakademia.ee/materyald%200.doc
496. Wyniki spisu rolnego i produkcja ziemiopłodów rolnych i ogrodniczych w województwie katowickim w 1995 roku. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=9595